

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE

ZESPÓŁ BADAŃ OBSZARÓW WIEJSKICH
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
IM. STANISŁAWA LESZCZYCKIEGO
POLSKA AKADEMIA NAUK

Koncepcja wiejskich obszarów sukcesu społeczno-gospodarczego i ich rozpoznanie w województwie mazowieckim

Konrad Ł. CZAPIEWSKI

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE

ZESPÓŁ BADAŃ OBSZARÓW WIEJSKICH
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
IM. STANISŁAWA LESZCZYCKIEGO
POLSKA AKADEMIA NAUK

Studia Obszarów Wiejskich
tom XXII

COMMITTEE OF RURAL AREAS
POLISH GEOGRAPHICAL SOCIETY

RURAL AREAS STUDY GROUP
STANISLAW LESZCZYCKI
INSTITUTE OF GEOGRAPHY AND SPATIAL ORGANIZATION
POLISH ACADEMY OF SCIENCES

Rural Studies
Vol. 22

**THE CONCEPT OF SOCIO-ECONOMIC
SUCCESSFUL RURAL AREAS
AND THEIR IDENTIFICATION
IN THE MAZOVIA REGION**

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE

ZESPÓŁ BADAŃ OBSZARÓW WIEJSKICH
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
IM. STANISŁAWA LESZCZYCKIEGO
POLSKA AKADEMIA NAUK

Studia Obszarów Wiejskich
tom XXII

KONCEPCJA WIEJSKICH OBSZARÓW SUKCESU SPOŁECZNO-GOSPODARCZEGO I ICH ROZPOZNANIE W WOJEWÓDZTWIE MAZOWIECKIM

Konrad Ł. CZAPIEWSKI

WARSZAWA 2010

<http://rcin.org.pl>

RADA REDAKCYJNA:

Jan FALKOWSKI (przewodniczący),
Benicjusz GŁĘBOCKI, Bronisław GÓRZ, Michał JASIULEWICZ,
Eugeniusz RYDZ, Władysława STOLA

KOMITET REDAKCYJNY:

Redaktor: Jerzy BAŃSKI
Członkowie: Roman KULIKOWSKI, Mariusz KOWALSKI,
Włodzimierz ZGLIŃSKI
Sekretarz: Barbara SOLON

Recenzenci tomu:

Prof. dr hab. Bolesław DOMAŃSKI (Uniwersytet Jagielloński)
Prof. dr hab. Krystian HEFFNER (Akademia Ekonomiczna w Katowicach)

Adres redakcji

00-818 Warszawa, ul. Twarda 51/55
pok. 421, tel. (22) 697-89-21

Redakcja techniczna:

Konrad Ł. CZAPIEWSKI, Barbara SOLON

Skład, łamanie i projekt okładki:

W-TEAM

Publikacja finansowana ze środków na naukę w latach 2007–2009 jako projekt badawczy
Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego, N306 025 32/1135,
Endogeniczne czynniki rozwoju obszarów wiejskich województwa mazowieckiego
oraz ze środków Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN

ISSN 1642-4689

ISBN 978-83-62089-06-2

Oddano do druku w styczniu 2010 r.

Druk i oprawa: Wydawnictwo „Bernardinum” Sp. z o.o.

<http://rcin.org.pl>

Spis treści

Wprowadzenie	7
1. Wstęp	11
1.1. Cele, hipotezy badawcze i układ pracy	11
1.2. Zakres przestrzenny i czasowy pracy	14
1.3. Źródła danych	18
2. Problematyka badawcza obszarów sukcesu – ujęcie teoretyczne	21
2.1. Obszary sukcesu – przegląd literatury	21
2.2. Koncepcja badawcza obszarów sukcesu	33
2.3. Obszary sukcesu a wybrane koncepcje rozwoju regionalnego	36
2.4. Metodyka badawcza obszarów sukcesu	52
3. Przestrzenne zróżnicowanie wiejskich obszarów sukcesu na Mazowszu .	67
3.1. Identyfikacja mierników i wskaźników	67
3.2. Uwarunkowania gospodarczo-finansowe	71
3.3. Uwarunkowania społeczno-demograficzne	87
3.4. Uwarunkowania infrastrukturalno-środowiskowe	100
3.5. Delimitacja wiejskich obszarów sukcesu	115
4. Identyfikacja czynników kształtujących wiejskie obszary sukcesu . . .	123
4.1. Napływ czynników egzogenicznych	124
4.2. Położenie w przestrzeni regionu	133
4.3. Struktura funkcjonalna gmin	138
4.4. Lokalna aktywność społeczna	145
4.5. Analiza objaśniająca kształtowanie obszarów sukcesu	151
5. Podsumowanie	171
Literatura	179
Spis materiałów statystycznych	199
Spis tabel, rycin i fotografii	201
Summary	207
Aneksy	213

Contemporary rural geography is a multifaceted phenomenon. But it is important to appreciate that rural-based investigations are not simply regional applications of some wider perspective; the rural environment poses new conceptual and methodological questions, and presents unique problems for investigation.

MICHAEL PACIONE, *Rural Geography*

<http://rcin.org.pl>

Wprowadzenie

Czy obszary wiejskie można nazwać obszarami sukcesu? Gdzie w przestrzeni możliwa jest delimitacja obszarów sukcesu? Jakie uwarunkowania powodują kształtowanie się obszarów sukcesu na wsi? Jakie czynniki w największym stopniu są odpowiedzialne za ich przestrzenne zróżnicowanie? Jak zdefiniować i zmierzyć sukces na obszarach wiejskich? Tak zarysowany zestaw pytań badawczych, oparty na kwerendzie literatury naukowej z zakresu rozwoju lokalnego oraz licznych obserwacjach terenowych autora, stanowił impuls do podjęcia pracy nad zagadnieniem wiejskich obszarów sukcesu. Odwołując się do przytoczonego w motcie stwierdzenia Pacione (1984), koncepcja obszarów sukcesu stawia szereg nowych pytań metodologicznych w geografii wsi i stanowi atrakcyjne zagadnienie badawcze uwzględniające wieloaspektowość analiz przestrzennych obszarów wiejskich, a nie wyłącznie ich opis monograficzny.

Na obszarach wiejskich Polski w okresie transformacji społeczno-gospodarczej miał i ma miejsce szereg pozytywnych, jak również negatywnych procesów. Te pierwsze wiążą się ze wzrostem poziomu wykształcenia mieszkańców, intensywnym rozwojem pozarolniczej działalności gospodarczej, rozbudową systemów infrastruktury technicznej czy wzrostem aktywności społeczności lokalnej. Z kolei te drugie łączą się między innymi z nasilonym procesem odpływu migracyjnego młodych osób, spadkiem dochodów uzyskiwanych z produkcji rolniczej czy społecznymi i ekonomicznymi konsekwencjami zjawiska bezrobocia. Dotychczas znacznie częściej w badaniach naukowych oraz opracowaniach planistycznych eksponowano negatywne tendencje przekształceń struktur przestrzennych, czego przykładem mogą być szczegółowe analizy dotyczące „obszarów problemowych” (m.in. Ciok 1996; Bański 1999; Rosner 1999, 2002; Churski 2004a). Jednakże konieczne jest dostrzeżenie kluczowych zmian ilościowych i jakościowych *in plus*, jakie zaszły na wsi po 1989 roku. Dlatego oprócz badania niepowodzeń okresu transformacji, konieczna jest analiza pozytywnych efektów przemian.

W pracy zakłada się, że obszary sukcesu na wsi powinny charakteryzować się wysokim potencjałem endogenicznym, gdyż stanowi on jedną z fundamentalnych przyczyn różnicujących możliwości rozwojowe regionów. Prawidłowe rozpoznanie

i optymalne wykorzystanie istniejących zasobów wewnętrznych ułatwia prowadzenie wszelakich działań prorozwojowych i znacznie podnosi konkurencyjność jednostek przestrzennych. Ponadto obszary o korzystnej strukturze endogenicznych uwarunkowań rozwojowych mogą w znacznie wyższym zakresie pozyskiwać i skuteczniej wykorzystywać zewnętrzne środki z różnych programów i inicjatyw krajowych oraz międzynarodowych. Osobnym zagadnieniem planistycznym związanym z tym zjawiskiem jest proces polaryzacji przestrzennej i społeczno-gospodarczej oraz wynikające z niego dylematy prowadzenia polityki regionalnej – spójność *versus* efektywność.

Obszary sukcesu zawierają w sobie pewne elementy relatywności. W okresie transformacji w większości gmin w Polsce nastąpiła poprawa struktury wykształcenia mieszkańców, rozwinęła się infrastruktura techniczna oraz wzrósł poziom przedsiębiorczości. Jednakże kluczową kwestią pozostają różnice względne, czyli dystans rozwojowy pomiędzy poszczególnymi obszarami, gdyż to on będzie warunkował ich konkurencyjność, przejawiającą się zarówno w procesach ekonomicznych (np. nowe inwestycje), ale także społecznych (np. ruchy migracyjne) oraz infrastrukturalnych (np. poprawa estetyki otoczenia). Dlatego pozytywne trendy przemian lokalnych powinny być zawsze konfrontowane ze wskaźnikami osiąganymi przez inne jednostki samorządu terytorialnego oraz porównywane z tendencjami zachodzącymi na wyższych poziomach przestrzennych (region – kraj – Europa).

Sukces na obszarach wiejskich może mieć charakter jednostkowy, lokalny lub regionalny. W każdym z tych przypadków będzie wynikał z innej kompozycji uwarunkowań rozwoju cywilizacyjnego. Dlatego trudno jest wskazać uniwersalny zestaw czynników kształtujących obszary sukcesu na wsi. Jednakże należy szukać odpowiedzi na pytania o przyczyny zróżnicowania przestrzennego pozytywnych procesów zachodzących na wybranych obszarach wiejskich Polski. Obok niewątpliwych walorów naukowych i poznawczych przeprowadzenie takich analiz jest cenne, gdyż uzyskane z nich wyniki mogą znaleźć szerokie zastosowanie aplikacyjne.

W literaturze naukowej istnieje wiele opracowań traktujących o rozwoju regionalnym oraz rozwoju obszarów wiejskich, wskazujących jednocześnie na zestaw uwarunkowań i czynników różnicujących poziom tego rozwoju (np. Swianiewicz 1989; Stola 1993; Frenkel, Rosner 1995; Jurek 1995; Bański, Stola 2002; Kołodziejczyk 2002; Parysek 2004; Węclawowicz i in. 2006; Bański 2006; Rosner 2007). Dlatego w niniejszej pracy skoncentrowano się na przedstawieniu nowej koncepcji badania zróżnicowań przestrzennych obszarów wiejskich poprzez jedną kategorię opisującą i objaśniającą – „obszary sukcesu”. Pozytywna konotacja znaczeniowa tego terminu oraz jego holistyczny charakter wydają się być skutecznym narzędziem badawczym i planistycznym dla różnych jednostek samorządu terytorialnego i na różnym poziomie dezagregacji przestrzennej. Analizę empiryczną przeprowadzono na przykładzie obszarów wiejskich Mazowsza – regionie o spolaryzowanym rozwoju i dużych zróżnicowaniach wewnętrznych, ale jednocześnie województwie z naj-

większą liczbą ludności wiejskiej w Polsce i dużą heterogenicznością struktur funkcjonalnych i osadniczych.

Autor, zdając sobie sprawę z niedostatków metodycznych, poznawczych i aplikacyjnych tego opracowania, ma nadzieję, że po poddaniu rzetelnej ocenie, stanowić ono będzie cenny wkład w pracach nad konkretyzacją definicji „obszarów sukcesu” oraz pełną kwantyfikacją tego pojęcia.

* * *

Jednocześnie chciałbym w tym miejscu podziękować wszystkim osobom i instytucjom, którzy w sposób bezpośredni i pośredni pomogli mi przy przygotowaniu niniejszej monografii (przedstawionej przez mnie pierwotnie jako rozprawa doktorska). Niniejszym składam serdeczne podziękowania Profesorom oraz Koleżankom i Kolegom z Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN (w tym szczególnie z Zespołu Badań Obszarów Wiejskich), Komisji Obszarów Wiejskich PTG, Zespołu Problemowego ds. Obszarów Wiejskich KPZK PAN oraz European Rural Development Network za możliwość korzystania z intelektualnych zasobów istniejących w tych strukturach. Szczególnie chciałbym podziękować prof. Jerzemu Bańskiemu (IGiPZ PAN) za opiekę naukową i kredyt zaufania przy realizacji pracy doktorskiej, dr Terez Kovács (Węgierska Akademia Nauk) za inspirację kilka lat temu problematyką badawczą wiejskich obszarów sukcesu, dr Krzysztofowi Jancowi (Uniwersytet Wrocławski) za wspólne rozważania nad strukturą przestrzeni i współautorstwo wielu artykułów, dr inż. Zbigniewowi Floriańczykowi (Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej PIB) za logiczne i klarowne przybliżanie złożonej problematyki rozwoju gospodarczego obszarów wiejskich, doc. Tomaszowi Komornickiemu (IGiPZ PAN), dr Vladimír Szekely (Słowacka Akademia Nauk) i doc. Romanowi Kulikowskiemu (IGiPZ PAN) za ich wiedzę, którą się ze mną podzielili, prof. Bolesławowi Domańskiemu (Uniwersytet Jagielloński) i prof. Krystianowi Heffnerowi (Akademia Ekonomiczna w Katowicach) za cenne uwagi przedstawione w przygotowanych przez nich recenzjach oraz mgr Barbarze Solon (IGiPZ PAN) za wnikliwą korektę językową tekstu, a także w sposób szczególny dziękuję Żonie – mgr Ewie Czapiewskiej – za wspólne odkrywanie sukcesu na mazowieckiej wsi oraz Rodzicom i Rodzinie.

Przy realizacji niniejszego opracowania pomocny był promotorski projekt badawczy *Endogeniczne czynniki rozwoju obszarów wiejskich województwa mazowieckiego* (N 306 025 32/1135) sfinansowany przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego oraz stypendium doktorskie przyznane przez Dyрекcję i Radę Naukową Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN.

Konrad Ł. Czapiewski

1.

Wstęp

1.1. Cele, hipotezy badawcze i układ pracy

Praca posiada dwa zasadnicze i uzupełniające się **cele badawcze** – teoretyczno-metodyczny i empiryczny. Pierwszy związany jest z próbą wypracowania metodyki badawczej obszarów sukcesu na wsi w różnych skalach przestrzennych i w różnych przedziałach czasowych. Drugi zakłada przeprowadzenie delimitacji obszarów sukcesu w województwie mazowieckim według opracowanej procedury badawczej. Dzięki tak zdefiniowanym celom możliwe będzie jednoczesne udzielenie odpowiedzi na dwa zasadnicze problemy badawcze – empiryczne zweryfikowanie rozważań teoretycznych i metodycznych oraz dostarczenie informacji o uwarunkowaniach i czynnikach kreujących sukces na obszarach wiejskich w województwie mazowieckim.

Do szczegółowych celów badawczych pracy należą:

Cele metodyczne:

- opracowanie metodyki badań obszarów sukcesu społeczno-gospodarczego na wsi w aspekcie przestrzennym i w ujęciu kompleksowym;
- opracowanie metody delimitacji obszarów sukcesu w skali lokalnej;
- dobór wskaźników służących delimitacji obszarów sukcesu w skali lokalnej.

Cele poznawcze:

- określenie endogenicznych uwarunkowań rozwoju społeczno-gospodarczego na obszarach wiejskich;
- diagnoza zróżnicowania przestrzennego wiejskich obszarów sukcesu społeczno-gospodarczego na Mazowszu;
- wskazanie czynników determinujących kształtowanie obszarów sukcesu;
- określenie współzależności pomiędzy obszarami sukcesu i potencjalnymi czynnikami je kształtującymi.

Cele uylitarne:

- dokonanie przestrzennej charakterystyki uwarunkowań i czynników kształtujących obszary sukcesu na wsi;

- wskazanie obszarów o wysokich zasobach potencjału własnego;
- sformułowanie wniosków dla polityki rozwoju lokalnego i regionalnego w województwie mazowieckim.

W tym miejscu istotne jest wskazanie rozróżnienia, jakie poczyniono w pracy pomiędzy pojęciami „uwarunkowania” oraz „czynniki”, gdyż w wielu opracowaniach naukowych i planistycznych stosuje się je zamiennie. W pracy termin „uwarunkowanie”, czyli „*okoliczność mająca wpływ na coś*” (Bralczyk 2005, s. 890), będzie używany w odniesieniu do potencjału własnego gmin, którego wysokie wartości (czyli zaistniała okoliczność) stanowić będą podstawę do delimitacji danych jednostek przestrzennych jako obszary sukcesu. Z kolei termin „czynnik”, czyli „*jedna z przyczyn wywołujących skutek*” (Bralczyk 2005, s. 106), będzie wykorzystany w kontekście identyfikacji potencjalnych elementów struktury przestrzennej (czyli możliwych przyczyn) objaśniających kształtowanie obszarów sukcesu.

W pracy przyjęto następujące cztery **hipotezy badawcze**:

H₁ Wiejskie obszary sukcesu, odznaczające się wysokim potencjałem endogenicznym, charakteryzują się także wysokim poziomem atrakcyjności dla czynników egzogenicznych, rozumianym jako napływ na dany obszar mieszkańców, przedsiębiorców oraz środków finansowych.

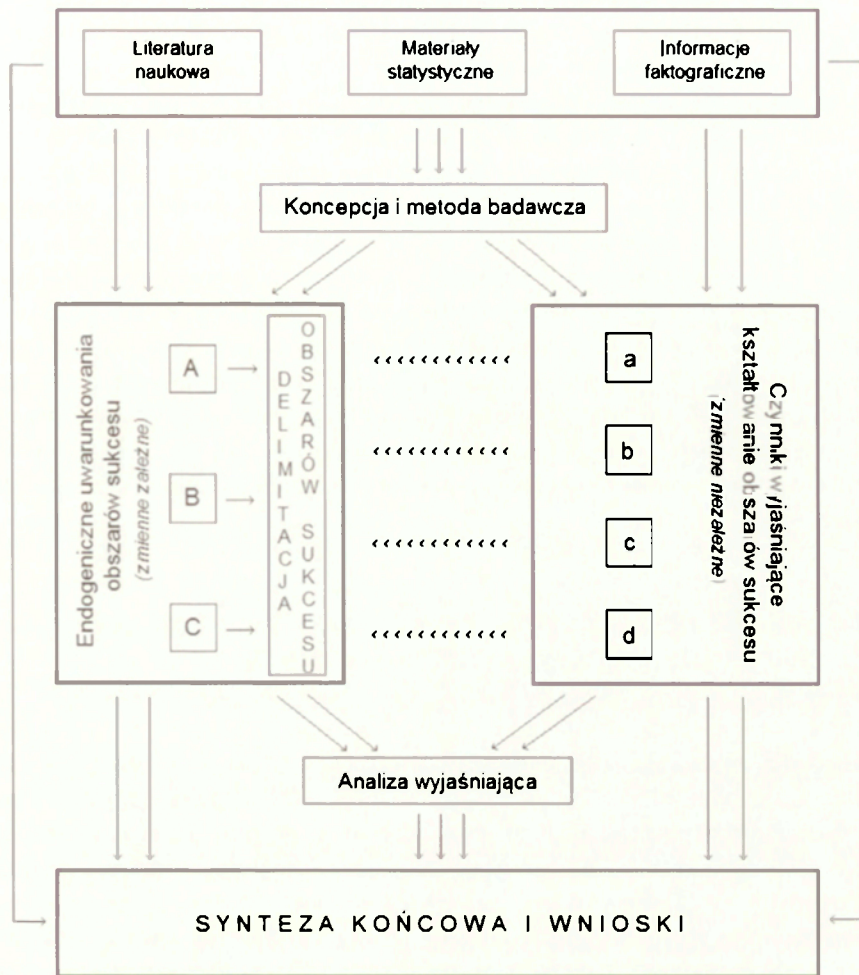
H₂ Wiejskie obszary sukcesu cechują się korzystną lokalizacją w przestrzeni regionu, związaną z bliskim położeniem względem dużych ośrodków miejskich i szlaków komunikacyjnych.

H₃ Wiejskie obszary sukcesu wyróżniają się polifunkcyjną strukturą gospodarki oraz wysokim poziomem dezagraryzacji, rozumianym jako niski udział rolnictwa zarówno w użytkowaniu ziemi, jak i zatrudnieniu oraz dochodach mieszkańców.

H₄ Wiejskie obszary sukcesu odznaczają się wysokim poziomem lokalnej aktywności społecznej, wyrażającym się licznym zaangażowaniem mieszkańców w procedurach demokratycznych, działalnością w instytucjach pozarządowych oraz wysokimi kompetencjami lokalnych liderów.

Przyjęty **układ pracy** odpowiada definicji badania naukowego, którym jest „*ogół czynności poznawczych, poczynając od zdefiniowania problemu badawczego, poprzez sformułowanie hipotez, zaplanowanie odpowiednich operacji badawczych i ich przeprowadzenie, analizę zebranych danych, a kończąc na wyciągnięciu wniosków dotyczących badanego fragmentu rzeczywistości*” (Olechnicki, Załęcki 1997, s. 27).

W rozdziale wstępnym sformułowano cele i hipotezy badawcze, wyznaczono zakres przestrzenny i czasowy opracowania oraz wykazano zestaw źródeł danych statystycznych. W rozdziale drugim przeprowadzono przegląd definicji, koncepcji i metod badawczych obszarów sukcesu zamieszczony w literaturze naukowej. Przedstawiono również własną propozycję badawczą obszarów sukcesu

Ryc. 1. Schemat postępowania badawczego; Źródło: opracowanie własne.
 Diagram of the research method; Source: own elaboration.

społeczno-gospodarczego na wsi oraz odniesiono ją do wybranych koncepcji z zakresu rozwoju regionalnego i rozwoju obszarów wiejskich – endogenicznych uwarunkowań rozwoju lokalnego, rozwoju spolaryzowanego, rozwoju sustensywnego oraz zintegrowanego rozwoju obszarów wiejskich. Ponadto kompleksowo opisano etapy procedury badawczej oraz metody i narzędzia statystyczne służące delimitacji obszarów sukcesu. Na początku rozdziału trzeciego wybrano konkretne mierniki charakteryzujące obszary sukcesu (wskaźniki: gospodarczo-finansowe, społeczno-demograficzne i infrastrukturalno-środowiskowe) i dokonano szczegółowej analizy ich przestrzennego zróżnicowania w województwie mazowieckim. Na zakończenie wyznaczono wiejskie obszary sukcesu na Mazo-

wszu¹ według wypracowanej procedury badawczej. W rozdziale czwartym wyznaczono i zdiagnozowano cztery czynniki potencjalnie kształtujące obszary sukcesu – napływ czynników egzogenicznych, położenie w przestrzeni regionu, struktura funkcjonalna gmin oraz lokalna aktywność społeczna. Następnie na ich podstawie przeprowadzono analizę objaśniającą powstawanie obszarów sukcesu na wsi w badanym regionie i jednocześnie zweryfikowano postawione hipotezy badawcze. Etapy analizy empirycznej z rozdziałów trzeciego i czwartego w równej mierze służyły realizacji dwóch podstawowych celów pracy, co podkreślano eksponując zarówno walory metodyczne, jak również poznawcze. W ostatnim rozdziale dokonano podsumowania całości pracy, porównano otrzymane rezultaty z zakładanymi celami i hipotezami badawczymi, oceniono przydatność wypracowanej metody badawczej oraz przedstawiono rekomendacje dla polityki rozwoju regionalnego, a w szczególności rozwoju obszarów wiejskich. Na rycinie 1. przedstawiono przyjęty w pracy schemat postępowania badawczego.

1.2. Zakres przestrzenny i czasowy pracy

Opracowanie ma zarówno charakter chorologiczny, umożliwiający prezentację różnicowań przestrzennych badanego zjawiska, jak również chronologiczny, pozwalający z kolei na uchwycenie jego dynamiki. Wybór zakresu przestrzennego i czasowego studiów został w głównej mierze podporządkowany realizacji dwóch podstawowych celów badawczych pracy. Założono, iż do realizacji celu teoretyczno-metodycznego wystarczający będzie obszar ograniczony do jednego województwa, o relatywnie dużej liczbie jednostek przestrzennych. Tak zdefiniowany obszar stanowi wystarczający poligon badawczy do weryfikacji wypracowanych rozwiązań metodycznych. Ze względu na dynamiczny charakter zjawiska obszarów sukcesu założono dodatkowo, iż analiza powinna zostać przeprowadzona na zbiorze danych pochodzących przynajmniej z dwóch punktów czasowych.

Biorąc pod uwagę powyższe założenia, empiryczną wartość badań oraz formalno-statystyczne ograniczenia, analizy zagadnienia obszarów sukcesu przeprowadzono dla terenów wiejskich w granicach obecnego województwa mazowieckiego dla okresu 1988–2002.

¹ W pracy zamiennie stosuje się określenia „województwo mazowieckie” oraz „Mazowsze”, pomimo iż obszar historycznego Mazowsza nie pokrywa się w całości z terytorium współczesnego województwa (w szczególności odnosi się to do okolic Radomia, Siedlec, Łomży i Rawy Mazowieckiej). Jednakże nazwy te obecnie stosowane są jako synonimy w większości opracowań naukowych oraz planistycznych.

Wybór Mazowsza podyktowany został jego dużą heterogenicznością, zróżnicowaniem funkcjonalnym, istnieniem jednego dużego ośrodka regionalnego (Warszawa) i kilku mniejszych subregionalnych (Radom, Płock, Siedlce, Ostrołęka, Ciechanów) oraz dużą liczbą ludności zamieszkującej obszary wiejskie (1,81 mln osób w 2002 r.). Na przykładzie Mazowsza można zaobserwować przebieg procesu polaryzacji przestrzeni społeczno-ekonomicznej, co jest ściśle związane z istnieniem metropolii warszawskiej. *„Metropolie funkcjonujące w układach sieciowych są powiązane silniej ze sobą niż z otaczającym je zapleczem. Ich otoczenie ulega szybkiej peryferyzacji, zachowując jedynie pewne znaczenie jako rezerwuuar słabo wykwalifikowanej siły roboczej oraz punktowo jako miejsce zamieszkania i rekreacji dla zamożnych mieszkańców. W rezultacie obserwować można polaryzację na centrum – metropolię i jej otoczenie – bliższe i dalsze peryferie”* (Jałowiecki 2007, s. 146). Z badań przeprowadzonych przez Wojnicką i in. (2005) wynika, iż regionami o większym wewnętrznym zróżnicowaniu są obszary o ponadprzeciętnym poziomie PKB *per capita*, z większą liczbą ośrodków wzrostu oraz bogatsze i szybciej rozwijające się. Wyniki te można uogólnić stwierdzając, że im wyższy poziom rozwoju gospodarczego regionu, tym większe prawdopodobieństwo kształtowania się wyraźnych różnic „rdzeń–peryferie”. W Polsce szczególnym przypadkiem polaryzacji wewnątrzregionalnej jest województwo mazowieckie – fakt ten podkreślany jest zarówno w *Planie zagospodarowania przestrzennego województwa mazowieckiego* (2004), *Strategii rozwoju województwa mazowieckiego do 2020 roku* (2006), jak i w *Regionalnym Programie Operacyjnym Województwa Mazowieckiego 2007–2013* (2007).

Za jednostki odniesienia w analizach empirycznych przyjęto gminy (NUTS 5), gdyż to właśnie w gestii samorządu gminnego, wyposażonego w stabilne podstawy finansowania swojej działalności, pozostaje najszerszy zakres działań wpływający w bezpośredni sposób na poziom potencjału endogenicznego obszarów wiejskich.

Zasadniczo analizy dotyczą obszarów wiejskich Mazowsza, definiowanych za Głównym Urzędem Statystycznym jako *„terytorium kraju położone poza granicami administracyjnymi miast”* (np. *Rocznik Statystyczny Województw 2007*, s. 22). Jednakże, w celu odzwierciedlenia rzeczywistych powiązań funkcjonalnych w gminach oraz uwzględnienia przemian administracyjnych dokonanych w okresie 1988–2002 na Mazowszu, poczyniono następujące zmiany dla wyznaczonego obszaru badawczego:

- jako obszary wiejskie postanowiono traktować również małe miasta. Potrzeba taka jest podnoszona w analizach wielu autorów. Przykładowo Bański (2006, s. 17) podkreśla, iż *„istnieją małe miasta, które spełniają funkcje gospodarcze bardziej charakterystyczne dla wsi niż miasta (...), w których warunki i styl życia oraz struktura zatrudnienia ludności odpowiadają potocznie rozumianym obszarom wiejskim”*. Z kolei Hunek (2005, s. 64) konkretnie-

zuje to zagadnienie podając, że „*małe miasta do 10 tys. mieszkańców stanowią integralną część obszarów wiejskich*”. Jednakże w literaturze naukowej wyróżnia się kilka wartości granicznych dla małych miast – 5 tys. mieszkańców (Szymańska 1992), 10 tys. (Sokołowski 1999), 20 tys. (Kwiatek-Sołtys 2004) czy 50 tys. (Bagiński 1998). W niniejszej pracy grupę miast włączonych do obszarów wiejskich wyznaczono w oparciu o: (1) średnią liczbę mieszkańców największych wsi na Mazowszu (Raszyn – 6,7 tys., Małkinia Górna – 5,2, Celestynów – 4,0) i najmniejszych miast powiatowych (Lipisko – 6,1 tys., Przysucha – 6,3), (2) udział ludności miejskiej w ogólnej liczbie mieszkańców gminy (nie więcej niż 50%)² oraz (3) ogólną charakterystykę struktury gospodarczej, dynamikę przemian demograficznych oraz kwerendę opracowań monograficznych wybranych miast. Biorąc po uwagę te kryteria, z całkowitej liczby 85 miast na Mazowszu w 2002 r. do obszarów wiejskich postanowiono włączyć 24 z 25 najmniejszych jednostek³, w tym 6 powstałych w okresie 1988–2002. Liczba mieszkańców tych miast stanowi zaledwie 2% ogółu ludności miejskiej i 4% mieszkańców obszarów wiejskich, przez co dane dla tych jednostek nie mają istotnego wpływu w obliczeniach ogólnych, jednak mają duże znaczenie przy wartościach wskaźników dla tych konkretnych gmin;

- dokonano przeliczenia danych z 2002 r. dla czterech gmin utworzonych w latach 1988–2002 (Domanice – 1991 r., Izabelin – 1994, Młynarze – 1992, Szulborze Wielkie – 1992) na stan administracyjny obowiązujący w 1988 r. W dwóch przypadkach jednostki te powstały z podziału jednej gminy na dwie, w dwóch pozostałych zostały utworzone z części kilku gmin i wtedy przeliczenia dokonano w oparciu o wagi opracowane na podstawie udziału liczby ludności i powierzchni;
- w analizie całkowicie pominięto gminę miejsko-wiejską Łomianki. Miasto Łomianki zostało utworzone 1 stycznia 1989 r., w związku z czym pełny zbiór danych dla 1988 r. charakteryzuje cały obszar gminy. Udział ludności miejskiej w gminie wynosił 79% w 1989 r. oraz 72% w 2002 r. Biorąc pod

² Warunek niespełniony jedynie w trzech przypadkach, jednakże ogółem udział ludności 24 miast zakwalifikowanych do obszarów wiejskich w całkowitej liczbie mieszkańców tych gmin wyniósł 37%.

³ Miasta zaliczone do obszarów wiejskich w kolejności alfabetycznej – Biezuń* 1994 (2,0 tys. mieszk. w 2002 r.), Brok (1,9), Chorzele (2,8), Drobin* 1994 (3,0), Gąbin (4,1), Gliniojeck* 1993 (3,1), Halinów* 2001 (3,1), Ilża (5,2), Kałuszyn (2,9), Kosów Lacki* 2000 (2,2), Łaskarzew (4,9), Mogielnica (2,5), Mordy (1,8), Myszyniec* 1993 (3,1), Nowe Miasto nad Pilicą (4,0), Pilawa (4,0), Raciąż (4,7), Różan (2,7), Serock (3,5), Skaryszew (3,8), Wyszogród (2,9), Wyśmierzyce (0,9), Zakroczym (3,4), Żelechów (4,1); * rok – miasta utworzone w okresie 1988–2002. Z grupy najmniejszych miast poza obszarem badawczym pozostawiono Podkowę Leśną (3,7).

uwagę te wartości oraz relatywnie dużą wielkość miasta Łomianki (14,2 tys. mieszk.) i brak dostępu do odpowiednich danych z 1988 r., postanowiono potraktować całą gminę jako miasto i nie uwzględniać w analizach danych dla jej części wiejskiej.

W wyniku tych korekt i przeliczeń, tak zdefiniowane i wyznaczone obszary wiejskie Mazowska miały powierzchnię 33 735 km² (95% całkowitego obszaru województwa), na której zamieszkiwało 1 881,1 tys. osób w 1988 r. i 1 891,3 tys. w 2002 r. (37% ogólnej liczby mieszkańców). Wszystkie analizy zostały przeprowadzone na zbiorze 274 jednostek przestrzennych (ryc. 2)⁴.

Wybór zakresu czasowego analiz, oprócz metodologicznego wymogu przeprowadzenia badań w ujęciu dynamicznym, został w dużej mierze uwarunkowany dostępnością danych statystycznych. Znaczna liczba mierników zbierana jest dla poziomu gmin jedynie podczas przeprowadzania Narodowych Spisów Powszechnych, stąd też jako początek okresu badawczego wyznaczono 1988 r., a jego koniec 2002 r. Przyjęcie takiej formuły pozwoli w przyszłości na analizy w dłuższym horyzoncie czasowym po włączeniu do badań danych z następných

Ryc. 2. Wyznaczony obszar badawczy; A – gminy wiejskie (274 jednostki), B – małe miasta włączone do obszarów wiejskich (24 jednostki), C – gminy wiejskie utworzone w okresie 1988–2002 (4 jednostki), D – miasta wyłączone z obszaru badawczego (61 jednostek).

Designated research area; A – rural communes (274 units), B – small towns included into the rural areas (24 units), C – rural communes created during 1988–2002 (4 units), D – towns/cities excluded from the research area (61 units).

⁴ Mapę z podziałem administracyjnym województwa mazowieckiego zamieszczono w Aneksie I.

Spisów Powszechnych. Jednakże ze względu na otwartą formułę metodyki analizy obszarów sukcesu, okres badawczy może zostać dowolnie wyznaczony pod warunkiem, że będzie on relatywnie długi oraz będzie można zgromadzić porównywalny zbiór danych dla przynajmniej dwóch punktów czasowych.

Pomimo że wyznaczony przedział czasowy analiz został zdeterminowany dostępnością danych statystycznych, posiada on też istotne walory poznawcze. Początek okresu badawczego pokrywa się z uruchomieniem przemian polityczno-gospodarczych w 1989 r., a jego koniec przypada praktycznie na moment wstąpienia Polski do struktur Unii Europejskiej w 2004 r. Okres analiz posiada zatem dwa wyraźne ograniczenia czasowe, charakteryzujące ważne wydarzenia historyczne i obejmuje swoim zakresem przemiany procesu transformacji systemowej, czyli „*przejścia od gospodarki centralnie planowanej do gospodarki rynkowej (...) oraz tworzenia rynkowych warunków funkcjonowania wszystkich podmiotów gospodarczych, tj. przedsiębiorstw, jednostek budżetowych i gospodarstw domowych*” (Nasiłowski 1995, s. 17).

1.3. Źródła danych

Podstawowy materiał statystyczny wykorzystany w analizie empirycznej pochodził z powszechnych baz danych. Wykorzystano przede wszystkim informacje zbierane podczas spisów ludności – Narodowy Spis Powszechny z dnia 6 grudnia 1988 r. oraz Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań z dnia 20 maja 2002 r. – a następnie opublikowane w postaci zeszytów dla każdej gminy w Polsce (*Narodowy Spis Powszechny...* 1989, 1990; *Podstawowe informacje ze spisów...* 2003). Drugim istotnym źródłem były informacje zbierane przez Wojewódzkie Urzędy Statystyczne i opracowywane dla danych z 1988 r. w postaci *Roczników statystycznych województwa...* (*białkopodlaskiego* [1987, 1991], *ciechanowskiego* [1989], *łomżyńskiego* [1989], *ostrołęckiego* [1987, 1990], *płockiego* [1987, 1990], *radomskiego* [1989, 1992], *siedleckiego* [1989], *skierniewickiego* [1986, 1991] i *stołecznego warszawskiego* [1989]) oraz z 2002 r. jako *Rocznik statystyczny województwa mazowieckiego* (2002) i *Bank Danych Regionalnych* (2002). Kolejnym źródłem informacji były różne publikacje Głównego i Wojewódzkiego Urzędu Statystycznego: *Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym* (1988–2002), *Rocznik statystyczny województw* (1988, 2002), *Polska wieś – wybrane dane o gminach* (1995).

Natura prowadzenia badań w ujęciu dynamicznym wymusza konieczność zgromadzenia porównywalnego zbioru danych dla tych samych jednostek przestrzennych z przynajmniej dwóch lat. Niestety nie dla wszystkich mierników udało się sprostać temu wymogowi (dotyczy to głównie informacji z zakresu uwarunkowań gospodarczo-finansowych), jednakże zebrane dane dla tych atry-

butów w porównywalny sposób charakteryzowały zróżnicowanie przestrzenne opisywanych przez siebie cech. Należy podkreślić, iż w prowadzonej analizie dużo większe znaczenie mają względne różnice relacji przestrzennych, niż bezwzględne wartości mierników dla poszczególnych jednostek. Ponadto niektóre dane pochodzące z urzędów statystycznych nie odzwierciedlają w pełny sposób badanych zjawisk (np. informacje o ruchach migracyjnych, liczbie podmiotów gospodarczych). Dlatego przy analizie i interpretacji poszczególnych mierników każdorazowo opisano zaistniałe wątpliwości statystyczne związane z brakiem pełnej porównywalności i szczegółowości wykorzystanych danych.

Uzupełniające źródło danych stanowiły informacje z Państwowej Komisji Wyborczej, Stowarzyszenia Klon/Jawor, Mazowieckiego Biura Planowania Regionalnego oraz zamieszczone na oficjalnych stronach internetowych jednostek samorządu terytorialnego: urzędów gmin, starostw powiatowych, urzędu wojewódzkiego i marszałkowskiego. Zawarte tam informacje faktograficzne (głównie studia uwarunkowań i kierunków przestrzennego zagospodarowania oraz strategie i plany rozwoju) były szczególnie cenne przy identyfikacji czynników kształtujących obszary sukcesu. Wiele interesujących wiadomości o zróżnicowaniu przestrzennym obszarów wiejskich Mazowsza dostarczyły obserwacje przeprowadzone w latach 2007–2009 w trakcie wyjazdów terenowych (przeważnie rowerowych) do 145 gmin regionu (53% ogółu), z których zgromadzono dodatkowo obszerny materiał fotograficzny, wykorzystany głównie w formie dokumentacyjnej.

2.

Problematyka badawcza obszarów sukcesu – ujęcie teoretyczne

Obszary wiejskie większości krajów rozwiniętych, w porównaniu z miastami, charakteryzują takie negatywne zjawiska jak: odpływ migracyjny, wysoki odsetek osób w wieku poprodukcyjnym, niższe osiągnięcia edukacyjne, niższa jakość usług publicznych czy też niższa produktywność pracy. Jednakże istnieje wiele przykładów obszarów wiejskich, które wykorzystują możliwości budowania swojego sukcesu rozwojowego na istniejących zasobach, takich jak korzystne położenie, uwarunkowania przyrodnicze i kulturowe oraz kapitał społeczny (*The New Rural...* 2006). Bański (2005, s. 19) stwierdza, iż „*obszary wiejskie pełne są jednostkowych przykładów sukcesu gospodarczego. Trudniej natomiast wskazać regiony sukcesu gospodarczego w skali całego kraju*”.

2.1. Obszary sukcesu – przegląd literatury

Koncepcja „obszarów sukcesu” pojawiła się relatywnie niedawno w literaturze naukowej. Wcześniej w różnych opracowaniach naukowych, planistycznych czy publicystycznych używano pojęcia „obszarów sukcesu” przy wskazywaniu pozytywnego wpływu realizacji różnych programów rozwojowych na dany obszar (Hinderink, Szulc-Dąbrowiecka 1988; Bembridge 1988; Kennedy i in. 1995). Ponadto okazjonalnie stosowano ten termin w opracowaniach analizujących rozwój społeczno-gospodarczy różnych regionów. Jednakże rzadko wskazywano na uwarunkowania i czynniki kształtujące obszary sukcesu oraz praktycznie nie przeprowadzano pełnej kwantyfikacji i operacjonalizacji tego pojęcia, czy przyjętej jego definicji. Dopiero od końca lat 90. XX wieku pojawiła się większa liczba opracowań traktujących w sposób kompleksowy zagadnienie obszarów sukcesu (definiujących ten termin naukowy poprzez podanie opisu operacji określających jego zastosowanie), choć w dalszym ciągu nie posiada ono rozbudowanej metodyki badawczej (Komorowski 1998; Gorzelak i in. 1998, 1999; Kovács T. 2000; Swianiewicz 2002, 2006; *MAREMA...* 2005; Bański 2005a, 2008; Soba-

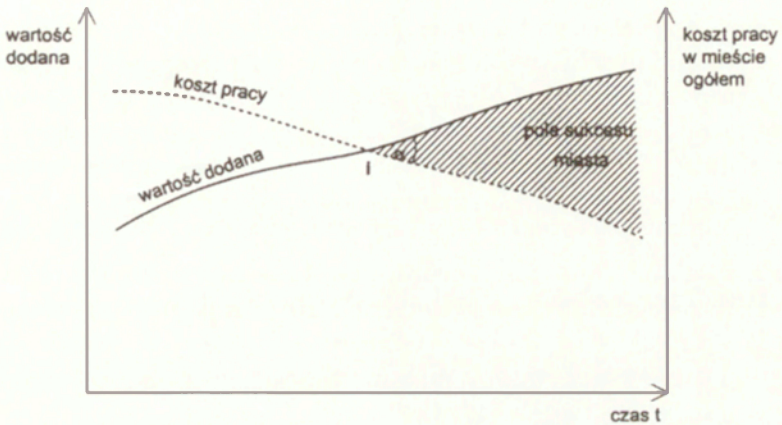
la-Gwosdz 2005; Kalinowski 2006; Czapiewski 2006a, 2006b, 2008a; Perlín, Šimčíkova 2008).

Przyczyn zwiększonego zainteresowania obszarami sukcesu w ostatnim okresie należy upatrywać w nasileniu procesów aglomeracyjnych, które nastąpiły po przestrzennej dekoncentracji ludności i działalności gospodarczych w latach 60. i 70. XX wieku (Grzeszczak 1999). Zjawiska te przełożyły się na renesans teorii polaryzacyjnych w badaniach naukowych (Krugman 1999; Gawlikowska-Hueckel 2002; Sobala-Gwosdz 2005; Tarkowski 2008), wzrost znaczenia metropolii w rozwoju regionalnym (Gorzelał, Smętkowski 2005; Markowski, Marszał 2006; Jałowicki 2007) oraz wzrost zróżnicowań wewnątrzregionalnych (Bański 2005b; Csatari 2005; Rosner 2007). W Polsce szczególnie silne uruchomienie tych procesów nastąpiło w latach 90., wraz z wprowadzeniem gospodarki rynkowej, upodmiotowieniem samorządów lokalnych oraz wzrostem ruchliwości i mobilności przestrzennej kapitału, towarów i ludzi. Zjawiska te doprowadziły do pogłębiania zróżnicowań przestrzeni społeczno-gospodarczej, co skłoniło wielu autorów do podjęcia prób „*identyfikacji obszarów będących liderami transformacji i głównych obszarów problemowych*” (Stryjakiewicz 1998, s. 299). Zaburzeniu uległ również dotychczasowy wzorzec objaśniania w ujęciu „miasto-wieś”, ze względu na wysoką niehomogeniczność obydwu zbiorów. Przyczyniło się to do prób poszukiwania nowych koncepcji wyjaśniających wewnętrzne zróżnicowanie przestrzenne regionów, w tym obszarów wiejskich. Ponadto coraz powszechniejsze stosowanie terminu „obszarów sukcesu”, jako kategorii opisującej i objaśniającej zachodzące procesy rozwoju regionalnego, wynika z kontekstu terminu „sukces”, który odnosi się do zmian stanu i struktury systemów terytorialnych w czasie oraz jednoznacznie wskazuje na pozytywny kierunek tych przemian. W pojęciu „obszarów sukcesu” zawarty jest również szeroki zakres uwarunkowań odnoszący się do różnych aspektów rozwoju i poprzez tę jedną kategorię terminologiczną możliwe jest zastosowanie holistycznego podejścia badawczego. Wydaje się, iż właśnie z tych przyczyn pod koniec lat 90. zaprezentowano w literaturze naukowej pierwsze propozycje koncepcji badawczych obszarów sukcesu, niejako tworząc komplementarne ujęcie w stosunku do powszechnych badań obszarów problemowych.

EUROREG (Centrum Europejskich Studiów Regionalnych i Lokalnych Uniwersytetu Warszawskiego) zdefiniował obszary sukcesu jako jednostki przestrzenne, które lepiej od innych wykorzystują obiektywne warunki rozwoju (Gorzelał i in. 1998). Każdy układ lokalny ma określony zestaw uwarunkowań rozwoju – położenie, zasoby naturalne, walory dziedzictwa kulturowego, poziom zagospodarowania materialnego oraz cechy społeczności lokalnych. Nie każdy układ potrafił te obiektywne warunki wykorzystać. „Sukces lokalny” jest zatem zjawiskiem względnym – w najprostszym ujęciu sukces osiągają te obszary, które rozwijają się lepiej niż „sąsiedzi”, czyli jednostki posiadające podobne

uwarunkowania rozwoju, a niekoniecznie graniczące ze sobą (Gorzelałk i in. 1998).

Komorowski (1998) za pola sukcesu miasta uznał sytuację, kiedy wielkość wartości dodanej w gospodarce miasta przewyższa wielkość ogólnego kosztu pracy w mieście (ryc. 3). Pojęcie „sukcesu miasta” określone zostało jako złożone i wieloznaczne oraz niestanowiące wyłącznie konstrukcji ekonomicznej. Ponadto podkreślono, iż jego wymiar nie powinien być postrzegany jedynie w wartościach mierzalnych.

Ryc. 3. Pola sukcesu miasta; Źródło: Komorowski (1998).
City's success zones; Source: Komorowski (1998).

Dla Bańskiego (2005a) obszar sukcesu cechuje się pomyślnym przebiegiem działań wpływających na poprawę sytuacji gospodarczej i warunków życia. Wynikiem sukcesu będzie poprawa wyposażenia w infrastrukturę techniczną i społeczną, dynamiczny wzrost dochodów budżetu gminy, rozwój nowego budownictwa mieszkaniowego, wzrost zamożności mieszkańców. Bardzo podobny nurt, przy ocenie efektów pozytywnych przemian, zaprezentowali Gorzelałk i Jałowiecki (1998, s. 14). Według nich „polski sukces ma oblicze lokalne i przekłada się na setki oczyszczalni ścieków, tysiące kilometrów rur wodociągowych i kanalizacyjnych, kabli telefonicznych, nowych ulic i chodników. Polski sukces to dziesiątki tysięcy miejsc pracy w małych i średnich przedsiębiorstwach, to umiejętność zachęcenia do inwestycji w danym miejscu krajowych i zagranicznych przedsiębiorców, to także zamieniający się obraz wielu miast i miasteczek”.

Sobala-Gwosdz (2005), prowadząc rozważania na temat ośrodków wzrostu i miejsc sukcesu lokalnego, stwierdziła, iż obydwa typy obszarów odznaczają się stosunkowo szybkim rozwojem ekonomicznym i społecznym, przy czym ośrodki wzrostu – w przeciwieństwie do miejsc sukcesu lokalnego – indukują rozwój ekonomiczny na sąsiadujące obszary. Z badań tych wynika, iż obszar sukcesu

nie musi być nośnikiem innowacji na sąsiednie obszary. Ponadto autorka stwierdziła, że jeżeli miejscowość nie ma przynajmniej subregionalnego oddziaływania, to, mimo że posiada strefy wpływów, nie będzie ośrodkiem wzrostu, lecz co najwyżej miejscem sukcesu. Gdy ośrodek jest niewielki, prawie wszystkie pozytywne efekty skupiają się w nim samym i w ograniczonym stopniu oddziałują na otoczenie.

Perlín i Šimčíková (2008, s. 35) w bardzo ogólny sposób zdefiniowali gminy sukcesu jako jednostki, w których „*społeczne i kulturalne życie jest bogate oraz aktywność mieszkańców wysoka*”. Za podstawowe płaszczyzny delimitacji obszarów sukcesu w Czechach autorzy ci uznali: (1) strukturę demograficzną, (2) aktywność ekonomiczną, (3) wygląd (estetykę) miejscowości, (4) wyposażenie infrastrukturalne, (5) aktywność polityczną i społeczno-kulturową mieszkańców, (6) funkcjonowanie samorządu lokalnego. Przyjęcie takiego zestawu zmiennych skutkuje na etapie badań empirycznych koniecznością dokonywania subiektywnych ocen przez badacza oraz powoduje ograniczania zakresu przestrzennego analiz, ze względu na potrzebę zbierania danych pierwotnych.

Z kolei Herbst i Piotrowska (2008), powołując się na wcześniejsze badania EUROREG, stwierdzili, iż za sukces należy uznać wysoki poziom rozwoju lokalnego, na który składają się takie elementy jak: jakość życia mieszkańców, poziom inwestycji publicznych i prywatnych, poziom przedsiębiorczości oraz jakość liderów i społeczeństwa obywatelskiego.

Cechą wspólną wszystkich (poza dwiema ostatnimi) przytoczonych definicji jest silne podkreślanie ważkości pozytywnych zmian wartości analizowanych mierników i wskaźników w czasie przy delimitacji obszarów sukcesu. Gorzelak i in. (1998), Bański (2005a, 2008), Sobala-Gwosdz (2005) wskazują na dynamikę przekształceń wybranych elementów struktury przestrzenno-ekonomiczno-społecznej, jako główny i konieczny warunek zaklasyfikowania danego obszaru jako „obszar sukcesu”. Z kolei dwie ostatnie definicje (Perlín, Šimčíková 2008; Herbst, Piotrowska 2008), co prawda prezentują statyczne ujęcie badawcze obszarów sukcesu, ale za to wyraźnie podkreślają konieczność osiągnięcia przez takie obszary wysokiego poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego. Na pewno nie można się zgodzić z delimitacją obszarów sukcesu na podstawie danych statycznych, równocześnie należy jednak podkreślić, iż obszary sukcesu, oprócz korzystnych trendów rozwojowych, powinny się także cechować wysokimi wartościami wszystkich płaszczyzn rozwojowych. Tym bardziej, że głównym celem badawczym większości analiz w ujęciu przestrzennym jest, albo określenie przestrzennego zróżnicowania wybranych cech, albo określenie dynamiki przemian tych cech. Zagadnienie obszarów sukcesu powinno zatem łączyć te dwa główne wymiary i przy ich delimitacji równie ważny powinien być wysoki poziom rozwoju badanych pozytywnych zjawisk, jak również ich korzystny kierunek przekształceń.

Opierając się na przedstawionych definicjach obszarów sukcesu, należy podkreślić trzy istotne cechy charakteryzujące to zjawisko: **kompleksowość** (wielowymiarowość), wspomniane już **ujęcie dynamiczne** (czynnik czasu) oraz **relatywność** (względny wymiar).

Na obszary sukcesu składa się **wiele zmiennych** określających jego zróżnicowanie przestrzenne. Swianiewicz (2002) tworząc klasyfikację gmin, które osiągnęły sukces, wyróżnił następujące jego kategorie:

- sukces finansowy – określający wzrost dochodów budżetowych, co przekłada się na wzrost środków finansowych na zaspokojenie swoich potrzeb;
- sukces ekonomiczny – cechujący poprawę wielu wskaźników ekonomicznych, w tym przede wszystkim wzrost dochodów firm i ludności oraz spadek bezrobocia;
- sukces infrastrukturalny – obrazujący postęp w rozwoju infrastruktury;
- sukces społeczno-polityczny – charakteryzujący wzrost aktywności społecznej (liczba organizacji pozarządowych, frekwencja w wyborach lokalnych) oraz stabilność sytuacji samorządowej w gminie.

Wielowymiarowość pojęcia „obszar sukcesu” została również podkreślona w opracowaniu Falkowskiego i Szamoty (2005). Stwierdzono w nim, iż analiza uwarunkowań sukcesu transformacji powinna uwzględniać takie aspekty jak: uwarunkowania i jakość środowiska naturalnego, położenie geograficzno-ekonomiczne, aktywność i efektywność samorządu lokalnego, poziom rozwoju infrastruktury oraz aktywność i przedsiębiorczość społeczności lokalnej.

W analizach Instytutu Badań nad Gospodarką Rynkową (IBnGR) sukces rozwojowy polskich regionów również został potraktowany w sposób kompleksowy – nie tylko wyróżniono pięć podstawowych grup zagadnień składających się na sukces województw, ale przyjęto także ich istotność: gospodarka (waga 40%), infrastruktura techniczna (10%), kapitał ludzki (20%), warunki życia (20%) i funkcjonowanie samorządów (10%); (Kalinowski 2006).

Według Komorowskiego (1998) na sukces miasta składa się wiele czynników sprawczych o charakterze bezpośrednim (pochodzących z różnych dziedzin funkcjonowania miasta) oraz pośrednim (których oddziaływanie rozłożone jest w czasie i często trudno mierzalne). Uwarunkowania te pochodzą ze stref kultury, potencjału intelektualnego i naukowo-badawczego, sprawności zarządzania miastem i realizowanej polityki gospodarczej, infrastruktury technicznej, struktury demograficznej, zjawisk społeczno-zawodowych, struktury przestrzennej i komunikacyjnej oraz położenia geograficznego. W badaniach Gorzelaka i in. (1999) sukces lokalny został zbadany w trzech podstawowych wymiarach – rozwoju infrastruktury, lokalnej przedsiębiorczości oraz społeczeństwa obywatelskiego.

Należy zatem podkreślić, iż większość autorów w badaniach obszarów sukcesu stosuje podobne zestawy uwarunkowań składających się na ich kształtowanie:

przyrodnicze, społeczne, ekonomiczne i infrastrukturalne. Właśnie te cztery podstawowe sfery zróżnicowań przestrzennych, wpływające w różny sposób na rozwój regionalny, są przytaczane w wielu opracowaniach (m.in. Falkowski 1993; Kołodziejczyk, Wasilewski, Lidke 1998; Wysocka, Koziński 2000; Węclawowicz i in. 2006). Potwierdza to jeszcze raz, iż pojęcie obszarów sukcesu posiada holistyczny charakter i ich delimitacja powinna być oparta na jednoczesnej analizie wielu płaszczyzn rozwojowych.

Definicje obszarów sukcesu zakładają również potrzebę prowadzenia badań w **ujęciu dynamicznym**. Skutkuje to koniecznością przyjęcia punktu odniesienia, który w dużej mierze wpływa na uzyskane wyniki. Przykładowo Swianiewicz (2002, 2006) w opracowanym przez siebie rankingu jednostek samorządu terytorialnego, sukces utożsamiał z dokonanym postępowaniem w okresie kadencji władz samorządowych, a nie z dobrą sytuacją na danym obszarze w danym momencie. Wyróżniane zatem były nie gminy najlepiej rozwinięte, ale te, w których dokonał się największy skok rozwojowy. Podobnie Bański (2005a) stwierdza, iż identyfikacja obszarów sukcesu na wsi musi być rozpatrywana w odniesieniu do przestrzeni oraz czasu. Sukces gospodarczy może być procesem stałego rozwoju jakiejś jednostki lub dynamicznym wzrostem gospodarczym wywołanym jednorazowym zjawiskiem. Korzystniejszy jest pierwszy proces wskazujący na świadome działanie władz lokalnych i istnienie znacznego potencjału endogenicznego. Druga forma sukcesu jest na ogół wynikiem zewnętrznej interwencji mającej charakter jednorazowego pobudzenia. W przywołanym już opracowaniu IBnGR sukces rozwojowy polskich regionów określony został również nie w kategoriach osiągniętego stanu, a w kategoriach zmiany, jaka się dokonała w badanym okresie. Skalę sukcesu regionów obrazują wskaźniki dynamiki uwzględniające dane dla początkowego i końcowego momentu badanego przekroju czasowego. Ponadto autorzy raportu wyraźnie podkreślili, iż ich zamierzeniem nie była analiza dywergencji lub konwergencji w rozwoju regionów, a jedynie ukazanie dynamiki zmian (Kalinowski 2006). Zastrzeżenie to jest bardzo istotne, gdyż nawet przy wyższej dynamice rozwoju słabszych ekonomicznie regionów może dochodzić do zwiększania dysproporcji rozwojowych, ze względu na istniejące duże różnice w okresie początkowym. Jak już wspomniano, aby koncepcja obszarów sukcesu mogła się znacząco różnić od badań wykorzystujących klasyczne indeksy rozwoju społeczno-gospodarczego, powinna zakładać, oprócz stabilnej w czasie struktury badanych elementów, również ich wysoki poziom rozwoju na początku i końcu okresu analizy. Większość z cytowanych powyżej autorów kładzie jednakże wyraźny nacisk tylko na czynnik czasu.

Ostatnią z zaprezentowanych charakterystyk obszarów sukcesu jest ich **względny wymiar**. Zjawisko relatywności pojawia się na wielu etapach: wybór cech wskaźnikowych, wybór jednostek odniesienia i jednostek badawczych (dezagregacja przestrzenna), wybór okresu badawczego (jego początku i długości)

oraz wybór metod statystycznych. Komorowski (1998, s. 285) konstatuje wręcz, że „*sukces miasta jest do pewnych granic mierzalny, a efekt pomiaru jest silnie zależny od przyjętych parametrów*”. Należy jednak podkreślić, iż na ten problem napotyka się we wszystkich analizach traktujących kompleksowo zagadnienia rozwoju regionalnego oraz przestrzenne charakterystyki uwarunkowań społeczno-gospodarczych (m.in. Stola 1987; Swianiewicz 1989; Kołodziejczyk 2002; Zawalińska 2005; Heffner, Rosner 2005). Ponadto wartości pomiaru na wykorzystywanych skalach mają charakter relatywny, gdyż określają nie tyle rzeczywisty (bezwzględny) poziom rozwoju społeczno-gospodarczego i dynamiki jego przemian, co pozwalają stwierdzić, które jednostki lokalne są bardziej, a które mniej rozwinięte, gdzie zmiany dokonują się szybciej, a gdzie wolniej (Rosner 2007).

Na bardzo istotny element relatywności badań nad obszarami sukcesu zwrócili uwagę Perlín i Šimčíkova (2008). Otóż w procesie badawczym nad tym zagadnieniem należy również ocenić, jak poszczególne grupy społeczne zamieszkujące obszary wiejskie postrzegają oraz mogą inicjować sukces. Wynika to z faktu, iż podejście do tego zagadnienia indywidualnych mieszkańców, stowarzyszeń, władzy samorządowej, przedsiębiorców oraz przedstawicieli centralnych instytucji państwowych może być bardzo różnicowane. Ponadto różne wyniki mogą dostarczyć badania oparte na poznaniu opinii różnych grup społecznych (*success in the mind*) oraz dokonane z użyciem twardych danych statystycznych (*success on the ground*). Przykładowo analizy Gorzelaka i Jałowieckiego (1998) wykazały brak związku pomiędzy wskaźnikiem optymizmu wyrażonym przez przedstawicieli władzy samorządowej a obiektywnymi miarami sukcesu wyznaczonymi na podstawie analizy statystycznej.

Podejście badawcze do zagadnienia obszarów sukcesu zależy również w dużej mierze od uprawianej przez badacza dyscypliny naukowej. Obserwacje poczynione na Węgrzech wykazały, iż geografów interesuje głównie pomiar zjawiska obszarów sukcesu oraz określenie jego ram przestrzennych i czasowych, socjologów zajmuje zaufanie społeczne i transparentność procesów decyzyjnych jako głównych czynników warunkujących zaistnienie sukcesu lokalnego, politologów z kolei zwracają uwagę, iż sukces może zostać osiągnięty w trakcie prawidłowego i konsekwentnego procesu wdrażania założonych etapów strategii rozwoju (Kovács T. 2000).

Kolejnym istotnym zagadnieniem w procesie badawczym obszarów sukcesu jest **identyfikacja i ocena czynników** sukcesu lokalnego. Thurow (1999, s. 422) stwierdził, iż „*sukces gospodarczy będzie zależał od gotowości i zdolności dokonywania długookresowych inwestycji społecznych w kwalifikacje, edukację, wiedzę i infrastrukturę*”. Według Janca (2006) wiedza zawsze była istotnym czynnikiem wpływającym na proces gospodarowania, jednakże obecnie zauważalne jest znaczne zmniejszanie się roli tradycyjnych zasobów na rzecz wiedzy. Autor ten, powołując się na prace Rosecrance (1996) i Tofflera (1999), stwierdza, że

w procesie rozwoju cywilizacyjnego zauważyć można następujące zależności – w społeczeństwie agrarnym podstawowym czynnikiem produkcji i źródłem bogactwa była ziemia, w społeczeństwie przemysłowym kapitał i praca, a współcześnie w epoce serwicyzacji gospodarki są ludzie i wiedza. Proces ten odzwierciedla się poprzez zamianę ilościowych czynników na rzecz jakościowych aspektów rozwoju.

Z badań EUROREG wynika, że szczególnie istotnym wewnętrznym czynnikiem sukcesu lokalnego, zwłaszcza polegającego na przełamywaniu niekorzystnych uwarunkowań zewnętrznych, jest obecność sprawnego i posiadającego wizję rozwoju lidera (Gorzelałk i in. 1998; Herbst, Piotrowska 2008). W konsekwencji, aby dany obszar osiągnął sukces, musi na nim zaistnieć korzystna kombinacja czynników: (1) wyłonienie lokalnych liderów, (2) zdolność liderów do zgromadzenia wokół siebie zaplecza w postaci elity lokalnej wspierającej działania lidera, (3) powstanie instytucji wspomagających przedsiębiorczość lokalną, (4) rozwój stowarzyszeń aktywizujących społeczność lokalną i kształtujących obywatelskie postawy, (5) nawiązanie współpracy międzygminnej, pozwalającej rozwiązywać wspólne problemy i podejmować inicjatywy przekraczające możliwości jednej gminy (Gorzelałk i in. 1998). Z kolei Kłodziński (2003, s. 18) stwierdza wprost, że *„kiedy popatrzymy na najlepsze gminy w Polsce lub te, które sobie radzą lepiej niż sąsiedzi, nasuwa się jedno stwierdzenie. To nie nagromadzone zasoby materialne są przyczyną sukcesów, ale ludzie, ich przedsiębiorczość, skłonność do samoorganizowania się i współdziałania, umiejętność wyłonienia grupy liderów, którzy cieszą się uznaniem i szacunkiem. Kapitał społeczny jest fundamentem rozwoju”*. Trudno się jednakże zgodzić z tak jednoznaczną opinią, całkowicie negującą wpływ położenia i uwarunkowań przyrodniczych (np. decydujących o funkcjach turystycznych regionu) na rozwój lokalny. Przynajmniej wielu autorów wskazuje, iż sukces lokalny, bądź szerzej pojmowany rozwój społeczno-gospodarczy, wynika bezpośrednio z lokalizacji przestrzennej – w największych aglomeracjach, na obszarach o wysokiej dostępności komunikacyjnej oraz atrakcyjnych turystycznie czy w pobliżu przejść granicznych (m.in. Tarkowski 2004, Kamińska 2006, Śleszyński 2006, Rosner 2007). Szczególnie położenie w strefie oddziaływania największych metropolii stwarza bardzo korzystne warunki rozwoju i obszar ten może odnieść sukces, który tylko w ograniczonym stopniu będzie zależał od aktywności władz samorządowych. Z kolei przy niekorzystnym położeniu postęp może być bardzo ograniczony, nawet przy najmądrzejszej polityce samorządu (Swianiewicz 2002). Również posiadany przez poszczególne gminy potencjał wewnętrzny pozytywnie bądź negatywnie stymuluje ich procesy rozwojowe.

Z badań Gorzelałka i in. (1999) wynika, iż oprócz lokalnego lidera, równie istotne czynniki stanowią: wspomniana wcześniej renta położenia (walory turystyczne, zasoby naturalne, położenie przygraniczne czy inna atrakcyjna lokaliza-

cja), istnienie korzystnych uwarunkowań instytucjonalnych (funkcjonowanie urzędu wspierającego lokalne inicjatywy i działania społeczne) oraz właściwe wykorzystanie posiadanego potencjału lokalnego (dostosowanie działań rozwojowych do faktycznie istniejących zasobów oraz umiejętności mieszkańców).

Szczegółowe analizy wykonane na poziomie miejscowości w jednej z prowincji we wschodnich Czechach (Vsetín) wykazały, że najważniejszymi czynnikami decydującymi o sukcesie lokalnym są: wielkość wsi i gęstość zaludnienia, lokalizacja przestrzenna, potencjał gospodarczy miejscowości, jej estetyka i wyposażenie infrastrukturalne oraz aktywność mieszkańców (Perlín, Šimčíkova 2008).

W międzynarodowym projekcie badawczym *MAREMA*, realizowanym w ramach programu INTERREG IIIC, wyodrębniono grupę czynników sukcesu mających wpływ na skuteczne zarządzanie w regionie. Wśród ośmiu najważniejszych elementów sukcesu wymieniono: (1) wysokie zaangażowanie liderów lokalnych, (2) włączanie się w proces decyzyjny społeczeństwa, (3) znajomość osób wpływowych i decydentów z różnych poziomów administracji, (4) odpowiednie zasoby finansowe, ludzkie i infrastrukturalne, (5) unikalny przyrodniczy i kulturowy potencjał, identyfikacja regionalna, (6) marketing terytorialny i promocja własnych zasobów, (7) efektywny proces monitorowania podejmowanych działań, (8) współpraca i zaufanie pomiędzy różnymi podmiotami odpowiedzialnymi za rozwój lokalny (*MAREMA...* 2005).

Z kolei według badań prowadzonych na Węgrzech, czynnikami ułatwiającymi osiągnięcie sukcesu w gminie są: wspólny cel, pomysłowa zbiorowość mieszkańców, profesjonalizm ekspertów zewnętrznych, odpowiedzialne działanie lokalnych liderów oraz wsparcie z budżetu centralnego (Kovács T. 2000).

Najbardziej kompleksowej i rozbudowanej metodycznie oceny czynników sukcesu lokalnego dokonał Bański (2008). Na podstawie danych statystycznych i przeprowadzonych studiów terenowych w 13 gminach, wyróżnił trzy podstawowe grupy czynników generujących sukces (lokalizacyjne, społeczno-ekonomiczne i techniczno-organizacyjne) oraz określił ich istotność dla poszczególnych typów gmin (tab. 1). Na podstawie tych analiz za najważniejsze czynniki można uznać: aktywność mieszkańców i władz lokalnych, wyposażenie infrastrukturalne oraz sąsiedztwo dużego miasta. Pozostałe czynniki towarzyszą na ogół czynnikom wiodącym, przy czym ich waga jest zróżnicowana w zależności od typu gminy.

Istotną grupę zagadnień związaną z terminem „obszary sukcesu” stanowi przyjęta **metodologia badawcza**, czyli konstrukcja całego procesu analizy: od teoretycznej koncepcji pojęcia do empirycznej prezentacji wyników. W większości dotychczas prowadzonych badań nad zagadnieniem obszarów sukcesu dominowały cele aplikacyjno-poznawcze nad teoretyczno-metodycznymi. Przykładowo w dwóch tomach publikacji (Głębocki, Kaczmarek 2005; Głębocki, Kacprzak 2006) przygotowanych po XXI Seminarium Geograficzno-Rolniczym

Tabela 1. Znaczenie czynników sukcesu w gminach wiejskich według J. Bańskiego

Typ gminy	Czynniki lokalizacyjne				Czynniki społeczno-ekonomiczne				Czynniki tech.-organizacyjne			
	warunki naturalne produkcji i baza surowcowa	sąsiedztwo dużego miasta	walory turystyczne	węzeł komunikacyjny	aktywność inwestorów zewnętrznych	aktywność gospodarcza mieszkańców	wykształcenie mieszkańców	aktywność społeczna	wyposażenie w infrastrukturę	aktualność dokumentów planistycznych	sprawność i aktywność władz lokalnych	
Gminy rolnicze	++	+	+	+	+	++	++	+	+	+	++	
Gminy o funkcjach leśnych	+++	+	++	+	+	+++	+	+	+++	+	+++	
Gminy o funkcjach mieszkalnych	+	+++	+	+	++	++	++	++	+++	+++	++	
Gminy turystyczne	+	++	+++	+	+	+++	++	++	+++	++	+++	
Gminy o funkcjach zurbanizowanych	+	+++	+	++	+++	++	++	++	+++	+++	++	
Gminy podmiejskie	+	+++	+	+	+++	+	+	+	+++	+++	++	
Gminy tradycyjne	+	+	++	+	++	+++	++	++	+	+	+++	
Gminy peryferyjne	+	+	++	+	++	+++	++	++	+	+	+++	
Lokalne ogniska sukcesu	+	+++	+	++	+++	++	+	+	+++	+++	++	
Obszary progresji	+	+++	+	+	+++	++	+	+	+++	+++	+++	
Obszary konkurencyjnego rolnictwa	++	+	+	+	+	++	++	++	+	+	+++	

Objaśnienie: + czynnik mało istotny, ++ czynnik drugoplanowy, +++ czynnik wiodący.

Źródło: Bański (2008).

*Przemiany na obszarach wiejskich – sukcesy i niepowodzenia*⁵, wśród 44 artykułów znalazły się zaledwie cztery opracowania koncepcyjne, proponujące pewną metodykę badawczą obszarów sukcesu. Pozostałe artykuły dotyczyły konkretnych przykładów pozytywnych przemian w sektorze rolniczym (13 prac), analizy wybranych aspektów struktury społeczno-gospodarczej w różnych skalach przestrzennych (19 prac) oraz wpływu programów Unii Europejskiej i uwarunkowań prawno-finansowych na rozwój obszarów wiejskich w Polsce (8 prac). Interesujące ogólnopolskie analizy delimitacji obszarów sukcesu według autorskich metod badawczych, zostały przeprowadzone przez Swianiewicza (2002, 2006) oraz Bańskiego (2008).

Cykliczne badania wykonywane przez Swianiewicza (2002, 2006) koncentrują się na obliczaniu wskaźnika „sukcesu mijającej kadencji”⁶. Wykorzystywana jest w nich ocena dynamiki wybranych wskaźników w okresie kadencji władz samorządowych (1998–2002, 2002–2006). Wskaźnik sukcesu lokalnego obszarów wiejskich w tych analizach jest sumą trzech wskaźników cząstkowych: sukcesu finansowego (obliczanego za pomocą mierników: wzrost dochodów budżetowych ogółem i wzrost dochodów własnych samorządów), ekonomicznego (spadek bezrobocia, wzrost liczby zarejestrowanych podmiotów gospodarczych, wzrost liczby zarejestrowanych spółek z udziałem kapitału zagranicznego, wzrost wpływów z podatku dochodowego od osób prawnych) oraz infrastrukturalnego (wzrost długości dróg lokalnych o nawierzchni ulepszonej, powierzchnia użytkowa mieszkań zbudowanych w analizowanych latach, wzrost liczby mieszkańców podłączonych do oczyszczalni ścieków, wzrost liczby mieszkańców podłączonych do sieci gazowej, wzrost liczby mieszkańców podłączonych do kanalizacji). Różnice wartości poszczególnych mierników na początku i na końcu okresu badawczego przyrównywane są do wartości średnich poszczególnych atrybutów na początku kadencji samorządów gminnych. Procedura ta pozwala uniknąć sytuacji, w której na końcowy wynik wpływa nawet niewielka poprawa wartości badanych mierników przy jednocześnie ich bardzo niskim stanie początkowym.

Odmienne podejście badawcze zaproponował Bański (2008), który wyróżnił trzy podstawowe kategorie wiejskich obszarów sukcesu: lokalne ogniska sukcesu, wiejskie obszary progresji oraz obszary konkurencyjnego rolnictwa. Każda z tych kategorii delimituje inne typy obszarów sukcesu, różniące się genezą i uwarunkowaniami oraz posiada inną metodykę badawczą.

⁵ Konferencja została zorganizowana w dniach 14–15.09.2005 r. w Ciężeniu koło Poznania przez Komisję Obszarów Wiejskich PTG, Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej UAM oraz Urząd Marszałkowski Województwa Wielkopolskiego.

⁶ Wyniki rankingu gmin sukcesu publikowane są w ogólnopolskim tygodniku samorządu terytorialnego „*Wspólnota*” i są często przytaczane na stronach internetowych zwycięskich jednostek administracyjnych.

Lokalne ogniska sukcesu to gminy wiejskie lub ich zespoły charakteryzujące się wysokim poziomem rozwoju gospodarczego, który nie odbiega od poziomu rozwoju obszarów miejskich. Ich delimitacja została oparta na podstawie wysokich wartości syntetycznego sumarycznego wskaźnika poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego. Obliczony on został na podstawie 9 cech diagnostycznych, z zakresu pięciu podstawowych zagadnień: warunków mieszkaniowych, wyposażenia w infrastrukturę, dostępności usług, aktywności społeczno-gospodarczej i budżetu gminy. *Wiejskie obszary progresji* charakteryzuje na ogół stały trend wzrostu gospodarczego, wynikający z pomyślnej realizacji różnorodnych przedsięwzięć społecznych i gospodarczych. Metoda delimitacji polegała na przyjęciu założenia, że dla takich obszarów zmiana wartości branych pod uwagę mierników w kolejnych latach jest korzystniejsza od przeciętnej krajowej. Analizę przeprowadzono dla okresu 1995–2005 na macierzy zbudowanej z 5 atrybutów diagnostycznych – liczba ludności w gminie, powierzchnia użytkowa mieszkań, długość rozdzielczej sieci wodociągowej, liczba podmiotów gospodarki narodowej w sektorze prywatnym oraz dochody własne gminy. Z kolei *obszary konkurencyjnego rolnictwa* charakteryzują się wysokimi nakładami inwestycyjnymi na gospodarkę żywnościową i wysoką produkcją rolną gospodarstw. Identyfikacji tych obszarów dokonano budując syntetyczny wskaźnik sumaryczny w oparciu o trzy mierniki diagnostyczne – wysoki poziom dochodów ze sprzedaży produktów rolniczych, duże nakłady inwestycyjne ogółem i na środki trwałe (Bański 2008).

Przytoczone przykłady wskazują na dużą heterogeniczność ujęć badawczych obszarów sukcesu i różnorodność podejść metodycznych (eklektycyzm metodologiczny). Wynika to zarówno z wysokiego poziomu holistyczności koncepcji obszarów sukcesu, jak również z relatywnie jej małego ugruntowania w literaturze naukowej.

W tym momencie warto zauważyć, że delimitacja obszarów sukcesu społeczno-gospodarczego na wsi nie stanowi jedynie interesującego problemu naukowego, a może przede wszystkim być użyteczna w procesie identyfikacji czynników warunkujących kumulację pozytywnych efektów rozwojowych. Powszechnie podkreśla się, iż nie można znaleźć i opracować jednego uniwersalnego wzoru na rozwój, gdyż uwarunkowania historyczne i wynikające z otoczenia, obowiązujące systemy polityczno-gospodarcze, jak również zmieniające się paradygmaty rozwojowe sprawiają, że każdy obszar jest unikatowy (Dziemianowicz 2008). Hughes (2000) – sekretarz Europejskiego Regionalnego Stowarzyszenia Społeczeństwa Informacyjnego oraz Marden (2007) – założyciel w 1897 r. czasopisma *Success Magazine*, stwierdzają wręcz, iż sukcesu nie można skopiować i skutecznie go naśladować. Sugerują jak największe ograniczenie działań naśladowczych i rozwijanie zachowań kreatywnych. Jednakże wydaje się, że skatalogowanie najlepszych i najbardziej efektywnych przykładów czynników inicju-

jących i kreujących sukces na danym obszarze może być pomocne w kształtowaniu polityki rozwoju na innych obszarach. Zgodnie z zasadą porównywania z najlepszymi (*benchmarking*), możliwa jest poprawa w słabiej rozwiniętych regionach, dzięki poznawaniu doświadczeń lepiej zagospodarowanych obszarów i przeniesieniu od nich sprawdzonych rozwiązań (Zabala-Iturriagoitia i in. 2008).

2.2. Koncepcja badawcza obszarów sukcesu

Na podstawie zaprezentowanych rozważań teoretycznych na temat „obszarów sukcesu” wypracowana została autorska definicja i koncepcja badawcza tego pojęcia.

Na początku niezbędne wydaje się wyjaśnienie terminu „sukces”. Sukces – wyraz pochodzenia łacińskiego – oznacza „*postęp, powodzenie, udanie się*” (Arcta 1929, s. 322) czy też „*pomyślny wynik jakiegoś przedsięwzięcia, osiągnięcie zamierzonego celu*” (Bralczyk 2005, s. 800). Nieco szersza definicja tego pojęcia mówi, że sukces jest to „*działanie na najwyższym poziomie możliwości jednostki w kierunku spełnienia jej marzeń i pragnień przy jednoczesnym zachowaniu równowagi pomiędzy wszystkimi płaszczyznami życia*” (Dobrołowicz 2001; www.wikipedia.pl). Podobne podejście do tego terminu prezentowane jest w wielu publikacjach z zakresu psychologii.

Przyjęcie ostatniej z przytoczonych definicji terminu „sukces” warunkuje w dużej mierze definicję „obszarów sukcesu”. **Na obszarach sukcesu wszystkie cechy określające uwarunkowania rozwoju cywilizacyjnego osiągają ponadprzeciętne wartości oraz charakteryzują się co najmniej ich stabilną pozycją w wybranym okresie badawczym.**

Z powyższej definicji wynika, że sukces badanego obszaru w danym okresie czasu jest trwały i odtwarzalny. Zakłada ona potrzebę zharmonizowania rozwoju wszystkich uwarunkowań związanych z działalnością człowieka – obszarem sukcesu nie można nazwać regionu, gdzie tylko jedna z przyjętych do badania płaszczyzn rozwoju cywilizacyjnego osiąga wysokie wartości, a pozostałe wskaźniki charakteryzują się wartościami poniżej średniej. Drugim istotnym elementem tej definicji jest ujęcie dynamiczne, które zakłada osiąganie przez obszary sukcesu ponadprzeciętnych, w stosunku do pozostałych jednostek, wartości branych pod uwagę cech w całym analizowanym okresie. Ponadto bardzo ważną cechą tej definicji jest jej względny wymiar, który zależy w znacznej mierze od wielu punktów odniesienia i przejawia się w wielu fragmentach procedury badawczej (np. „*ponadprzeciętne wartości*”, „*wybrany okres badawczy*”). Jednocześnie w przyjętym wyjaśnieniu terminu „obszary sukcesu” znalazły się wszystkie trzy

podstawowe cechy charakterystyczne dla tego zjawiska: kompleksowość, ujęcie dynamiczne oraz relatywność.

Według Bańskiego (2008) pojęcie „wiejskich obszarów sukcesu gospodarczego” można rozumieć szeroko i włączać do nich zarówno obszary stabilnie rozwijające się, jak i obszary charakteryzujące się wzrostem gospodarczym, który został wywołany przez jakiś nowy impuls rozwojowy. Przyjęta w niniejszej pracy definicja obszarów sukcesu w bezpośredni sposób odnosi się wyłącznie do pierwszego z wyznaczonych typów.

Proces delimitacji obszarów sukcesu na wsi można podzielić na trzy zasadnicze etapy⁷. Na początku należy wyodrębnić podstawowe płaszczyzny rozwoju cywilizacyjnego obszarów wiejskich. Opierając się na dokonanym przeglądzie literatury, można wskazać na jego trzy główne uwarunkowania:

- **gospodarczo-finansowe** – obrazujące aktywność i przedsiębiorczość mieszkańców i władz samorządowych;
- **społeczno-demograficzne** – zawierające charakterystykę demograficzną, edukacyjną, elementy kapitału ludzkiego i społecznego;
- **infrastrukturalno-środowiskowe** – charakteryzujące elementy infrastruktury technicznej, społecznej oraz komunikacyjnej oraz jakość podstawowych elementów stanu środowiska przyrodniczego.

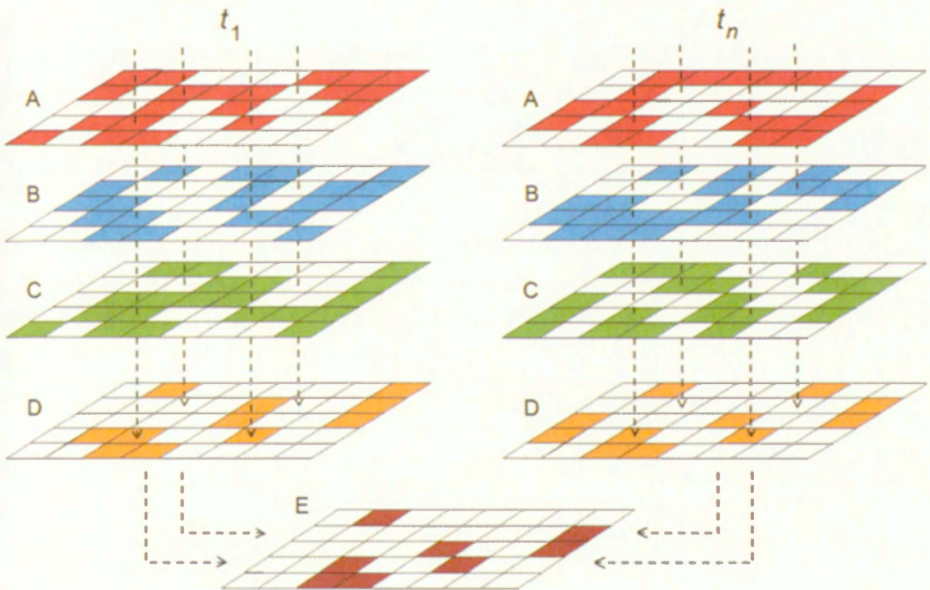
Drugi etap polega na delimitacji obszarów, na których trzy wyżej wyróżnione uwarunkowania rozwoju cywilizacyjnego osiągają ponadprzeciętne wartości. Dla zobrazowania przyjętego założenia skonstruowano uproszczony schemat wyznaczenia obszarów harmonijnego i optymalnego rozwoju we wszystkich płaszczyznach działalności społeczno-gospodarczej człowieka (ryc. 4). Założono istnienie fikcyjnego regionu składającego się z 40 jednostek przestrzennych. Następnie dla przynajmniej dwóch momentów analizy (t_1 i t_n) obliczono wskaźniki dla trzech badanych uwarunkowań – gospodarczo-finansowych (A), społeczno-demograficznych (B) i infrastrukturalno-środowiskowych (C). Potem zidentyfikowano dla każdej ze zmiennych jednostki charakteryzujące się wartościami powyżej średniej i zdelimitowano jednostki, w których wszystkie z trzech wziętych do analizy cech osiągnęły wartości powyżej przeciętnej. W rezultacie na badanym obszarze wyznaczono w dwóch punktach czasowych (wyjściowym – t_1 oraz końcowym – t_n) po 11 jednostek, w których wszystkie z trzech wziętych do badania cech miały wartości powyżej średniej (D).

Ostatni etap zaproponowanej procedury badawczej polega na delimitacji obszarów sukcesu. Porównano uzyskane wyniki w trakcie realizacji drugiego etapu i wyróżniono 8 jednostek, które **osiągnęły ponadprzeciętne wartości wszystkich cech określających uwarunkowania rozwoju cywilizacyjnego oraz**

⁷ W tym miejscu przedstawiono tylko ogólny opis koncepcji badawczej obszarów sukcesu, podczas gdy jej szczegółową charakterystykę statystyczną zamieszczono w rozdziale 2.4.

charakteryzowały się co najmniej ich stabilną pozycją w obydwu momentach analizy (E). Wyznaczone jednostki nazwano **obszarami sukcesu** (ryc. 4).

Przyjęta definicja oraz konstrukcja procedury badawczej zakładają, że obszarami sukcesu można nazwać tylko te jednostki, które w obydwu momentach analizy cechowały się wysokimi i zharmonizowanymi wartościami wskaźników. Uniemożliwia to delimitację, jako obszary sukcesu jednostek, które w początkowym momencie analizy charakteryzowały się niskimi wartościami zmiennych, ale w wyniku wysokiej dynamiki rozwoju, w końcowym okresie badawczym odnotowywały już ponadprzeciętne wartości wskaźników (tzw. obszary wzrostu, progresywne). Wynika to z przyjętego założenia, że sukces danego obszaru w analizowanym czasie jest trwały i odtwarzalny, w związku z czym dana jednostka przestrzenna musi odznaczać się stabilnym i wysokim poziomem rozwoju wszystkich uwarunkowań działalności człowieka w całym badanym okresie. Z kolei przyjęcie takiego założenia wynika z faktu, iż celem rozwoju lokalnego jest nie tylko wypracowanie, ale przede wszystkim utrzymanie korzystnych warunków i poziomu życia mieszkańców oraz wysokiego potencjału gospodarczego. Dlatego jeśli za sukces uznamy „osiągnięcie zamierzonego celu” (Bralczyk 2005, s. 800), to będzie on wiązał się właśnie z zapewnieniem w całym analizowanym okresie ponadprzeciętnych wartości charakteryzujących wszystkie płaszczyzny rozwoju cywilizacyjnego – gospodarczo-finansową, społeczno-demograficzną oraz infrastrukturalno-środowiskową.

Ryc. 4. Uproszczony schemat graficzny delimitacji obszarów sukcesu; Źródło: opracowanie własne.
Simplified graphic diagram of the success areas delimitation; Source: own elaboration.

2.3. Obszary sukcesu a wybrane koncepcje rozwoju regionalnego

Komparatywne ujęcia badania rozwoju regionalnego w swoich analizach stosowali między innymi Klaassen (Bański 2008) i Gorzelak (Dziemianowicz 2000). Klasyfikacja regionów Klaassena oparta została na porównaniu poziomu dochodów oraz tempa wzrostu dochodów jednostek przestrzennych w relacji do średnich krajowych (tab. 2). Typ I (*prosperity areas*) wyznacza obszary wysoko rozwinięte i nadal się rozwijające. Według Bańskiego (2008) w regionach z typu I sukces gospodarczy jest stałym elementem, wpisanym w stabilny rozwój regionu.

Tabela 2. Klasyfikacja regionów według L. Klaassena

Tempo wzrostu dochodów w porównaniu z tempem wzrostu dochodu krajowego	Poziom dochodu w porównaniu z poziomem ogólnokrajowym	
	wysoki (> 1)	niski (< 1)
wysokie (> 1)	I – obszary dostatku	II – obszary niedostatku w fazie rozwoju
niskie (< 1)	III – obszary dostatku w fazie upadku	IV – obszary niedostatku

Źródło: Bański (2008).

Z kolei klasyfikacja Gorzelaka opiera się na ocenie przebiegu transformacji gospodarczej polskich regionów (tab. 3). Porównana w niej została sytuacja w gospodarce socjalistycznej z reakcją na transformację ustrojową lat 90. Obszary z typu I charakteryzują się pozytywną kontynuacją procesów rozwojowych i obejmują przede wszystkim wielkie aglomeracje miejskie (Dziemianowicz 2000).

Zagadnienie obszarów sukcesu na wsi bezpośrednio i pośrednio łączy się z innymi koncepcjami rozwoju regionalnego i rozwoju obszarów wiejskich – m.in. rozwojem endogenicznym, rozwojem spolaryzowanym, rozwojem susten-sywnym oraz ze względu na swój holistyczny zakres znaczeniowy ze zintegrowa-

Tabela 3. Dawny i obecny potencjał regionów – sytuacje modelowe według G. Gorzelaka

Reakcja na transformację	Sytuacja w gospodarce socjalistycznej	
	dobra	zła
dotatnia	I – pozytywna kontynuacja	II – pozytywna nieciągłość
ujemna	III – negatywna nieciągłość	IV – negatywna kontynuacja

Źródło: Dziemianowicz (2000).

nym rozwojem wsi. Ponieważ w pracy przyjęto, iż obszary sukcesu powinny charakteryzować się wysokim potencjałem endogenicznym, zagadnieniu temu poświęcono najwięcej uwagi i przedstawiono je w miarę szeroko na tle uwarunkowań egzogenicznych.

Endogeniczne a egzogeniczne uwarunkowania rozwoju lokalnego

W ogólnych modelach wzrostu szeroko rozumiany rozwój regionalny odwołuje się do egzogenicznych czynników rozwoju, jednakże w dużym stopniu może i powinien być uzupełniany poprzez wzrastającą atrakcyjność układów lokalnych, w tym przede wszystkim obszarów wiejskich, opierającą się na endogenicznych czynnikach rozwoju (Parysek 1997; Rosner 2007).

Rozwój lokalny jest efektem gospodarki lokalnej, która definiowana jest jako złożony proces, w którym władze lokalne przy wykorzystaniu zasobów własnych oraz zaangażowaniu partnerów zewnętrznych stymulują rozwój gospodarczy danej jednostki terytorialnej (Blakely 1989). Według Paryska (1997) rozwój lokalny bazuje na endogenicznych czynnikach rozwoju (lokalne potrzeby, lokalne zasoby, miejscowi ludzie, lokalne organizacje i podmioty gospodarcze) i stanowi uzupełnienie prowadzonego w nawiązaniu do czynników egzogenicznych rozwoju regionalnego. Według innych definicji, rozwój lokalny to proces pozytywnie ukierunkowanych zmian wszystkich elementów danego układu przestrzennego, czyli potencjału i struktury gospodarczej, środowiska przyrodniczego, wyposażenia infrastrukturalnego, poziomu życia mieszkańców oraz ład i zagospodarowania przestrzennego (Kudłacz 1999; Chojnicki, Czyż 2006; Nowak J.F. 2006). Definicje te zakładają maksymalne mobilizowanie i optymalne wykorzystanie zasobów na danym terenie, włączając kapitał, pracę, instytucjonalne zasoby i lokalną infrastrukturę (Kołodziejczyk i in. 2006). Według Romera (1990, 1994) – jednego z głównych twórców teorii wzrostu endogenicznego – podstawowym czynnikiem rozwoju jest aktywizacja potencjału wewnętrznego regionu determinowanego przez wyjściowo posiadane zasoby. Aktywizacja następuje poprzez pokonywanie barier wzrostu przez nakłady inwestycyjne na ich likwidację, wykorzystanie mocnych stron regionu oraz poszerzanie powiązań kooperacyjnych w regionie (Domański R. 2004)⁸.

Według tych definicji rozwój lokalny opiera się na wykorzystaniu wewnętrznych zasobów społeczno-ekonomicznych i środowiskowych do zaspokojenia potrzeb społeczności lokalnych (Garofoli 1992; Sobala-Gwosdz 2005). Według

⁸ Należy jednakże podkreślić, iż wzrost endogenne nie jest związany z jedną skalą przestrzenną. Wiąże się on z tworzeniem, powiększaniem i wykorzystywaniem zasobów wewnętrznych na każdym poziomie przestrzennym: lokalnym, regionalnym, krajowym i ugrupowań wielonarodowych (Domański R. 2003).

Polskiej Agencji Rozwoju Przedsiębiorczości rozwój endogeniczny rozumiany jest, jako „wzrost aktywności gospodarczej w oparciu o wewnętrzne przewagi konkurencyjne regionu lub danego obszaru” (*Angielsko-polski słownik...* 2002, s. 48). Choć należy podkreślić, iż do uruchomienia trwałej dynamiki rozwoju wykorzystującego potencjał endogeniczny niezbędne jest przekroczenie pewnej jego wartości progowej, oznaczającej istnienie minimalnych po temu zasobów ludzkich i fizycznych (Parysek 1997; Pietrzyk 2003; Ślusarz 2005).

Z powyższego przeglądu definicji rozwoju lokalnego wynika, iż jest on pochodną szerokiego spektrum uwarunkowań, które można przyporządkować do dwóch podstawowych grup:

- uwarunkowania zewnętrzne (egzogeniczne) – normy prawne, standardy postępowania, położenie w strukturach ekonomicznych (centrum–peryferie, wielofunkcyjność–monofunkcyjność), zewnętrzny kontekst polityczny, jakość środowiska człowieka (zanieczyszczenia, obszary chronione);
- uwarunkowania wewnętrzne (endogeniczne), czyli zasoby lokalne, którymi dysponuje dana jednostka terytorialna i które mogą być przez nią kształtowane – poziom rozwoju infrastruktury technicznej i społecznej (wyposażenie w media, jakość i dostępność systemu komunikacyjnego, dostępność do edukacji, opieki medycznej, kultury), położenie w przestrzeni geograficznej (lokalnej, regionalnej, krajowej, międzynarodowej), uwarunkowania środowiska przyrodniczego (góry, lasy, jakość gleb), aktywność i efektywność działań samorządów lokalnych (polityka lokalna), przedsiębiorczość i innowacyjność społeczności lokalnej oraz jej charakterystyka społeczna, demograficzna i kulturowa (Grochowski, Kowalczyk 1999; Lowe i in. 1998; Kalata 2005; Kołodziejczyk i in. 2006; Ponikowski 2007; Rosner 2007).

Należy podkreślić, iż zarówno w rozwoju lokalnym oraz regionalnym obydwie te grupy uwarunkowań są niezbędne do zaistnienia pozytywnych przemian strukturalnych, społeczno-gospodarczych, infrastrukturalnych oraz przestrzennych. Często też mieszkańcy bądź lokalna władza nie mają wpływu na niektóre z uwarunkowań wewnętrznych (np. przebieg inwestycji infrastrukturalnych o znaczeniu krajowym) i *vice versa* mają wpływ na niektóre z uwarunkowań zewnętrznych (np. mogą do pewnego stopnia kształtować niektóre zapisy w prawie lokalnym, podatkach). Jednakże zdaniem autora o sukcesie cywilizacyjnym na obszarach wiejskich w pierwszej kolejności decydują endogeniczne uwarunkowania rozwoju, poprawiające warunki życia mieszkańców oraz podnoszące atrakcyjności dla elementów napływających z zewnątrz (np. pomoc finansowa, inwestycje, ruch turystyczny oraz programy rządowe i unijne). Oczywiście nie oznacza to, iż należy oprzeć rozwój gminy tylko i wyłącznie o zasoby wewnętrzne, gdyż nie można utrzymać trwałego wewnętrznego wzrostu gospodarczego bez uwzględnienia efektów zewnętrznych (Truskolaski 2006). Rozwój lokalny oparty na endogenicznych czynnikach nie jest zatem systemem zamkniętym,

gdyż w większości przypadków posiada powiązania zewnętrzne (Garofoli 1992). Założenie o nadaniu priorytetu uwarunkowaniom endogenicznym wynika między innymi z faktu, iż obszary posiadające pewien potencjał własny, podstawę rozwoju, łatwiej oraz efektywniej mogą wykorzystywać egzogeniczne uwarunkowania rozwoju (Dziemianowicz 2008). Ponadto jak zauważa Domański B. (2001c, s. 30) „*rozwój w obszarach, które nie mogą liczyć na dużych inwestorów zewnętrznych, jest jeszcze bardziej uzależniony od czynników lokalnych*”. Dlatego w niniejszym opracowaniu zasoby endogeniczne uznano za warunek konieczny, choć jak już wspomniano niewystarczający, prawidłowo ukierunkowanego rozwoju każdego układu lokalnego i przy delimitacji wiejskich obszarów sukcesu wykorzystano mierniki, które należy zaliczyć do grupy wewnętrznych uwarunkowań rozwoju społeczno-gospodarczego.

Duże znaczenie endogenicznych uwarunkowań rozwoju obszarów wiejskich wynika z kilku przesłanek. Ocena realizowanych polityk rozwojowych w wielu krajach europejskich, w tym szczególnie w Polsce, wskazuje, iż jednym z zasadniczych dylematów polityki rozwoju regionalnego w najbliższych latach jest jej uzależnienie od pomocy publicznej, bądź też nastawienie na budowanie zdolności endogenicznego rozwoju (Grosse 2004). Alternatywy te często stawiane są w opozycji w dyskusjach nad kształtem przyszłej polityki państwa i Unii Europejskiej, kiedy spójność (*cohesion*) przeciwstawiana jest konkurencyjności (*competitiveness*) (Tagai 2006; van Well i in. 2006). Boldrin i Canovy wykazali małą efektywność realizowanej polityki spójności w Unii Europejskiej (Gorzelać 2007). Autorzy ci stwierdzili, iż „*fundusze kierowane do słabiej rozwiniętych krajów i regionów mają głównie znaczenie soejalne, nie zaś rozwojowe. Analizy statystyczne nie potwierdziły, by środki zewnętrzne mogły spowodować trwałe i znaczące przyspieszenie ich rozwoju*” (cyt. za Gorzelać 2007, s. 25). Z kolei według Klodzińskiego (2006, s. 38) „*dotychczasowe doświadczenia wskazują na konieczność oparcia rozwoju na własnym potencjale. Niewiele jest gmin wiejskich w Polsce, którym udało się osiągnąć sukces z pomocą inwestorów zewnętrznych*”. Podobnie Bański (2005a), nie negując znaczenia zewnętrznej interwencji w rozwój, stwierdza, że bardziej korzystną sytuacją jest proces stałego rozwoju, niż dynamiczny wzrost wywołany incydentalnym wydarzeniem (np. lokalizacja dużej firmy). Heffner i Rosner stwierdzają, iż stosowane w okresie przedakcesyjnym na obszarach wiejskich „*instrumenty polityki kohezyjnej były zbyt słabe, aby przeciwdziałać tendencji wzrostu zróżnicowania, wynikającej z naturalnego wykorzystania renty położenia oraz akumulacji wcześniejszego rozwoju (m.in. wyższa jakość kapitału ludzkiego, intensywniejsze zagospodarowanie infrastrukturalne, lepsza dostępność, większe doświadczenie władz lokalnych we współpracy z pozarolniczą sferą gospodarki)*” (Rosner 2007, s. 257–258). Badanie przeprowadzone na obszarach wiejskich Czech ujawniły znaczący wpływ czynników endogenicznych na różnicowanie sytuacji społeczno-gospodarczej w gminach, przy równocześnie identycz-

nych uwarunkowaniach zewnętrznych (Perlín, Šimčíkova 2008). Z kolei analiza absorpcji zewnętrznych środków wsparcia w okresie 1999–2004 na Mazowszu wykazała, iż obszary o wysokim potencjale wewnętrznym w największym stopniu partycypowały w pozyskaniu funduszy z funkcjonujących programów (*Środki wsparcia projektów...* 2006).

Przytoczone wyniki prowadzonych analiz i rozważań wskazują, iż układ lokalny nieposiadający wystarczającego potencjału własnego, nie zawsze potrafi w pełni wykorzystać istniejące uwarunkowania zewnętrzne, w tym głównie środki finansowe. Oczywiście każde wsparcie zewnętrzne jest pożądane, szczególnie przez gminy wiejskie, oraz przyczynia się do rozwoju lokalnego. Jednakże w jednostkach o mniejszym potencjale wewnętrznym efektywność wykorzystania czynników zewnętrznych będzie niższa, niż w gminach o bardziej rozbudowanych zasobach endogenicznych.

Wysoki poziom potencjału własnego wpływa dodatnio na tworzenie korzystnych warunków życia dla mieszkańców, a endogeniczna aktywność może spowodować „samopodtrzymywalny” rozwój społeczny i gospodarczy. Ponadto, jak wykazano powyżej, od poziomu czynników wewnętrznych zależy stopień wykorzystania elementów napływających z zewnątrz (środki finansowe, inwestycje, ruch turystyczny oraz programy rządowe i unijne). Stymulacja rozwoju z zewnątrz jest ważna, czasami wręcz niezbędna, jednak bez odpowiedniej bazy lokalnej nawet wielkie środki pomocowe mogą zostać zmarnowane (Sobala-Gwosdz 2005). Podobnej konstatacji w kontekście regionów dokonał Węclawowicz (2004), według którego szansa szybszego rozwoju gospodarczego dzięki wsparciu finansowemu, naukowemu i kulturalnemu Unii Europejskiej wymaga przede wszystkim wykorzystania endogenicznych warunków rozwoju. Identyczne wnioski wykazały analizy przeprowadzone w ramach dużego, programu badawczego „*Warunki życia społeczeństwa polskiego: problemy i strategie*”. Stwierdzono w nim, iż oddziaływanie czynników zewnętrznych na rozwój lokalny w głównej mierze zależy od aktywności samego układu lokalnego oraz w przypadku zaistnienia korzystnego finansowo-inwestycyjnego impulsu zewnętrznego, to jego racjonalne wykorzystanie i efekty rozwojowe zależą od kapitału endogenicznego (Gorzela 2008).

Bardzo korzystnym efektem wzrostu konkurencji pomiędzy poszczególnymi jednostkami terytorialnymi przy ubieganiu się o zewnętrzne środki wsparcia (np. z Unii Europejskiej) jest zwiększenie intensywności wykorzystania własnych możliwości rozwojowych. Dzięki temu uaktywnia się nie tylko ekonomiczny, ale również społeczny, kulturowy czy ekologiczny potencjał rozwojowy, przez co można mówić o zintegrowanym podejściu do tego zagadnienia (Grosse 2004). Ponadto należy pamiętać, iż to gminy są i będą jednymi z najważniejszych beneficjentów funduszy Unii Europejskiej i od ich przygotowania oraz umiejętności generowania dobrych projektów, czyli od posiadanych zasobów

endogenicznych, będzie zależał wskaźnik efektywności absorpcji dostępnych środków finansowych.

Na podstawie tych przykładów można ponownie zauważyć, jak silny jest efekt synergii pomiędzy uwarunkowaniami endogenicznymi a egzogenicznymi w rozwoju lokalnym. Z jednej strony od potencjału własnego zależy skuteczność w pozyskaniu i wykorzystaniu elementów zewnętrznych oraz równocześnie w procesie konfrontacji z innymi instytucjami następuje wzmacnianie zasobów własnych. Z drugiej strony uwarunkowania zewnętrzne wpływają na pozytywne bądź negatywne przekształcenie układów lokalnych. Należy jednakże podkreślić, iż o ile uwarunkowania zewnętrzne są albo jednakowe na danym obszarze w danym czasie (np. normy i standardy prawne), albo stanowią pewien zasób ograniczony (np. kwota przeznaczona na inwestycje w budżecie krajowym bądź UE, liczba turystów przyjeżdżająca do danego kraju), o tyle uwarunkowania wewnętrzne są bardziej zróżnicowane przestrzennie oraz są w znacznie mniejszym zakresie ograniczone (np. przedsiębiorczość mieszkańców). Uogólniając można przyjąć, iż o ile suma uwarunkowań wewnętrznych i zewnętrznych wyznacza pewien generalny poziom rozwoju lokalnego w danym regionie, to właśnie uwarunkowania wewnętrzne w największym stopniu wyznaczają poziom dyspersji przestrzennej rozwoju jednostek lokalnych w tym regionie.

Silną współzależność pomiędzy dwoma rodzajami uwarunkowań akcentuje koncepcja neoendogenicznego rozwoju obszarów wiejskich (Ray 1997, 2006; Klekotko 2005; Adamski i in. 2007). Koncepcja ta zakłada poszukiwanie i wykorzystywanie wszystkich możliwych zasobów lokalnych w celu jak największej absorpcji potencjalnych czynników zewnętrznych, aby z kolei pomnażać zasoby własne. Odpowiednio dokonane inwestycje w kapitał ludzki i infrastrukturę oraz promowanie innowacyjności powoduje zwiększanie zasobów własnych, które w następnym etapie generują zyski (Romer 1990). Koncepcja rozwoju neoendogenicznego opiera się więc na równowadze pomiędzy wykorzystaniem zasobów danego obszaru a środkami pozyskiwanymi ze źródeł zewnętrznych i stanowi pewnego rodzaju kompromis pomiędzy strategiami (teoriami) rozwoju egzo- i endogenicznego (Adamski i in. 2007).

Kolejną kluczową przesłanką za istotnością endogenicznych uwarunkowań rozwoju obszarów wiejskich jest zarysowujący się proces metropolizacji i oddalania się miast od swojego zaplecza. Przykładowo z kompleksowych badań przeprowadzonych przez Gorzelaka i Smętkowskiego (2005) nad powiązaniem gospodarczymi i społecznymi Warszawy i jej strefy podmiejskiej z resztą terytorium Mazowsza wynika, że otoczenie regionalne nie odgrywa istotnej roli w procesach rozwoju metropolii, gdyż nie stanowi ani znacznego rynku zaopatrzenia, ani rynku zbytu – region stanowi około 5% udział w zaopatrzeniu i zbyciu towarów dla firm zlokalizowanych na obszarze metropolitalnym oraz podobną wartość dla miejsca zamieszkania pracowników oraz pochodzenia usługodawców.

Pozytywne efekty rozprzestrzeniania związane z rozwojem gospodarczym ośrodka metropolitalnego ograniczają się do granic wyznaczonego obszaru metropolitalnego, podczas gdy coraz silniejsze stają się procesy wymywania zasobów rozwojowych, w tym zwłaszcza kapitału ludzkiego z regionu do metropolii (Smętkowski 2007).

Z szerokiego spektrum endogenicznych uwarunkowań rozwoju istotne jest wskazanie tych, które posiadają największy wpływ na kształtowanie procesów społeczno-gospodarczych w gminie lub regionie. Blakely (1989) za najważniejsze czynniki rozwoju endogenicznego uznał: zatrudnienie (zwiększenie jakości siły roboczej), bazę rozwoju (powiązanie instytucjonalne pomiędzy sektorem publicznym i prywatnym), atuty lokalizacji (jakość fizycznego i społecznego środowiska) oraz zasoby wiedzy (rozwój instytucji badawczo-rozwojowych oraz uczelni). Według badań Swianiewicza i Łukomskiej (2004) w gminach wiejskich najważniejszymi czynnikami wewnętrznymi wpływającymi na rozwój gospodarczy są: kapitał ludzki (wykształcenie), infrastruktura, rozwinięte społeczeństwo obywatelskie oraz działania promocyjne. Z kolei w opracowaniu *Endogenous factors stimulating rural development* (Floriańczyk, Czapiewski 2006) autorzy poszczególnych rozdziałów wyróżniali różne wewnętrzne czynniki ułatwiające kreowanie rozwoju obszarów wiejskich – odpowiednie regulacje prawne i zaangażowanie władz lokalnych (Gramzow, Petrick 2006), wykształcenie mieszkańców i lokalnych liderów oraz kapitał ludzki (Czapiewski, Janc 2006), funkcjonowanie witryn internetowych jednostek samorządowych (Szekely, Michniak 2006), zasoby przyrodnicze, dziedzictwo kulturowe i specyficzna „lokalność” danego regionu (Tešitel i in. 2006), organizacje pozarządowe oraz kapitał społeczny (Muilu, Onkalo 2006, Kovács Katona i in. 2006). W cytowanych pracach wskazano więc głównie na ludzkie i instytucjonalne uwarunkowania wspierające rozwój obszarów wiejskich. Wpływają one zarówno na przedsiębiorczość i aktywność gospodarczą mieszkańców i władz samorządowych, tworzenie i realizowanie długofalowych strategii inwestycyjnych w infrastrukturę, jak również na pełne wykorzystanie zewnętrznych środków wsparcia. Ponadto wielu autorów wskazuje, iż głównymi czynnikami we wzroście endogenicznym są: małe i średnie przedsiębiorstwa, lokalizacja przestrzenna, wiedza czy polityka regionalna i lokalna (Stough 1998; Węclawowicz 2004; Wojnicka i in. 2005; Kamińska 2006; Churski 2004b; Raczyk 2007). Podsumowując, za najważniejsze zmienne pozytywnie stymulujące rozwój endogeniczny należy uznać: strukturę demograficzną, wykształcenie ludności, przedsiębiorczość mieszkańców i władz lokalnych, wyposażenie infrastrukturalne i prowadzenie proinwestycyjnej polityki lokalnej. Wszystkie te elementy składowe wchodzi w skład „*countryside capital*”, który można uznać za potencjał własny obszarów wiejskich stanowiący sumę „*physical capital*”, „*natural capital*” i „*social capital*” (Garrod i in. 2006)

Wewnętrzne możliwości rozwoju tkwią zatem w potencjale, inicjatywie i kreatywności społeczności lokalnej i regionalnej oraz skali, strukturze, jakości i dostępności zasobów charakterystycznych dla poszczególnych komponentów rozwoju regionalnego. Jednakże bardzo ważnym elementem jest również adekwatność przyjętej przez władze strategii rozwoju względem posiadanego potencjału endogenicznego. Konstrukcja nietrafionej polityki rozwoju spowodować może niepełne wykorzystanie istniejących uwarunkowań i zasobów (Strahl 2006). Niestety bardzo często wewnętrzny potencjał rozwojowy obszarów nie zawsze jest w dostateczny sposób zdefiniowany i odpowiednio wykorzystany. Przykładowo w *Narodowej Strategii Rozwoju Regionalnego 2007–2013* (2005) podkreślono, iż w wielu województwach występuje nieumiejętność prawidłowego definiowania potencjału endogenicznego poszczególnych regionów i jego wykorzystania do pokonywania trudności wynikających z transformacji gospodarczej oraz w celu efektywniejszej modernizacji ekonomicznej.

Efekty rozwoju endogenicznego powinny przejawiać się poprzez możliwości przekształceń lokalnych systemów społeczno-ekonomicznych, umiejętności reagowania na zmieniające się uwarunkowania zewnętrzne oraz możliwości kreowania innowacji na poziomie lokalnym (Garofoli 1992). Jednakże nie wszystkie obszary w jednakowy sposób potrafią reagować na pojawiające się egzogeniczne szanse lub zagrożenia rozwoju regionalnego. Wśród wewnętrznych czynników, ułatwiających bądź utrudniających silne i skuteczne działanie na zachodzące makroekonomiczne zmiany otoczenia, można przede wszystkim wyróżnić: „elastyczność struktury” gospodarki, aktywność i otwartość polityki prowadzonej w danych jednostkach przestrzennych, kompetencja i kwalifikacje władzy regionalnej i lokalnej, kapitał ludzki i społeczny mieszkańców oraz adekwatność zagospodarowania infrastrukturalnego (Strahl 2006).

Rozwój spolaryzowany

Współcześnie w Polsce coraz wyraźniej dostrzegalna jest metropolizacja rozwoju, polegająca na powstawaniu wielośrodkowej sieci wielkich miast i jednoczesnym uniezależnianiu się metropolii od ich regionalnego zaplecza (Smętkowski 2001). Występujący w Polsce wyraźny podział na duże miasta charakteryzujące się wysokim potencjałem rozwojowym i na pozostałe obszary jest potwierdzeniem zachodzących procesów polaryzacji przestrzeni społeczno-ekonomicznej. Układ „rdzeń–peryferie” powoduje z jednej strony tworzenie się obszarów metropolitalnych skupiających dobrze wykształconą i przedsiębiorczą ludność, dobrze wyposażonych w infrastrukturę oraz o dużych walorach ekonomicznych. Z drugiej strony występują obszary marginalne i niedoinwestowane, z silnymi procesami depopulacyjnymi oraz szeregiem innych niekorzystnych zjawisk. Powstawanie silnych centrów kosztem obszarów peryferyjnych jest poważnym

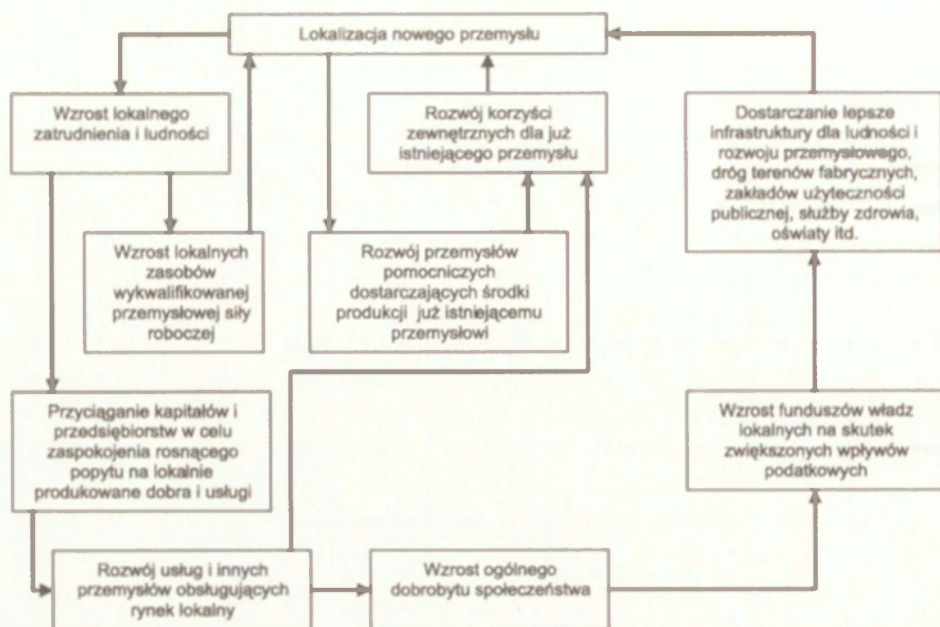
problemem dla polityki rozwoju regionalnego. Ważne wyzwanie planistyczne stanowi zapewnienie właściwie ukierunkowanego rozwoju obszarów wiejskich, towarzyszące dalszemu wzrostowi społeczno-gospodarczemu obszarów metropolitalnych. Ponadto zachodzące procesy globalizacyjne w relacjach przestrzennych przejawiają się coraz istotniejszym znaczeniem międzynarodowych powiązań gospodarczych (Domański B. 2001a; Komornicki 2003). Jednakże większość międzypaństwowych i międzyregionalnych relacji gospodarczych odbywa się pomiędzy miastami lub obszarami metropolitalnymi. Obszary wiejskie są przeważnie w tych powiązaniach marginalizowane, a ich kontakty z gminami partnerskimi opierają się zazwyczaj na wymianie kulturalno-sportowej (Furmankiewicz 2001). Jak wykazały badania Bachtlera i Clementa przeprowadzone na przykładzie regionów peryferyjnych w skali europejskiej (w tym głównie Irlandii i Szkocji), największe korzyści z uczestnictwa we wspólnym rynku Unii Europejskiej odnoszą przede wszystkim obszary centralnie położone (Tarkowski 2008).

W tym momencie konieczna wydaje się odpowiedź na pytanie: czy zaproponowaną koncepcję obszarów sukcesu można rozpatrywać w świetle teorii rozwoju spolaryzowanego? Czy obszary sukcesu są biegunami wzrostu, obszarami rdzeniowymi bądź centrami z teorii Perroux (koncepcja biegunów wzrostu), Hirschmana (dwubiegunowy model „Północ-Południe”), Pottiera (koncepcja osi rozwoju), Friedmana (ogólna teoria rozwoju spolaryzowanego), Lasuena (relacja „wzrost gospodarczy–urbanizacja”), Boudevillea (koncepcja regionu spolaryzowanego), bądź Krugmana (nowa geografia ekonomiczna)⁹? Pomimo pewnych podobieństw wydaje się, że nie można w sposób bezpośredni wykorzystywać tych teorii do badania wiejskich obszarów sukcesu. Po pierwsze, jak już wspomniano, bieguny wzrostu w przeciwieństwie do obszarów sukcesu lokalnego indukują rozwój ekonomiczny na sąsiadujące obszary (Sobala-Gwosdz 2005). Po drugie, pod pojęciem *centrum* należy rozumieć obszar oferujący korzyści skali, które są możliwe do osiągnięcia dzięki znacznemu rynkowi zbytu. Wiąże się on z dużymi skupiskami ludności, co generuje korzyści aglomeracji – zarówno po stronie przedsiębiorstw (wysoka podaż) oraz konsumentów (różnorodność popytowa). W praktyce oznacza to, iż rolę *centrum* bądź obszarów rdzeniowych pełnić mogą wyłącznie aglomeracje wielkomiejskie (Tarkowski 2008). Po trzecie, w przywołanych teoriach istotne jest określenie mechanizmu polaryzacji przestrzennej oraz wskazanie relacji kształtujących się pomiędzy centrami i peryferiami. Z kolei koncepcja obszarów sukcesu nie ma na celu przedstawienia powiązań pomiędzy obszarami zdelimitowanymi do dwóch podstawowych kategorii. Dlatego o ile uprawnione wydaje się być ogólne porównanie układu dualnego „obszary sukcesu–pozostałe obszary” do układu „centra–peryferie”,

⁹ Syntetyczne zestawienie teorii rozwoju spolaryzowanego zawiera opracowanie Grzeszczaka (1999).

o tyle zastosowane metodyki badawcze, zakres pojęciowy i znaczeniowy, skala przestrzenna analiz oraz implikacje z uzyskanych wyników są w obydwu podejściach odmienne.

Pewne powiązania można natomiast zaobserwować pomiędzy koncepcją obszarów sukcesu a teorią zaproponowaną w 1957 r. przez Myrdala opierającą się na zasadzie okrężnej i kumulatywnej przyczynowości (ryc. 5). Bodźcem procesu przestrzennej polaryzacji rozwoju społeczno-gospodarczego w tej teorii jest lokalizacja nowego zakładu przemysłowego. W konsekwencji na danym obszarze wzrasta liczba pracowników i ludności oraz liczba podmiotów kooperujących. To z kolei powoduje pojawianie się korzyści skali i napływ nowych inwestycji – zarówno o charakterze produkcyjnym, jak również usługowym zaspokajającym potrzeby mieszkańców. Powoduje to wzrost ogólnego poziomu dobrobytu, co przekłada się na wyższe wpływy podatkowe lokalnych samorządów, które z kolei służą finansowaniu rozwoju różnych elementów infrastruktury technicznej i społecznej poprawiającej warunki życia (Grzeszczak 1999; Tarkowski 2008). Należy jednakże podkreślić, iż również w tej koncepcji tworzy się układ bipolarny i narastają nierówności pomiędzy obszarami rdzeniowymi i peryferyjnymi. Koncentracja działalności gospodarczej i siły roboczej w centrum powoduje spadek aktywności gospodarczej i uruchamia procesy migracyjne z regionów peryferyjnych (Heffner 2003). Elementem łączącym koncepcje okrężnej i kumulatywnej przyczynowości oraz koncepcję obszarów sukcesu jest założenie, że na obszarach wzrostu (bądź sukcesu) wszystkie płaszczyzny rozwoju – gospodarcza, społeczna i infrastrukturalna – osiągają wysoki poziom. Ponadto teoria Myrdala zakłada, iż najpierw występuje rozwój strefy gospodarczej, który następnie pociągają za sobą wzrost jakościowy i ilościowy pozostałych stref. Ujęcie takie może być również wykorzystywane w badaniach nad obszarami sukcesu, tym niemniej, że w badaniach przestrzenno-ekonomicznych często podkreśla się nadrzędność rozwoju gospodarczego nad społecznym (Chojnicki, Czyż 2006). Pozostałe założenia i implikacje teorii okrężnej i kumulatywnej przyczynowości są już znacząco odmienne od koncepcji obszarów sukcesu. W teorii Myrdala bardzo ważne założenie stanowi bezpośrednia przyczyna takiego procesu (zgodnie z nazwą teorii), czyli lokalizacja zakładu produkcyjnego, podczas gdy koncepcja obszarów sukcesu takich założeń nie stawia. Dopiero w trakcie analizy objaśniającej następuje wskazanie potencjalnych czynników inicjujących sukces na danym obszarze. Ponadto teoria Myrdala, podobnie jak wszystkie teorie polaryzacji, zakłada zwiększanie nierówności pomiędzy ośrodkami wzrostu i pozostałymi obszarami poprzez przewagę regresywnych efektów wymywania nad progresywnymi efektami rozprzestrzeniania (Grzeszczak 1999). Z kolei koncepcja obszarów sukcesu nie ma na celu określenia relacji na osi „centrum – peryferie”, a jedynie zakłada możliwość wykorzystania pozytywnych wzorców rozwoju z obszarów sukcesu na innych terenach.

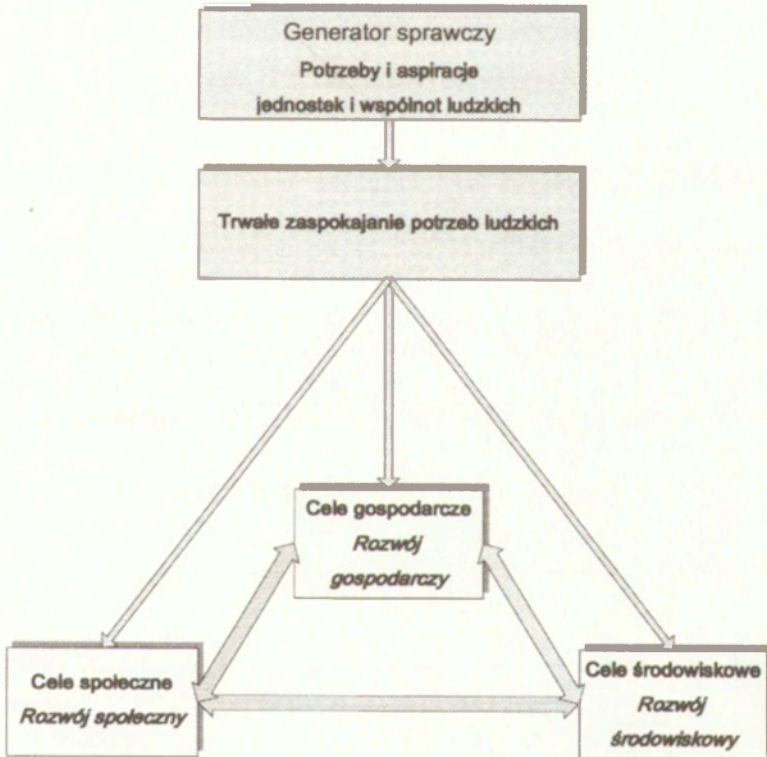
Ryc. 5. Proces okrężnej i kumulatywnej przyczynowości według G. Myrdala; Źródło: Tarkowski (2008).
 Process of circumferential and cumulative causation according to G. Myrdal; Source: Tarkowski (2008).

Rozwój sustensywny

Koncepcja rozwoju zrównoważonego (*sustainable development*), ostatnio często nazywanym rozwojem sustensywnym, opiera się na założeniu łącznego oddziaływania na siebie trzech systemów: społecznego, gospodarczego i środowiskowego (ryc. 6). Wszystkie trzy filary rozwoju powinny być traktowane łącznie i wzajemnie się warunkować, gdyż każdy z nich ujmowany oddzielnie nie uwzględniłby holistycznych aspektów procesu rozwojowego (Janikowski 2006). Niektórzy z autorów do typowej triady czynników dodają również inne wymiary: kulturowy, polityczny, instytucjonalny lub technologiczny (Klapka 2007), chociaż przeważnie eksponowana jest relacja pomiędzy człowiekiem (z jego sferą społeczną i ekonomiczną) a środowiskiem. Klasyczna definicja rozwoju zrównoważonego wyraża się w stwierdzeniu, iż powinien to być „*rozwój zgodny z potrzebami obecnych pokoleń, nie umniejszający możliwości przyszłych pokoleń do zaspokojenia swoich potrzeb*” (Kistowski 2003, s. 20), choć od 1972 r., w którym odbyła się Konferencja ONZ w Sztokholmie¹⁰, opracowanych zostało kilkaset

¹⁰Konferencja ta jest powszechnie uważana za początek światowej debaty nad jakością środowiska życia człowieka oraz roli zarządzania środowiskowego (Janikowski 2006).

różnych podejść do tego terminu (np. „społecznie pożądany, ekonomicznie uzasadniony i ekologicznie dopuszczalny rozwój gospodarczy” lub „zwiększanie dobrobytu społecznego poprzez działania ekonomiczne, z jednoczesnym zachowaniem ochrony zasobów i niepogarszaniem stanu środowiska” [Kistowski 2003, s. 32])¹¹. Większość definicji zawiera jednak trzy wspólne ustalenia w zakresie rozwoju zrównoważonego: (1) ponieważ jest to typ rozwoju społeczno-gospodarczego, więc jest realizowany przez człowieka i przebiega w sferze ekonomicznej, (2) ponieważ jest to koncepcja międzypokoleniowa, powinna uwzględniać potrzeby obecnych i przyszłych pokoleń oraz (3) ponieważ jest to rozwój integrujący wszelkie działania człowieka realizowane w trzech sferach (ekonomicznej, społecznej i przyrodniczej), musi być koncepcją powszechnie stosowaną i wnioskującą we wszystkie sfery działalności człowieka (Kistowski 2003). Z kolei zbliżanie się ku rozwojowi sustensywnemu polega na dążeniu do kształtowania zintegrowanego

Ryc. 6. Koncepcja zrównoważonego (sustensywnego) rozwoju; Źródło: Janikowski (2006). Sustainable development concept; Source: Janikowski (2006).

¹¹ Syntetyczne zestawienie definicji rozwoju zrównoważonego zawierają opracowania Piontek (2002) oraz Kistowski (2003).

ładu procesów rozwojowych łącznie z: (1) efektywnym gospodarowaniem zasobami przyrodniczymi, społecznymi i ekonomicznymi, (2) kształtowaniem środowiska życia człowieka o wysokich walorach ekologicznych, użytkowych i estetycznych, (3) ochroną najwyższych wartości przestrzeni przyrodniczej i kulturowej oraz (4) kształtowaniem układu równowagi w stosunku do przyjętych celów rozwoju w zgodzie z przyrodą (Kistowski 2003).

Jakie zatem elementy łączą i różnicują koncepcję rozwoju sustensywnego z koncepcją obszarów sukcesu? Przede wszystkim należy podkreślić, że w obydwu podejściach zakłada się równorzędne traktowanie trzech podstawowych płaszczyzn rozwoju (gospodarczej, społecznej i przyrodniczej) oraz holistyczne ujmowanie rozwoju cywilizacyjnego (łącznie a nie oddzielne traktowanie poszczególnych uwarunkowań rozwojowych). Ponadto w obydwu podejściach koncepcyjnych eksponowana jest istotność trwałości rozwoju. W rozwoju zrównoważonym zakłada się, że jest on „samopodtrzymujący się” (dokładne tłumaczenie terminu *sustainable*), a jak już wspomniano, koncepcja obszarów sukcesu zakłada, że rozwój obszarów wiejskich oparty na uwarunkowaniach endogenicznych powinien być do pewnego stopnia „samopodtrzymywalny”. Z kolei na pewno elementem różnicującym obie koncepcje jest postrzeganie znaczenia systemu przyrodniczego. O ile w koncepcji rozwoju zrównoważonego sfera przyrodnicza rozpatrywana jest zarówno w kontekście środowiska życia społeczności ludzkich, jak również funkcjonowania ekosystemów zwierzęcych i roślinnych, o tyle w koncepcji obszarów sukcesu odnosi się ona wyłącznie do jakości środowiska przyrodniczego na potrzeby działalności człowieka. Innymi słowy, w koncepcji obszarów sukcesu uwarunkowania środowiskowe (nieprzypadkowo ujmowane łącznie z infrastrukturalnymi) odnoszą się do jakości zasobów przyrodniczych ocenianych z punktu widzenia zaspokajania potrzeb życiowych człowieka, a nie ze względu na ich poziom różnorodności, naturalności czy stopnia zagrożenia wyginięcia poszczególnych gatunków.

Zintegrowany rozwój obszarów wiejskich

Pojęcie rozwoju społeczno-gospodarczego zawiera w sobie szereg komponentów – powiększanie produkcji i zakresu usług, maksymalizowanie lokalnych korzyści, zmiany jakościowe w strukturze gospodarczej i społecznej, utrzymanie walorów środowiska przyrodniczego i dziedzictwa kulturowego oraz poprawę warunków i jakości życia mieszkańców (Parysek 1997; Ejsmont, Horodeński 2005; Rosner 2007). W przypadku badania obszarów wiejskich takie holistyczne ujęcie badawcze i planistyczne nazywane jest mianem „zintegrowanego rozwoju wsi” (Wilkin 2003a). Koncepcja ta zakłada terytorialne podejście do badań i planowania (na poziomie lokalnym, regionalnym, krajowym i unijnym) oraz programowanie rozwoju w trzech sferach: gospodarczej, społeczno-kulturowej

oraz przyrodniczej i w tym zakresie w sposób bezpośredni odnosi się do koncepcji obszarów sukcesu.

Konieczność wielopłaszczyznowego i zintegrowanego podejścia do zagadnienia rozwoju wsi, zawiera się już w samym pojęciu „obszarów wiejskich”. Choć jest to termin bardzo trudny do jednoznacznej definicji (Depraz 2008), to jednak najczęściej podkreślana jest kwestia przestrzennego kompleksu różnych struktur oraz procesów zachodzących pomiędzy społeczeństwem a środowiskiem (Bański 2006). Według Grillotti di Giacomo (2001) przestrzeń wiejska to zamieszkane otoczenie posiadające konkretne warunki środowiskowe, kulturowe, społeczne i gospodarcze. Podobnie Cymerman, Falkowski i Hopfer (1992, s. 19) definiują krajobraz wiejski, jako wynik „wzajemnego oddziaływania wielu czynników o charakterze przyrodniczym, społecznym, ekonomicznym i technicznym”.

Można więc stwierdzić, iż obszary wiejskie *ex definitione* wymagają stosowania podejścia kompleksowego, zarówno w przeprowadzanych analizach naukowych, jak również w prowadzonej polityce, zarządzaniu oraz planowaniu rozwoju. Właśnie podejście holistyczne ponownie zaczyna być obowiązującym paradygmatem badawczym. Przykładowo Rembowska (2001, s. 93) stwierdza, iż *„fragmentaryzacja badań i traktowanie fragmentów jako światów samych w sobie zawęża interpretację geograficzną jedynie do poziomu faktów i zdarzeń, co powoduje, że geografowie tracą wgląd w ogólny sens badanych zjawisk, który ujawnia się tylko w perspektywie całości”*.

Według Nemes (2005) „zintegrowany rozwój wsi” to proces obejmujący jednocześnie interwencje z zewnątrz oraz zarządzanie lokalne, których celem jest osiągnięcie wzrostu gospodarczego, poprawa warunków życia mieszkańców i zachowanie wiejskich wartości przyrodniczych oraz kulturowych. Zintegrowanie terytorialne polega również na prawidłowej redystrybucji środków centralnych państwa bądź regionu w celu zmniejszenia dysproporcji rozwojowych, zwiększenia konkurencyjności układów lokalnych oraz wzmocnienia i pełnego wykorzystania istniejących endogenicznych uwarunkowań rozwojowych. Ponadto w zintegrowanym rozwoju obszarów wiejskich, podobnie jak w rozwoju sustensywnym, zakłada się równe znaczenie wymiaru ekonomicznego, społecznego oraz przestrzennego (Bristow 2000).

Zintegrowany rozwój wsi wyraża się również wielosektorowym podejściem do problematyki rozwoju obszarów wiejskich, współwystępowaniem inicjatyw lokalnych oraz rządowych, decentralizacją uprawnień administracyjnych oraz spójnymi strategiami rozwoju na różnych poziomach przestrzennych (Thierstein, Egger 1998; Kłodziński 2006).

Zintegrowane (terytorialne) podejście do planowania regionalnego nie odnosi się wyłącznie do tematyki rozwoju gospodarczego regionu, ale do całego spektrum warunków życia mieszkańców. Ponadto podejście terytorialne przykładą

dużą wagę do regionalnych i lokalnych warunków, przez co może wykorzystywać istniejący potencjał endogeniczny (Keane 1990; Seibert 2006).

Szeroki zakres procesów gospodarczych, społecznych i przestrzennych składających się na rozwój regionalny i lokalny powoduje, iż stanowi on pewien wynik działań różnych podmiotów władzy publicznej, firm, instytucji i mieszkańców (Strahl 2006). Dlatego promowanie i stosowanie zintegrowanego podejścia do rozwoju obszarów wiejskich wymaga koordynacji pomiędzy różnymi sektorami gospodarki, pomiędzy różnymi poziomami administracji rządowej i samorządowej oraz pomiędzy podmiotami publicznymi i prywatnymi. Polityka zintegrowanego rozwoju prowadzi do dostosowywania wyznaczonych kierunków przemian do konkretnych uwarunkowań przestrzennych panujących na danym terytorium (*The New Rural...* 2006). Zintegrowane podejście wymaga również łączenia różnych typów wiedzy przez osoby uczestniczące w procesie decyzyjnym – wiedza menedżerska (wnoszona przez samorząd lokalny), wiedza lokalna (mieszkańcy) oraz wiedza ekspercka (NGO i eksperci zewnętrzni). W tak doskonałym modelu dochodzi do integracji różnych typów wiedzy, publicznej debaty i społecznej konsultacji, jednakże przypadki takie na polskiej wsi należą jak dotychczas do rzadkości (Klekotko 2008).

Zarówno w Polsce, jak również w pozostałych krajach Unii Europejskiej, obserwowane jest odejście od polityk sektorowych na rzecz podejścia terytorialnego, zintegrowanego, które wspiera proces planowania dla całości obszarów wiejskich (Kłodziński 2006). Proces modyfikacji podejścia do rozwoju obszarów wiejskich w krajach Unii Europejskiej w najogólniejszy sposób można podzielić na trzy fazy. Pierwsza wiązała się z modyfikacją struktury agrarnej i modernizacją rolnictwa. Druga łączyła się z tworzeniem pozarolniczych form zatrudnienia. Z kolei trzecia opiera się na jak najpełniejszym wykorzystaniu wewnętrznych zasobów i tworzenia oddolnych inicjatyw rozwojowych (Kłodziński 2000).

Również według OECD współcześnie prowadzona polityka rozwoju regionalnego odchodzi od paradygmatu „rozwoju z góry”, opierającego się na strategii wyrównywania różnic regionalnych poprzez stosowanie różnorodnych form subsydiowania, na rzecz „rozwoju od dołu”, charakteryzującego się zwiększaniem regionalnej konkurencyjności poprzez ukierunkowane inwestycje (tab. 4). Nowe podejście opiera się głównie na wykorzystaniu endogenicznych zasobów i wiedzy eksperckiej, a mniejszy nacisk położony jest na zewnętrzne transfery. W nowym paradygmacie rolnictwo traktuje się na równi z pozostałymi sektorami gospodarki obszarów wiejskich, przyjmuje się, że wsparcie rozwoju powinno mieć charakter inwestycyjny, a dotychczasowa dominująca rola administracji państwowej i rolników powinna zostać rozłożona pomiędzy wszystkich partnerów (Ray 1997; *The New Rural...* 2006). Nowy paradygmat rozwoju, oprócz szerszego akcentowania konkurencyjności i większego zwracania uwagi na wielofunkcyjny rozwój, przynosi również istotne rozwiązania dla przeważającej lic-

by mniejszych gospodarstw chłopskich w Polsce. Nowe podejście do rozwoju obszarów wiejskich daje im większe możliwości decydowania o kierunku rozwoju posiadanych gospodarstw, gdyż tylko niewielka grupa ma szanse skutecznie konkurować na unijnych rynkach w sektorze rolnym (Floriańczyk 2007). Ponadto w przyszłości, wraz z poprawą dostępności przestrzennej i rozwojem technologii teleinformatycznych, należy oczekiwać wzrostu siedliskowych funkcji wsi. W tych warunkach, atrakcyjność obszarów wiejskich będzie przejawiała się poprzez funkcjonowanie gospodarstw świadczących bezpośrednio usługi dla nowej grupy mieszkańców, równoległe z prowadzoną przez nie działalnością rolniczą, mającą głównie funkcje „pielęgnujące” krajobraz wiejski.

Tabela 4. Nowy paradygmat rozwoju obszarów wiejskich według OECD

	Stare podejście	Nowe podejście
Cele rozwoju	Wyrównywanie różnic, konkurencyjność gospodarstw rolnych, dochody rolnicze	Konkurencyjność obszarów wiejskich, waloryzacja i wykorzystanie lokalnych (endogenicznych) czynników rozwoju
Stosowana polityka	Sektorowa	Terytorialna
Główny sektor	Rolnictwo	Różne sektory gospodarki wiejskiej (turystyka, rzemiosło, przemysł ICT, rolnictwo i inne)
Główne instrumenty	Subsydia	Inwestycje
Główne podmioty	Rząd centralny, rolnicy	Różne poziomy administracji (ponadnarodowa, rządowa, regionalna, lokalna) oraz różne podmioty pozarządowe (publiczne, prywatne, NGO i inne)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *The New Rural Paradigm* (2006).

* * *

Przeprowadzony przegląd wybranych koncepcji rozwoju lokalnego i regionalnego pozwala na wstępne umiejscowienie koncepcji wiejskich obszarów sukcesu społeczno-gospodarczego w dotychczasowym dorobku naukowym. Zagadnienie obszarów sukcesu posiada wiele wspólnych płaszczyzn z teorią rozwoju zrównoważonego i zintegrowanym rozwojem wsi. We wszystkich przywołanych koncepcjach badawczych akcentowane jest kompleksowe i wielopoziomowe ujmowanie problematyki wiejskiej, co jest zgodne z holistycznym paradygmatem kształtowania polityki rozwoju i prowadzenia analiz przestrzennych. Niewielkich podobieństw podziału na obszary sukcesu i pozostałe tereny można też upatrywać w binarnym podziale przestrzeni na centra i peryferie dokonywanym w teoriach rozwoju spolaryzowanego. Jednakże przedstawiona koncepcja wiejskich obszarów sukcesu cywilizacyjnego najwięcej czerpie z teorii rozwoju endogenicznego. Przede wszystkim jedynie gminy posiadające wysoki potencjał wewnętrzny mogą zostać uznane za obszary sukcesu. Założenie to łączy się z oceną

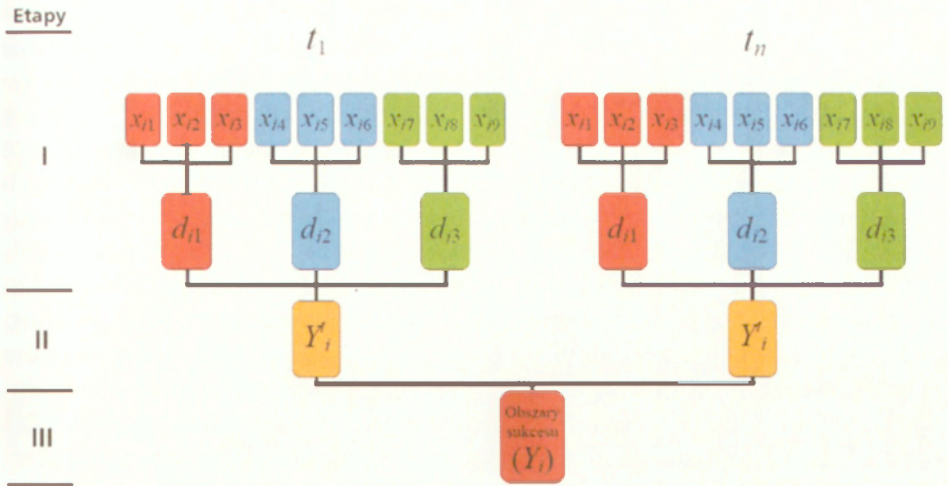
dotychczasowych procesów rozwojowych z których wynika, iż skuteczne pozyskanie zewnętrznych środków wsparcia wymaga istnienia niezbędnego progu zasobów wewnętrznych. Ponadto należy podkreślić, że wraz ze wzrostem znaczenia procesów metropolizacji w rozwoju regionalnym, o możliwości zaistnienia sukcesu na obszarach wiejskich będą decydowały w głównej mierze właśnie uwarunkowania wewnętrzne.

2.4. Metodyka badawcza obszarów sukcesu¹²

Każda próba operacjonalizacji (przekładu na język wskaźników empirycznych) pojęcia teoretycznego o nie do końca ostrym znaczeniu staje się wątpliwa i podatna na zakwestionowanie (Strahl 2006). Zarówno sam termin „obszary sukcesu”, jak również przyjęta jego autorska definicja, stanowią właśnie kategorie „o nie do końca ostrym znaczeniu” zarówno ze względu na swój holistyczny charakter, jak również małe ugruntowanie w badaniach naukowych. Jednakże przedstawiona i zastosowana poniżej procedura badawcza w sposób bezpośredni odnosi się do zaproponowanej definicji obszarów sukcesu, a w szczególności do takich jej cech, jak wysokie wartości wszystkich przyjętych do badania cech rozwoju cywilizacyjnego oraz ich co najmniej stabilne wartości w analizowanym okresie.

Zastosowaną procedurę badawczą można podzielić na trzy zasadnicze etapy (ryc. 7). W pierwszej fazie dla przynajmniej dwóch momentów czasowych (t_1, \dots, t_n) i wszystkich obiektów badania z danego zbioru ($i = 1, 2, \dots, m$) dokonuje się wyboru mierników wszechstronnie charakteryzujących istotne elementy rozwoju cywilizacyjnego ($j = 1, 2, \dots, p$), dzięki czemu otrzymuje się trójwymiarową macierz informacji rzeczywistych (x'_{ij}). W dalszej kolejności mierniki porządkuje się liniowo według określonego kryterium pomiaru, a następnie za pomocą funkcji agregującej oblicza się syntetyczny cząstkowy (dziedzinowy) wskaźnik osiągniętego poziomu rozwoju jego poszczególnych uwarunkowań ($d'_{i1}, d'_{i2}, \dots, d'_{ip}$). W drugiej fazie zestawienie dziedzinowych wskaźników prowadzi do otrzymania wskaźnika ogólnego (Y'_i) dla wszystkich poddanych analizie momentów czasowych. Faza trzecia polega na delimitacji obszarów sukcesu z jednostek przestrzennych cechujących się wysokimi wartościami wskaźników cząstkowych (d'_{ij}) i wskaźnika ogólnego (Y'_i) dla badanych momentów obserwacji (t_1, \dots, t_n).

¹² Opracowując metodykę badawczą obszarów sukcesu korzystano głównie z następujących publikacji, zawierających szczegółowy przegląd metod i narzędzi badawczych: Parysek, Wojtasiewicz (1979); Norcliffe (1986); Frankfort-Nachmias, Nachmias (2001); Rogacki (2001, 2002, 2003); Nowak E. (2004); Strahl (2006); Runge (2006); Heffner, Gibas (2007); Kot i in. (2007).

Ryc. 7. Procedura badawcza delimitacji obszarów sukcesu; Źródło: opracowanie własne.
 Research procedures for the success areas delimitation; Source: own elaboration.

Pierwszy etap analizy stanowi właściwy dobór mierników (atrybutów), od którego zależy poprawność pomiaru i otrzymanych wyników każdego badania (Parysek, Wojtasiewicz 1979). Natura zróżnicowań społecznych ma charakter jakościowy i ilościowe podejście do problemu stanowić będzie zawsze pewne uproszczenie. Dobór cech z konieczności ma charakter arbitralny i jest kompromisem pomiędzy tym, co jest ważne w badaniu, a tym co jest dostępne. Ponadto ze względu na złożoną problematykę rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich, poważną trudność może sprawić podział mierników na stanowiące uwarunkowania i elementy rozwoju (wykorzystane w niniejszym opracowaniu do delimitacji obszarów sukcesu) oraz na czynniki wspomagające lub ograniczające ten rozwój (wykorzystane w postaci zmiennych objaśniających zaobserwowane zróżnicowanie przestrzenne obszarów sukcesu). Co prawda brakuje powszechnie uznanych i uniwersalnych rozwiązań w tym względzie, jednakże przy właściwym doborze mierników powinno się uwzględnić zakres przestrzenny, czasowy i merytoryczny prowadzonej analizy oraz przede wszystkim jej cel (Strahl 2006; Runge 2006). Dlatego dobór mierników wykorzystanych do opracowania zagregowanych wskaźników powinien zostać oparty na trzech podstawowych kryteriach – merytorycznym, formalnym i statystycznym. W zakresie *kryterium merytorycznego*, aby wybrane mierniki w jak największym stopniu oddawały meritum opisywanych cech, postuluje się dokonanie szczegółowej kwerendy literatury przedmiotu (np. w przypadku tej pracy z zakresu rozwoju regionalnego i rozwoju obszarów wiejskich) oraz przeprowadzenie dyskusji podczas krajowych i między-

narodowych seminariów naukowych¹³ oraz w indywidualnych spotkaniach z ekspertami z podejmowanej problematyki. W zakresie *kryterium formalnego* powinno się zadbać, aby dobór zmiennych w jak najszerszym zakresie spełniał następujące postulaty – dane zbierane według takiej samej metodyki dla wszystkich jednostek przestrzennych, dane są wiarygodne i mierzalne (o charakterze ciągłym), unikanie danych zbieranych dla większych jednostek przestrzennych i następnie wykonywanie dezagregacji przestrzennej do badanego poziomu, unikanie danych dychotomicznych (zero–jedynekowych), opisywanie poszczególnych aspektów badanego zjawiska przez taką samą liczbę zmiennych oraz unikanie zmiennych powielających zakres informacji niesionych przez inne zmienne. Z kolei w zakresie *kryterium statystycznego* należy zwrócić uwagę, aby wybrane mierniki charakteryzowały się dużą zmiennością, brakiem wzajemnego skorelowania oraz korelacją ze zmiennymi objaśnianymi. Ponadto procedura badawcza zawsze oparta jest na takich niemierzalnych elementach, jak pewne doświadczenie poznawcze badacza oraz jego doza intuicji, która „*umożliwia wnikięcie w złożoną strukturę rzeczywistości*” (Domański R. 1998, s. 13).

Za Jancem (2006) przyjęto maksymalny próg korelacji pomiędzy miernikami na poziomie $r = 0,81$, ponieważ wartość ta daje objaśnienie zmienności jednej cechy w $2/3$ ($R^2 = 0,66$). Ponadto w celu eliminacji cech *quasi*-stałych, czyli odznaczających się małą dyspersją przestrzenną, przyjęto, iż wartość współczynnika zmienności powinna być wyższa niż $V_x = 10\%$. Ze względu na założenia badawcze obszarów sukcesu, wiążące się z jednakową istotnością wszystkich komponentów rozwoju, przyjęto jednakowe wagi dla analizowanych mierników (x'_{ij}), wskaźników cząstkowych (d'_{ij}) oraz wskaźników syntetycznych (Y'_i) we wszystkich momentach czasowych.

W celu porównania i łączenia ze sobą różnych mierników należy dokonać przekształcenia rzeczywistych wartości atrybutów w cechy znormalizowane. Z wielu istniejących metod najczęściej używa się formuły opartej na średniej arytmetycznej i odchyleniu standardowym:

$$z_{ij} = \frac{x_{ij} - \bar{x}_j}{S_j} \quad (1)$$

gdzie:

i – obiekt badania; $i = 1, 2, \dots, m$,

¹³ Autor przeprowadził tego typu dyskusje oraz zaprezentował wstępne wyniki badań podczas: XXI Seminarium Geograficzno-Rolniczego (Ciężen 2005), 7th Autumn School of Rural Sociology (Praga 2007), Warsaw Regional Forum (Warszawa 2007), 2nd Meeting of Association of European School of Planning – Young Academic (St. Petersburg 2008), 2nd My PhD International Conference (Bratysława 2008), 3. Seminarium Polsko-Rumuńskiego (Bukareszt 2008), 1st RUFUS (Rural Future Networks) PhD Seminar (Warszawa 2009), Conference of Commission on Local Development IGU (Warszawa 2009) oraz Seminariów Zakładu Przestrzennego Zagospodarowania i Badań Regionalnych IGiPZ PAN (Warszawa 2005, 2006, 2008).

- j – miernik (atrybut); $j = 1, 2, \dots, p$,
 z_{ij} – znormalizowana wartość cechy j w jednostce i ,
 x_{ij} – rzeczywista wartość cechy j w jednostce i ,
 x_j – średnia arytmetyczna wartość cechy j ,
 S_j – odchylenie standardowe cechy j .

Zbiór cech zostaje przekształcony w trójwymiarową macierz informacji ze-standardyzowanych:

$$\{Z_{ij}^t\} = \begin{bmatrix} z_{11}^n & \dots & z_{1t}^n \\ \dots & z_{(1:m)(1:p)}^n & \dots \\ z_{m1}^n & \dots & z_{m1}^n \end{bmatrix} \quad (2)$$

gdzie:

t – momenty obserwacji; $t = 1, 2, \dots, n$.

Końcowym krokiem pierwszego etapu jest skonstruowanie cząstkowych (dziedzinowych) wskaźników syntetycznych. Do tego celu możliwe jest zastosowanie metod bezwzorcowych lub wzorcowych. Wiele analiz wykazało silną korelację pomiędzy wynikami otrzymanymi dla identycznego zbioru danych wyjściowych przy zastosowaniu obydwu metod syntetyzujących (np. Janc 2006; Rosner 2007). Dlatego przy analizie zagadnienia obszarów sukcesu proponuje się zastosowanie metody wzorcowej opierającej się na określeniu obiektu wzorcowego (modelowego), względem którego wyznacza się dystans dla wszystkich obiektów badania poprzez obliczenie odległości taksonomicznej.

Z grupy metod wzorcowych postanowiono posłużyć się miarą rozwoju Hellwiga. Metoda ta pierwotnie została wykorzystana do typologicznego podziału krajów ze względu na ich poziom rozwoju oraz zasoby i strukturę wykwalifikowanych kadr (Hellwig 1968), jednakże współcześnie jest powszechnie stosowana zarówno w analizach ekonomicznych, społecznych oraz przestrzennych. Metoda polega na rzutowaniu punktów przestrzeni wielowymiarowej na prostą, przez co proces interpretacyjny jest bardzo ułatwiony, gdyż w porządkowaniu liniowym występuje element pierwszy i ostatni. Jedynym wymogiem formalnym stosowania miary rozwoju Hellwiga jest podział stosowanych mierników na grupę stymulant i destymulant, ze względu na konieczność wskazania dla nich dodatniego bądź ujemnego kierunku w porządkowaniu liniowym (Ilnicki 2002). Jednocześnie należy podkreślić, iż metoda Hellwiga jest oceniana, jako jedna z najbardziej wiarygodnych procedur porządkowania obiektów wielocechowych (Ślusarz 2005).

Na początku postępowania taksonomicznego należy wyznaczyć wzorzec rozwoju, względem którego uporządkowane zostaną wszystkie objekty badania. Można tego dokonać trzema sposobami:

- określić wartość spoza macierzy informacji, czyli nieosiągniętych przez jednostki w danym czasie i przestrzeni – *wzorzec pożądaný*;

- określić wartość dla jednostki z analizowanego zbioru uznanej za najlepszą – *wzorzec implikowany*;
- określić wartość z analizowanej macierzy informacji poprzez wybór wartości maksymalnej dla zbioru stymulant oraz wartości minimalnej dla zbioru destymulant – *wzorzec abstrakcyjny* (Ilnicki 2002).

Najczęściej stosowany jest wzorzec abstrakcyjny, gdyż umożliwia on określenie dystansu względem rzeczywistych wartości występujących w zbiorze jednostek analizy, a nie zmusza do określenia *a priori* wartości pożądanych bądź dokonywania relatywnego wyboru jednostki najlepszej.

Abstrakcyjny obiekt, nazwany wzorcem rozwoju, przyjmuje następujące współrzędne ($z_{01}, z_{02}, \dots, z_{0j}$):

$$z_{0j} = \max(z_{ij}), \text{ jeżeli } j \in I (j = 1, 2, \dots, p) \text{ i } z_{0j} = \min(z_{ij}), \text{ jeżeli } j \notin I \quad (3)$$

gdzie:

z_{ij} – znormalizowana wartość cechy j w jednostce i ,

I – zbiór stymulant.

Kolejnym etapem postępowania jest obliczenie odległości (c_{i0}) pomiędzy przyjętym wzorcem rozwoju dla danego miernika a wszystkimi pozostałymi obiektami zbioru przy wykorzystaniu metryki odległości euklidesowej:

$$c_{i0} = \sqrt{\sum_{j=1}^p (z_{ij} - z_{0j})^2} \quad (4)$$

Natomiast miarę rozwoju Hellwiga (d_i) oblicza się w następujący sposób:

$$d_i = 1 - \frac{c_{i0}}{c_0} \quad (5)$$

gdzie:

$$c_0 = \bar{c}_0 + 2s_0 \quad \bar{c}_0 = \frac{1}{m} \sum_{i=1}^m c_{i0} \quad s_0 = \sqrt{\frac{1}{m} \sum_{i=1}^m (c_{i0} - \bar{c}_0)^2} \quad (6)$$

Efektom jest unormowanie wartości wszystkich obiektów ze zbioru poprzez obliczenie ich ilorazów odległości od wzorca (c_{i0}) i wartości c_0 , a następnie poprzez obliczenie różnicy pomiędzy jednością i tymi ilorazami otrzymuje się wartości miary rozwoju Hellwiga (d_i) dla wszystkich badanych jednostek (Ślusarz 2005). Zastosowanie tej metody skutkuje normalizacją zbioru wartości miary z zamkniętego przedziału ($0 < d_i < 1$), co będzie istotne w drugim etapie procedury badawczej. Dzięki porządkowaniu liniowemu można stwierdzić, że im wartości są bliższe jedności, tym obiekt jest bardziej rozwinięty w zakresie analizowanych atrybutów, z kolei im wartości są bliższe zeru, tym obiekt jest gorzej rozwinięty. W sporadycznych przypadkach mogą pojawić się również

wartości ujemne wskaźnika, wskazujące na ponadprzeciętnie niekorzystną sytuację jednostek w danym zbiorze (Ilnicki 2002).

W pierwszym etapie analizy dokonuje się również szeregu klasyfikacji, czyli podziału elementów zbioru na podzbiory, w celu ułatwienia porównania zmian rozkładu przestrzennego wartości analizowanych mierników i wskaźników dla wszystkich badanych momentów czasowych. Zarówno wszystkie mierniki, jak również cząstkowe wskaźniki syntetyczne opracowane za pomocą miary rozwoju Hellwiga, zostają podzielone na pięć klas w oparciu o średnią arytmetyczną i odchylenie standardowe (Parysek, Wojtasiewicz 1979); (tab. 5).

Tabela 5. Sposób wyznaczenia granic we wszystkich klasyfikacjach

Klasa	Granice podziału klasowego		Wartość cechy
V		$z_j \geq z_j + S_j$	bardzo wysoka
IV	$z_j + S_j$	$> z_j \geq z_j + \frac{1}{3}S_j$	wysoka
III	$\bar{z}_j + \frac{1}{3}S_j$	$> z_j \geq z_j - \frac{1}{3}S_j$	średnia
II	$z_j - \frac{1}{3}S_j$	$> z_j \geq z_j - S_j$	niska
I	$\bar{z}_j - S_j$	$> z_j$	bardzo niska

gdzie:

z_j – opisywany miernik lub wskaźnik syntetyczny

\bar{z}_j – średnia arytmetyczna miernika lub wskaźnika

S_j – odchylenie standardowe miernika lub wskaźnika

Źródło: modyfikacja podziału zaproponowanego w opracowaniu: Parysek, Wojtasiewicz (1979).

Dzięki zastosowaniu powyższej procedury, trzy środkowe przedziały w każdym podziale mają rozpiętość równą $\frac{2}{3}$ odchylenia standardowego, a w przedziale środkowym znalazły się jednostki posiadające wartości średnie. Przy rozkładzie normalnym około 68% jednostek przyjmuje wartość z zakresu trzech przedziałów środkowych $[(z_j - S_j) < z_j < (z_j + S_j)]^{14}$.

Drugi etap procedury badawczej polega na wyznaczeniu wskaźnika ogólnego (I^*) dla wszystkich poddanych analizie momentów czasowych. W tym miejscu niezłędne jest powtórne przywołanie dwóch istotnych założeń poczynionych w przyjętej definicji oraz koncepcji badawczej obszarów sukcesu. Po pierwsze założono, że każda płaszczyzna składająca się na kształtowanie obszarów sukcesu jest równoważna. Po drugie, przyjęto potrzebę zharmonizowania rozwoju wszystkich uwarunkowań odnoszących się do obszarów sukcesu, co oznacza preferowanie sytuacji, w której wszystkie analizowane wskaźniki cząstkowe w danej jed-

¹⁴ Rzeczywiste wartości granic klas (w jednostkach użytych w obliczeniach mierników i wskaźników) wyznaczone we wszystkich przeprowadzonych klasyfikacjach zamieszczono w Aneksie 2.

nostce przestrzennej będą miały podobne wartości. Opierając się na tych przesłankach wyznaczenie wskaźnika ogólnego (Y'_i) odbywa się z wykorzystaniem poniższego wzoru:

$$Y'_i = \left(\sum_{j=1}^p d^{t_{ij}} \right) \times P_i \quad (7)$$

gdzie:

i – obiekt badania; $i = 1, 2, \dots, m$,

j – wskaźnik cząstkowy; $j = 1, 2, \dots, p$,

t – momenty obserwacji; $t = 1, 2, \dots, n$,

$d^{t_{ij}}$ – syntetyczny wskaźnik cząstkowy,

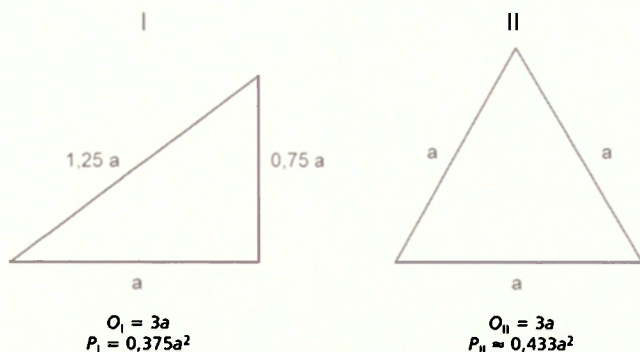
P_i – współczynnik korygujący (współczynnik stopnia zharmonizowania).

Wykorzystywanie prostej sumy wartości wskaźników cząstkowych do określenia wartości wskaźnika syntetycznego jest często stosowane w badaniach, w których zakłada się równe wagi dla poszczególnych komponentów (por. szczegółowy przegląd wskaźników zrównoważonego rozwoju zamieszczony w opracowaniu Florczaka [2008]). Dlatego przyjmując, iż każde z uwarunkowań obszarów sukcesu jest równoważne, stosuje się formułę opartą na sumie ich wartości, przy czym w ostatecznych analizach zróżnicowania przestrzennego nie ma znaczenia, czy uzyskany wynik zostanie bądź nie zostanie podzielony przez liczbę jego elementów składowych.

Z kolei szerszego wyjaśnienia wymaga zastosowany autorski współczynnik korygujący P_i . Użyto go w celu wypełnienia drugiego z przyjętych założeń, mówiącego o potrzebie preferowania sytuacji, w której wszystkie analizowane wskaźniki cząstkowe w danej jednostce przestrzennej będą miały podobne wartości. Opracowano go na podstawie podstawowych zasad matematycznych związanych z wielokątami. Wynika z nich, iż przy takim samym obwodzie, największe pole powierzchni będzie miała figura równoboczna (wielokąt foremny). Powyższą zasadę w sposób obrazowy zilustrowano na ryc. 8. Obydwa przedstawione trójkąty mają obwody równe $3a$, jednakże pole powierzchni pierwszego z trójkątów wynosi około $0,38a^2$, zaś trójkąt równoboczny jest o ponad 15% większe i wynosi około $0,43a^2$.

Konstrukcja współczynnika korygującego P_i dla każdej jednostki przestrzennej przy użyciu trzech elementów składowych została przeprowadzona według następującej procedury (ryc. 9)¹⁵. Na trzech liniach wychodzących z punktu O (wykres radarowy) odkłada się trzy odcinki o długości równej wartościom synte-

¹⁵W taki sam sposób można skonstruować podobne wzory dla współczynników korygujących P_i , również w przypadku zastosowania większej liczby cząstkowych wskaźników syntetycznych charakteryzujących bardziej rozbudowany zestaw uwarunkowań rozwojowych. W tych przypadkach jako figury wzorcowe należy zastosować kwadrat przy czterech zmiennych, pięciokąt foremny przy pięciu, sześciokąt foremny przy sześciu, itd.

Ryc. 8. Graficzna ilustracja relacji pomiędzy polami powierzchni trójkątów o takim samym obwodzie wykorzystana przy konstrukcji wzoru na współczynnik korygujący P_i ; Źródło: opracowanie własne.
Graphic illustration of relationships between the triangles fields with the same perimeter utilized for developing the formula determining the correction coefficient P_i ; Source: own elaboration.

tycznych wskaźników cząstkowych (d_{ij}^*) dla każdej z badanych jednostek przestrzennych, przy czym w nielicznych przypadkach wartości ujemnych, należy je zamienić na najmniejszą wartość dodatnią z poszczególnych zbiorów. Następnie punkty końcowe wyznaczonych odcinków (A, B, C) łączy się ze sobą, dzięki czemu powstają trzy odcinki AB, AC, BC , a jednocześnie trójkąt ABC . Współczynnik korygujący P_i zostaje wyznaczony, jako iloraz powierzchni otrzymanego trójkąta ABC i powierzchni trójkąta równobocznego o takiej samej długości obwodu jak trójkąt ABC ¹⁶. Przyjęcie pola powierzchni wielokąta foremnego jako wzorca, wynika z równej długości jego wszystkich boków, co odpowiada założeniu o konieczności uwzględnienia stopnia zharmonizowania rozwoju poszczególnych uwarunkowań na obszarach sukcesu.

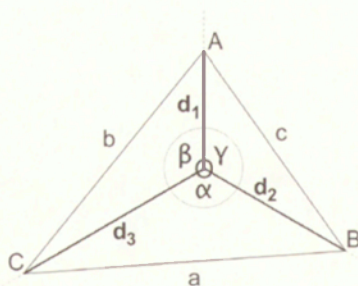
Na przedstawionej rycinie 9. zachodzi następujący związek:

$$\alpha = \beta = \gamma = 120^\circ \quad (8)$$

Pole powierzchni trójkąta ABC stanowi sumę pól powierzchni trzech małych trójkątów OAB, OAC, OBC . Pole powierzchni trójkąta OAB ma następującą postać:

$$P_{OAB} = \frac{1}{2} d_{i1} d_{i2} \sin \gamma = \frac{\sqrt{3}}{4} d_{i1} d_{i2} \quad (9)$$

¹⁶Na etapie opracowywania współczynnika korygującego P_i rozważano również założenie, aby wartości poszczególnych wskaźników cząstkowych (d_{ij}^*) odpowiadały bokom trójkąta ABC . Jednakże w przypadku wielu jednostek niemożliwe było wykreślenie trójkąta i tym samym obliczenie wartości współczynnika P_i , gdyż suma wartości dwóch wskaźników cząstkowych (czyli dwóch boków trójkąta) była niższa, od wartości trzeciego wskaźnika (trzeciego boku) – np. $d_{i1} = 0,1$; $d_{i2} = 0,2$; $d_{i3} = 0,5$. Jednakże otrzymane częściowe rezultaty wykazały dużą zbieżność z wynikami uzyskiwanymi z użyciem zaprezentowanej poniżej i ostatecznie wykorzystanej metody.

Ryc. 9. Sposób wykreślenia trójkąta ABC wykorzystanego do wyznaczenia współczynnika korygującego (współczynnika stopnia zharmonizowania) P_i ; Źródło: opracowanie własne.

Method of delineating of ABC triangle used for determining the correction coefficient (a coefficient of harmonization degree) P_i ; Source: own elaboration.

W podobny sposób wyznacza się pola powierzchni trójkątów OAC i OBC , w związku z czym pole powierzchni trójkąta ABC wyraża się następującym wzorem:

$$P_{OAB} = \frac{\sqrt{3}}{4} (d_{i1}d_{i2} + d_{i1}d_{i3} + d_{i2}d_{i3}) \quad (10)$$

Następnie, aby obliczyć obwód trójkąta ABC , niezbędne jest obliczenie długości wszystkich jego boków. W tym celu można skorzystać z wzoru cosinusów opartego na twierdzeniu Carnota:

$$|AB| = c = \sqrt{d^2_{i1} + d^2_{i2} - 2d_{i1}d_{i2} \cos \gamma} = \sqrt{d^2_{i1} + d^2_{i2} + d_{i1}d_{i2}} \quad (11)$$

Po wyznaczeniu w podobny sposób długości pozostałych boków AC i BC , wzór na obwód trójkąta ABC przyjmuje następującą postać:

$$O_{ABC} = \sqrt{d^2_{i1} + d^2_{i2} + d_{i1}d_{i2}} + \sqrt{d^2_{i1} + d^2_{i3} + d_{i1}d_{i3}} + \sqrt{d^2_{i2} + d^2_{i3} + d_{i2}d_{i3}} \quad (12)$$

Długość boku w trójkącie równobocznym o obwodzie równym obwodowi trójkąta ABC wynosi zatem:

$$\begin{aligned} |AB_{r\acute{o}w.}| = |AC_{r\acute{o}w.}| = |BC_{r\acute{o}w.}| = \\ = \frac{\sqrt{d^2_{i1} + d^2_{i2} + d_{i1}d_{i2}} + \sqrt{d^2_{i1} + d^2_{i3} + d_{i1}d_{i3}} + \sqrt{d^2_{i2} + d^2_{i3} + d_{i2}d_{i3}}}{3} \end{aligned} \quad (13)$$

Z kolei jego pole powierzchni:

$$P_{r\acute{o}w.} = \frac{\sqrt{3}}{4} \left(\frac{\sqrt{d^2_{i1} + d^2_{i2} + d_{i1}d_{i2}} + \sqrt{d^2_{i1} + d^2_{i3} + d_{i1}d_{i3}} + \sqrt{d^2_{i2} + d^2_{i3} + d_{i2}d_{i3}}}{3} \right)^2 \quad (14)$$

Korzystając z wzorów (10) i (14) wyznaczamy współczynnik korygujący P_i , przez który pomnożone będą uzyskane sumy wartości wskaźników cząstkowych (Σd_{ij}^*):

$$P_i = \frac{P_{ABC}}{P_{row.}} = \frac{9(d_{11}d_{12} + a_{11}d_{13} + d_{12}d_{13})}{(\sqrt{d_{11}^2 + d_{12}^2 + d_{11}d_{12}} + \sqrt{d_{11}^2 + d_{13}^2 + d_{11}d_{13}} + \sqrt{d_{12}^2 + d_{13}^2 + d_{12}d_{13}})^2} \quad (15)$$

Zastosowanie współczynnika korygującego P_i preferuje zatem jednostki przestrzenne, w których występuje pewne zharmonizowanie procesów rozwojowych i każda z płaszczyzn warunkujących zaistnienie sukcesu rozwinięta jest na podobnym poziomie. Współczynnik przyjmuje wartości z zamkniętego przedziału ($0 < P_i < 1$), przy czym im wartości są bliższe jedności, tym układ jest bardziej zrównoważony. Przykładowo końcowa wartość syntetycznego wskaźnika ogólnego (Y_i) w gminie A, w której poszczególne wskaźniki cząstkowe mają następujące wartości ($d_{11} = 0,4$; $d_{12} = 0,4$; $d_{13} = 0,4$) wyniesie $Y_i = 1,20$ (współczynnik korygujący $P_i = 1,00$), w gminie B ($d_{11} = 0,3$; $d_{12} = 0,4$; $d_{13} = 0,5$) osiągnie wartość $Y_i \approx 1,16$ ($P_i \approx 0,97$), a z kolei w gminie C ($d_{11} = 0,2$; $d_{12} = 0,4$; $d_{13} = 0,6$) będzie się równała $Y_i \approx 1,06$ ($P_i \approx 0,88$), podczas gdy bez zastosowania współczynnika korygującego P_i wartość wskaźnika ogólnego we wszystkich trzech gminach byłaby taka sama i wyniosłaby $Y_i = 1,20$. Należy jednak podkreślić, iż na końcową wartość wskaźnika ogólnego (Y_i) największy wpływ mają wartości poszczególnych wskaźników cząstkowych, a zastosowanie współczynnika P_i ma jedynie funkcje korygujące. Ale dzięki użyciu współczynnika P_i na ostateczną ocenę poziomu rozwoju cywilizacyjnego w gminach wpływ mają zarówno aspekty ilościowe związane z wartością poszczególnych wskaźników cząstkowych (d_{ij}^*), jak również aspekty jakościowe charakteryzujące wzajemne relacje pomiędzy nimi.

Trzeci etap polega na delimitacji obszarów sukcesu. Według przyjętej definicji są to obszary, gdzie wszystkie wskaźniki określające uwarunkowania rozwoju cywilizacyjnego osiągają ponadprzeciętne wartości oraz charakteryzują się ich co najmniej stabilną pozycją w wybranym okresie badawczym. Aby dana jednostka przestrzenna mogła być uznana za obszar sukcesu, muszą być spełnione równocześnie dwa warunki.

Po pierwsze, każdy z syntetycznych wskaźników cząstkowych (d_{ij}^*) w każdym momencie analizy musi osiągać wartości, przyporządkowujące go co najmniej do III klasy, grupującej jednostki o średnich wartościach cechy (czyli $d_{ij}^* > \bar{d}_{ij} - 1/3S_{ij}$).

Po drugie, syntetyczne wskaźniki ogólne (Y_i) w każdym momencie analizy (t_1, \dots, t_n) muszą osiągnąć co najmniej wartości przeciętne (czyli $Y_i > Y_i$). Aby to stwierdzić, należy zastosować prostą metodę tabeli znaków, dokonując dychotomicznego podziału zbiorów w oparciu o średnią arytmetyczną (Parysek,

Wojtasiewicz 1979). Jednostki spełniające wyżej postawiony warunek znajdują się w pierwszej klasie tak dokonanego podziału typologicznego (tab. 6).

Tabela 6. Określenie klas typologicznych z zastosowaniem tabeli znaków

Klasa typologiczna	Znaki dla wskaźników ogólnych (Y_i) w poszczególnych momentach analizy	
	t_1	t_n
I	+	+
II	+	-
III	-	+
IV	-	-

(+) – wartość wskaźnika wyższa od średniej
 (-) – wartość wskaźnika niższa od średniej

Źródło: Parysek, Wojtasiewicz (1979).

Spełnienie tych dwóch założeń dowodzi, iż wyznaczone obszary sukcesu charakteryzują się jednocześnie ponadprzeciętnymi wartościami wszystkich badanych uwarunkowań rozwoju i posiadają ich zharmonizowaną oraz równoważną strukturę, a także odznaczają się stabilnym i wysokim poziomem rozwoju w całym badanym okresie.

Przeprowadzenie delimitacji według przyjętej powyżej procedury badawczej prowadzi do podziału zbioru wszystkich obiektów analizy na dwa podzbiory (obszary sukcesu i pozostałe obszary). Oprócz niewątpliwych zalet takiego rezultatu, sytuacja ta zawęża możliwości wykorzystania części metod statystycznych służących objaśnianiu uzyskanego zróżnicowania przestrzennego. Dlatego w celu przeprowadzenia pomocniczych analiz należy obliczyć średnią arytmetyczną wartość syntetycznego wskaźnika ogólnego dla badanego okresu (Y_i):

$$Y_i = \frac{1}{n} \sum_{t=1}^n Y^t_i \quad (16)$$

Objaśnienie uzyskanego zróżnicowania przestrzennego wiejskich obszarów sukcesu cywilizacyjnego na Mazowszu stanowi równie istotne zagadnienie badawcze w niniejszej analizie, co sama ich delimitacja. Wnioskowanie (rozumiane jako badanie współzmienności, współwystępowania) przeprowadzono z wykorzystaniem metod analizy korelacji (Yule'a, Persony, cząstkowej i wielorakiej) oraz regresji (prostej i złożonej). Każdorazowo, jako zmienną zależną traktowano wyznaczone obszary sukcesu (bądź średnią wartość syntetycznego wskaźnika ogólnego Y_i obliczoną dla badanego okresu, w przypadku metod wymagających przynajmniej interwałowej skali pomiaru i zastosowania parametrycz-

nych testów istotności), zaś zmienne niezależne stanowiły cztery czynniki potencjalnie kształtujące obszary sukcesu (napływ czynników egzogenicznych, położenie w przestrzeni regionu, struktura funkcjonalna obszarów wiejskich i lokalna aktywność społeczna), które szczegółowo zostały scharakteryzowane w rozdziale 4. Zmienne niezależne do modelu regresji przyjęto *a priori*, co oznacza, iż matematyczna postać modelu jest wynikiem merytorycznej znajomości problematyki oraz dążenia do uproszczonego ujęcia zależności między zmiennymi (Runge 2006). Przy wyborze zmiennych kierowano się zarówno ich poprawnością statystyczną, jak również istotnością merytoryczną. Poniżej w dużym skrócie przedstawiono metody statystyczne zastosowane w analizie objaśniającej.

Współczynnik korelacji Φ Yule'a stanowi jedną z nieparametrycznych miar korelacji i oblicza się go z tablic kontyngencyjnych o wymiarach 2×2 (tab. 7). Istotność statystyczną wyznacza się z wykorzystaniem testu χ (*chi*) kwadrat (Norcliffe 1986; Runge 2006).

Tabela 7. Tablica kontyngencyjna do wyznaczenia współczynnika korelacji Φ

	Kategoria I	Kategoria II	Ogółem
Próba I	a	b	a+b
Próba II	c	d	c+d
Ogółem	a+c	b+d	a+b+c+d

Źródło: Norcliffe (1986); Runge (2006).

Współczynnik korelacji Φ wyraża się następującym wzorem:

$$\Phi = \frac{a \times d - b \times c}{\sqrt{(a + b) \times (c + d) \times (a + c) \times (b + d)}} \quad (17)$$

Współczynnik korelacji Yule'a przyjmuje wartości z przedziału $(-1 < \Phi < 1)$.

Współczynnik korelacji liniowej r Pearsona określa poziom zależności liniowej pomiędzy zmiennymi o rozkładach ciągłych. Oblicza się go na podstawie wzoru:

$$r_{xy} = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{\sqrt{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2 \times \sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})^2}} \quad (18)$$

Współczynnik korelacji Pearsona przyjmuje wartości z przedziału $(-1 < r < 1)$.

Współczynniki korelacji cząstkowej i wielorakiej oblicza się ze względu na fakt, że w rzeczywistości społeczno-gospodarczej na badane zjawisko oddziałuje jed-

nocześnie duża liczba zmiennych (Runge 2006). Wyznaczenie współczynnika korelacji cząstkowej pozwala na wyznaczenie siły i kierunku związku korelacyjnego pomiędzy dwoma zmiennymi z wyeliminowaniem wpływu na nie pozostałych badanych zmiennych (Kot i in. 2007). Dla pięciu zmiennych współczynnik korelacji cząstkowej oblicza się korzystając z wzoru:

$$r_{12.345} = \frac{r_{12.34} - r_{15.34} \times r_{25.34}}{\sqrt{1 - r_{15.34}^2} \times \sqrt{1 - r_{25.34}^2}} \quad (19)$$

Przy czym, oznaczenie $r_{12.345}$ należy rozumieć, jako określenie współczynnika korelacji pomiędzy dwoma zmiennymi, z wyłączeniem wpływu pozostałych trzech zmiennych. Współczynnik korelacji cząstkowej również przyjmuje wartości z przedziału $(-1 < r_{12.34\dots n} \leq 1)$.

Z kolei współczynnik korelacji wielorakiej (wielokrotnej) określa siłę wpływu wszystkich wyróżnionych zmiennych niezależnych na zmienną zależną. Dla czterech zmiennych objaśniających oblicza się go z wzoru:

$$R_{1.2345} = \sqrt{r_{12}^2 + r_{13.2}^2(1 - r_{12}^2) + r_{14.23}^2(1 - R_{1.23}^2) + r_{15.234}^2(1 - R_{1.234}^2)} \quad (20)$$

Współczynnik korelacji wielorakiej ma wartości z przedziału $(0 \leq R_{1.234\dots n} \leq 1)$, przy czym im bliższy jest jedności, tym silniejszy jest wpływ wszystkich zmiennych objaśniających na zmienną objaśnianą (Kot i in. 2007).

Analizy regresji liniowej prostej i złożonej stosuje się, aby opisać strukturę zależności między zmiennymi oraz prognozować zmiany zmiennej zależnej wraz ze zmianami wartości zmiennych niezależnych. Ogólny model regresji jednej zmiennej (prostej) przyjmuje postać:

$$Y = \alpha + \beta X + \xi \quad (21)$$

gdzie:

Y – zmienna zależna (objaśniana),

X – zmienna niezależna (objaśniająca),

α – wyraz wolny, zazwyczaj nie podlegający interpretacji,

β – współczynnik regresji,

ξ – składnik losowy (*ksi*).

Z kolei w analizie regresji złożonej określa się wpływ dwóch lub więcej zmiennych niezależnych na wartości zmiennej zależnej. Model regresji liniowej wielokrotnej dla czterech zmiennych wyraża się następującym równaniem:

$$Y = \alpha + \beta_1 X_1 + \beta_2 X_2 + \beta_3 X_3 + \beta_4 X_4 + \xi \quad (22)$$

gdzie:

X_1, X_2, \dots, X_n – zmienne niezależne,

$\beta_1, \beta_2, \dots, \beta_n$ – współczynniki regresji cząstkowej.

Model regresji złożonej można otrzymać w dwojaki sposób – stosując regresję krokową wstępującą (wprowadzanie do modelu kolejnych zmiennych o określonym poziomie istotności) bądź regresję krokową zstępującą (do modelu wprowadza się wszystkie zmienne przyjęte *a priori* i następnie usuwa się zmienne nieistotne) (Kot i in. 2007). Ponieważ obie metody prowadzą do uzyskania takiej samej postaci modelu regresji wielorakiej, w niniejszych analizach zastosowano procedurę regresji krokowej zstępującej.

Estymację parametrów równania regresji zazwyczaj dokonuje się z użyciem metody najmniejszych kwadratów (MNK). Pozwala ona na znalezienie takich wartości współczynników regresji, aby suma kwadratów reszt z regresji ε , (różnica pomiędzy wartością rzeczywistą dla jednostki i , a wartością wyestymowaną na podstawie modelu regresji) była najmniejsza z możliwych. Dodatkowo należy poddać ocenie stopień dopasowania modelu oraz parametry strukturalne równania regresji, poprzez interpretację odchylenia standardowego składnika resztowego oraz współczynnika determinacji. W przypadku regresji wielokrotnej, należy wyeliminować z modelu zmienne nieistotne.

Ostatni etap procedury objaśniającej stanowi analiza reszt z regresji (ε_i), które informują o tej części wielkości osiągniętej przez zjawisko, która jest niezależna od związków przestrzennych zachodzących między zmiennymi wziętymi do analiz. Analiza mapy reszt z regresji umożliwia określenie, dla których jednostek występuje dodatnia bądź ujemna różnica pomiędzy rzeczywistymi wartościami zmiennej zależnej a wartościami uzyskanymi na podstawie modelu regresji (Janc 2006)¹⁷.

¹⁷ Wszystkie przeprowadzone w pracy obliczenia, wykonano przy użyciu programów statystycznych *Microsoft Office Excel 2003* oraz *STATISTICA 8 PL*.

3.

Przestrzenne zróżnicowanie wiejskich obszarów sukcesu na Mazowszu

Rozwój każdego regionu, powiatu i gminy stanowi pochodną istniejących uwarunkowań o charakterze ekonomicznym, ludzkim, instytucjonalnym, ekologicznym, infrastrukturalnym i finansowym (Perlo 2004). Struktury przestrzenne i dynamika przekształceń każdego z tych uwarunkowań ulegają istotnym przeobrażeniom w procesie rozwoju społeczno-gospodarczego. Zmieniają się również stosowane mierniki i wskaźniki określające poziom rozwoju poszczególnych uwarunkowań. Istotną determinantą wykorzystania danych atrybutów jest zatem nie tylko ich dostępność, ale przede wszystkim użyteczność przy opisie i objaśnianiu analizowanych zagadnień. Założenie takie jest często trudne do spełnienia przy badaniach dynamicznych, gdyż niektóre z mierników w trakcie analizowanego okresu tracą celowość ich użycia¹⁸. Ponadto w prowadzonych analizach niezwykle istotna jest skala przestrzenna, gdyż do badań w skali gminnej nie można zastosować często wykorzystywanych mierników określających międzyregionalne zróżnicowania w skali krajowej bądź europejskiej¹⁹.

3.1. Identyfikacja mierników i wskaźników

Przy doborze mierników i wskaźników wykorzystanych do opisu uwarunkowań obszarów sukcesu, jak również czynników te obszary kształtujących, wykorzystywano zarówno różne analizy ogólnopolskie, jak również badania dotyczące

¹⁸ Przykładowo powszechnym miernikiem poziomu rozwoju technologii telekomunikacyjnych w latach 80. i wcześniejszych była liczba abonentów telefonicznych *per capita*, podczas gdy obecnie trafniejszym w użyciu byłby miernik wskazujący na liczbę gospodarstw domowych posiadających dostęp do Internetu.

¹⁹ Na przykład: poziom PKB *per capita*, długość autostrad i kolei wielkich prędkości, udział firm z kapitałem zagranicznym, zatrudnienie w działalności badawczo-rozwojowej czy zgłoszone patenty.

całości lub fragmentów obecnego województwa mazowieckiego oraz tworzących go województw z poprzednich podziałów administracyjnych (tab. 8). Należy wskazać na istnienie relatywnie niewielkiej, w porównaniu do innych regionów, liczby opracowań skupiających się na analizie zróżnicowania przestrzennego zjawisk społeczno-gospodarczych wyłącznie na obszarach wiejskich Mazowsza. Może wynikać to z faktu, że zlokalizowane w Warszawie instytuty naukowe zajmujące się tymi zagadnieniami (np. Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych UW, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, czy Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej PIB) prowadzą więcej badań w skali ogólnopolskiej (a także europejskiej i światowej), niż regionalnej (por. np. szczegółowy przegląd dorobku naukowego geografii rolnictwa [Czapiewski, Kulikowski 2005]).

Tabela 8. Wybrane pozycje literatury dotyczące uwarunkowań gospodarczo-finansowych, społeczno-demograficznych i infrastrukturalno-środowiskowych na Mazowszu

Zakres	Literatura
Ogólny	Lijewski (1968), Dziewoński (1972), Jędrzejczyk, Wilk (1992), Stola (1996), Dziemianowicz i in. (1999), <i>Katalog województwa mazowieckiego</i> (1999), Michalski W. (1999), Dziemianowicz (2000), <i>Plan zagospodarowania przestrzennego...</i> (2004), <i>Rozwój obszarów wiejskich</i> (2004), Gutry-Korycka (2005), Gorzelak, Smętkowski (2005), Wasilewski (2005), <i>Strategia rozwoju województwa mazowieckiego do 2020 roku</i> (2006), Chmielewska (2007), Smętkowski (2007), <i>Regionalny Program Operacyjny...</i> (2007), Czapiewski (2008a), <i>Tendencje i kierunki rozwoju...</i> (2008)
Gospodarczo-finansowy	Miształ (1989), Zgliński (1994, 2002), Brdulak i in. (1996), Gałczyńska, Kulikowski (2000), Czerny, Czerny (2002), Gałczyńska (2002), Umiński (2003), Grochowski, Zegar (2004), <i>Środki wsparcia projektów...</i> (2006), <i>Analiza budżetów gmin...</i> (2006), Misala (2007), Godlewska-Majkowska (2008)
Spoleczno-demograficzny	Potrykowska, Śleszyński (1999), <i>Problematyka społeczna w województwie mazowieckim...</i> (2000), <i>Aktywność socjalnych organizacji pozarządowych...</i> (2001), <i>Aktywność obywatelska mieszkańców...</i> (2006), Janc, Czapiewski (2008)
Infrastrukturalno-środowiskowy	Solon (1996), Degórska, Gałązka (1997), Cendrowska (1998), Gałązka (1998), Wierzbicki, Michna (2000), Świątek (2003), <i>Zintegrowany plan rozwoju transportu publicznego...</i> (2005), Biernat-Jarka, Wyszynska (2007), Degórska, Deręgowska (2008)

Źródło. opracowanie własne.

Uwzględniając przyjętą definicję obszarów sukcesu, dokonana kwerendę literatury przedmiotu, przeprowadzone próbne analizy empiryczne (Czapiewski 2006a, 2008a) i wypracowaną w rozdziale 2.4. metodykę badawczą, w niniejszym opracowaniu postanowiono przyjąć trzy podstawowe płaszczyzny rozwoju cywilizacyjnego – gospodarczo-finansową ($d_{1,1}$), społeczno-demograficzną ($d_{1,2}$) i infrastrukturalno-środowiskową ($d_{1,3}$)²⁰. Każdy z tych trzech wskaźników częst-

²⁰W rozważaniach teoretycznych oraz analizach empirycznych zastosowano takie same nazwy wskaźników częściowych (płaszczyzn rozwojowych).

kowych (dziedzinowych) został opisany przy pomocy trzech mierników (S – stymulanta, D – destymulanta):

d_{11} – wskaźnik gospodarczo-finansowy:

x_{11} – *aktywność ekonomiczna ludności* – liczba podmiotów gospodarczych (przemysłowych i budowlanych) na 1000 osób w wieku produkcyjnym (S).

x_{12} – *poziom towarowości rolnictwa* – wartość produkcji towarowej rolnictwa indywidualnego w złotych na hektar użytków rolnych (S).

x_{13} – *sytuacja finansowa gmin* – poziom dochodów własnych budżetów gmin przypadający na mieszkańca (S).

d_{12} – wskaźnik społeczno-demograficzny:

x_{14} – *poziom wykształcenia ludności* – udział mieszkańców w wieku powyżej 18 lat z wykształceniem wyższym i średnim (S).

x_{15} – *współczynnik feminizacji* – liczba kobiet przypadająca na 100 mężczyzn w kohorcie wiekowej 20–29 lat (S).

x_{16} – *współczynnik obciążenia demograficznego* – liczba osób w wieku poprodukcyjnym na 100 osób w wieku przedprodukcyjnym (D).

d_{13} – wskaźnik infrastrukturalno-środowiskowy:

x_{17} – *poziom wyposażenia w sieć wodociagową* – długość sieci wodociągowej w przeliczeniu na 100 km² powierzchni gminy (S).

x_{18} – *poziom warunków sanitarnych* – odsetek mieszkań podłączonych do sieci kanalizacyjnej lub lokalnego urzędu odbiorczego (szamba) (S).

x_{19} – *poziom uczestnictwa dzieci w wychowaniu przedszkolnym* – odsetek dzieci w wieku 3–6 lat objętych wychowaniem przedszkolnym (S).

Wartości współczynników korelacji liniowej pomiędzy badanymi miernikami w obydwu latach analizy nie przekroczyły przyjętej wartości progowej ($r = 0,81$)²¹ zarówno w podzbiórach opisujących poszczególne uwarunkowania rozwoju, jak również w całym zbiorze cech (tab. 9). Również współczynniki zmienności prawie wszystkich cech osiągnęły wartości świadczące o wysokiej dyspersji przestrzennej ($V_x > 10\%$). Założenie to w niewielkim stopniu nie zostało spełnione w przypadku jednego miernika (x_{15} – współczynnik feminizacji), jednakże wynika to ze specyfiki rozkładu częstości tego atrybutu i niemożności wystąpienia dużej liczby wartości ekstremalnych.

W celu bardziej szczegółowej charakterystyki zastosowanych mierników obliczono również współczynnik konkordacji (współczynnik zgodności uporządkowań wielocechowych), umożliwiający poznanie łącznej współzależności między użytymi cechami (Runge 2006). Obliczono go dla każdej grupy trzech mierników składających się na poszczególne wskaźniki cząstkowe oraz dla całego zbioru

²¹ Wartość krytyczna, dla której obliczane w niniejszej pracy współczynniki korelacji Pearsona można uznać za istotne statystycznie, wynosi $r = \pm 0,12$ dla poziomu istotności $\alpha = 0,05$ oraz $r = \pm 0,16$ dla poziomu istotności $\alpha = 0,01$ (test t-Studenta dla 272 stopni swobody).

Tabela 9. Współczynniki korelacji pomiędzy miernikami użytymi w analizach w 1988 i 2002 roku oraz pomiędzy wartościami mierników w dwóch momentach czasowych, a także wartości współczynnika zmienności*

	x_{i1}	x_{i2}	x_{i3}	x_{i4}	x_{i5}	x_{i6}	x_{i7}	x_{i8}	x_{i9}
x_{i1}	0,69	-0,26	0,45	0,46	0,28	-0,19	0,13	0,27	0,32
x_{i2}	0,33	0,53	0,17	0,09	0,02	0,05	0,26	0,28	0,09
x_{i3}	0,54	0,55	0,73	0,72	0,34	-0,15	0,36	0,60	0,55
x_{i4}	0,39	0,59	0,59	0,93	0,48	-0,31	0,42	0,75	0,55
x_{i5}	0,26	0,40	0,36	0,59	0,42	-0,47	0,28	0,49	0,24
x_{i6}	-0,12	-0,13	-0,12	-0,32	-0,34	0,89	-0,30	-0,50	-0,09
x_{i7}	0,16	0,37	0,25	0,32	0,25	-0,17	0,43	0,49	0,22
x_{i8}	0,32	0,69	0,49	0,77	0,56	-0,47	0,36	0,93	0,44
x_{i9}	0,13	0,17	0,23	0,27	0,10	0,05	0,02	0,13	0,57
V_{x1988}	48,2	42,8	79,4	33,2	9,6	22,0	119,6	31,2	21,6
V_{x2002}	38,7	50,5	53,1	28,3	8,3	20,2	62,5	17,5	26,3

* oznaczenie mierników według opisu na stronach poprzednich. Kolorem czerwonym podano współczynniki korelacji dla 1988 r., niebieskim dla 2002 r. a na szarych polach pomiędzy wartościami mierników w dwóch momentach czasowych. V_x – współczynnik zmienności.

Źródło: obliczenia własne

ru cech (tab. 10). Najwyższy poziom wspólnego skorelowania wykazały atrybuty z zakresu uwarunkowań społeczno-demograficznych, choć i w tym przypadku nie przekroczono przyjętej wartości progowej.

Oprócz współczynników korelacji oraz miary rozproszenia istotny element statystyki opisowej jednej zmiennej stanowi miara asymetrii. Pozytywny współczynnik asymetrii (A_Q) określa zarówno kierunek, jak i siłę asymetrii. Współczynnik ten osiąga zazwyczaj wartości z przedziału ($-1 \leq A_Q \leq 1$), przy czym im są one bliższe zeru, tym rozkład jest bardziej symetryczny. Wartości dodatnie współczynnika świadczą o asymetrii prawostronnej, a ujemne związane

Tabela 10. Współczynniki konkordacji pomiędzy miernikami zastosowanymi w analizach

Rok	Pomiędzy miernikami określającymi uwarunkowania (wskaźnik cząstkowy)			Pomiędzy wszystkimi miernikami
	gospodarczo- finansowe	społeczno- demograficzne	infrastrukturalno- środowiskowe	
1988	0,52	0,62	0,42	0,35
2002	0,33	0,60	0,54	0,34

Źródło: obliczenia własne.

są z asymetrią lewostronną. Porównanie skośności rozkładów analizowanych mierników świadczy o wysokim poziomie ich symetryczności (tab. 11). W analizowanym zbiorze najbardziej asymetryczny rozkład posiada wskaźnik aktywności ekonomicznej ludności (x_{11}). W większości przypadków rozkłady badanych mierników wykazały wyższą symetryczność w 2002 roku.

Tabela 11. Pozycyjne współczynniki asymetrii (A_Q) analizowanych mierników*

Rok	x_{11}	x_{12}	x_{13}	x_{14}	x_{15}	x_{16}	x_{17}	x_{18}	x_{19}
1988	0,31	0,15	0,21	0,19	-0,09	-0,09	0,15	0,06	0,04
2002	0,25	0,08	0,16	0,22	-0,10	-0,10	0,06	-0,04	0,02

* oznaczenie mierników według opisu na stronach poprzednich.

Źródło: obliczenia własne.

3.2. Uwarunkowania gospodarczo-finansowe²²

Aktywność ekonomiczna ludności (x_{11})

Aktywność ekonomiczna ludności w zasadniczym stopniu wpływa na przekształcenia przestrzeni społeczno-gospodarczej obszarów i przyczynia się do podnoszenia ich pozycji konkurencyjnej. Rozwój przedsiębiorczości powiązany jest zarówno z korzystnymi warunkami dla prowadzenia prywatnej działalności (uwarunkowania naturalne, instytucjonalne oraz przestrzenne) oraz wynika z zasobów wiedzy i umiejętności mieszkańców. Korzystna lokalizacja stanowi zazwyczaj katalizator, umożliwiający wykorzystanie tkwiącego w społeczeństwie potencjału i inicjatywy do działania (Janc 2006). Audretsch i Keilbach (2005) mówią wręcz o kapitale przedsiębiorczości, jako części kapitału ludzkiego i społecznego, który określa zdolność społeczeństw do tworzenia nowych przedsiębiorstw.

Małe i średnie przedsiębiorstwa pełnią ważną rolę ekonomiczną – aktywizując lokalne rynki oraz społeczną – sprzyjając powstawaniu klasy średniej (*Środki wsparcia projektów...* 2006). Rozwój pojedynczego zakładu, który zatrudnia kilkudziesięciu pracowników ma duże znaczenie dla gospodarki lokalnej, nawet gdy nie wpływa on bezpośrednio na innych producentów w regionie, gdyż generuje konsumpcyjne efekty mnożnikowe (Domański B. 2001b). Kołodziejczyk (2002, s. 42) na podstawie przeprowadzonych badań twierdzi, iż „*upowszechnienie postawy aktywnej wśród ludzi jest najważniejszym czynnikiem*

²² W opracowaniach kartograficznych zastosowano te same kolory, których użyto w schematach prezentujących procedurę delimitacji obszarów sukcesu: czerwony (uwarunkowania gospodarczo-finansowe), niebieski (społeczno-demograficzne) i zielony (infrastrukturalno-środowiskowe).

zmian układów lokalnych. Poprzez ich działalność gospodarczą, szczególnie pozarolniczą, zostają zaspokajane ważne potrzeby lokalne o charakterze bezpośrednim i pośrednim: przyrost miejsc pracy, baza podatkowa, inwestycje, tworzenie silnych podstaw kapitałowych i społecznych". Z kolei Krugman (1999) stwierdza wprost, iż lokalizacje, które osiągnęły sukces to te, które skupiły wiele działalności przetwórczej (*manufacturing*). Dlatego poziom przedsiębiorczości mieszkańców, wyrażony liczbą pozarolniczych podmiotów gospodarczych na określonej liczbie ludności, stanowi powszechnie wykorzystywany miernik do oceny potencjału lub sytuacji gospodarczej danego obszaru. Z badań przeprowadzonych przez Wasilewskiego (2005) wynika, iż to właśnie rozwój małej i średniej przedsiębiorczości był upatrywany przez władze samorządowe gmin wiejskich Mazowsza za najważniejszą przyczynę sukcesu gospodarczego.

Przedsiębiorczość może być definiowana i analizowana na wiele sposobów (por. Ślusarz 2005). W odniesieniu do sfery gospodarczej sprowadza się do spożytkowania predyspozycji, wiedzy, doświadczenia i umiejętności przedsiębiorcy do wykorzystania szans pojawiających się na rynku (Sikorska-Wolak 2007). W niniejszej pracy przyjęto najwęższy znaczeniowo zakres pojęcia przedsiębiorczości, oznaczający proces powstawania jednostek działalności gospodarczej (Duczowska-Piasecka 1995).

W systemie socjalistycznym funkcjonowanie prywatnej przedsiębiorczości poddawane było licznym ograniczeniom (np. odmawianie koncesji, obciążanie nadmiernymi podatkami), a gwałtowny wzrost liczby podmiotów gospodarczych nastąpił dopiero od początku okresu transformacji ustrojowej (Miształ 1989). Dlatego w 1988 r. sektor prywatny w Polsce reprezentowany był prawie wyłącznie przez rzemiosło, w skład którego wchodziła głównie działalność przemysłowa i budowlana oraz w mniejszym zakresie obsługa rolnictwa, gospodarki komunalnej i służby zdrowia. W pięciu dawnych województwach (warszawskie, ciechanowskie, ostrołęckie, radomskie i siedleckie), wchodzących obecnie prawie w całości w skład województwa mazowieckiego, zakłady rzemieślnicze stanowiły 70% spośród prawie 55 tys. pozarolniczych i prywatnych firm zlokalizowanych w miastach i na wsi (*Rocznik statystyczny województw* 1988). W 1988 r. w stosunku do rzemiosła stosowano bardziej liberalne podejście, polegające na złagodzeniu ograniczeń wielkości zatrudnienia i rozszerzaniu zakresu przedmiotowego działalności, podczas gdy w dalszym ciągu obowiązywała dosyć restrykcyjna polityka w zakresie prowadzenia działalności usługowej i handlowej (Kamińska 2006). Z powodu tych ograniczeń, uniemożliwiających uwzględnienie całego spektrum przedsiębiorczości ludności, w niniejszej analizie za poziom aktywności ekonomicznej mieszkańców postanowiono przyjąć dla 1988 r. liczbę funkcjonujących zakładów w rzemiosle prywatnym na 1000 osób w wieku produkcyjnym. Z kolei w celu osiągnięcia jak największej porównywalności mierników, za poziom aktywności ekonomicznej mieszkańców w 2002 r. przyjęto

sumę podmiotów gospodarczych działających w sektorze prywatnym w sekcjach D (przetwórstwo przemysłowe), E (wytwarzanie i zaopatrywanie w energię elektryczną, gaz, wodę) oraz F (budownictwo) na 1000 mieszkańców w wieku produkcyjnym (czyli wzięto pod uwagę działalność, które w 1988 r. wchodziły w zakres znaczeniowy kategorii „rzemiosło”). Podobnie jak w 1988 r. zdecydowana większość analizowanych podmiotów gospodarczych w 2002 r. prowadziła głównie działalność produkcyjną – 49,4% oraz budowlaną – 50,5% (fot. 1). Pomimo pewnych różnic metodycznych w budowie opisywanego miernika dla dwóch momentów czasowych, wartość współczynnika korelacji liniowej dla poziomu aktywności ekonomicznej mieszkańców w 1988 i 2002 roku wyniosła $r = 0,69$.

W analizowanym okresie liczba zakładów rzemieślniczych na obszarach wiejskich Mazowsza wzrosła o około 70% – z 17 tys. w 1988 r. do 29 tys. w 2002 r. Jednakże należy podkreślić, że o ile w początkowych latach analizy firmy przemysłowe i budowlane stanowiły 70% wszystkich zakładów prywatnych, to w 2002 r. ich udział w strukturze spadł do 27%. Spowodowane to było dynamicznym rozwojem prywatnej działalności usługowej i handlowej na obszarach wiejskich, która przejęła niszę po zlikwidowanych państwowych i spółdzielczych placówkach usługowych (Bański, Czapiewski 2006).

W 1988 r. wskaźnik aktywności ekonomicznej ludności w całej Polsce osiągał relatywnie niskie wartości, a regionalne różnice pomiędzy poszczególnymi jed-

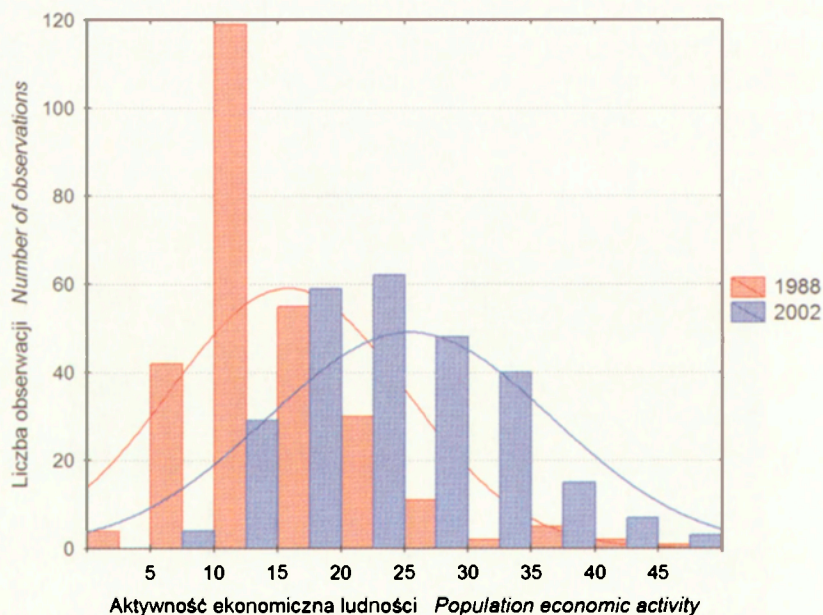

Fot. 1. Tablice informacyjne przedsiębiorstw zajmujących się działalnością produkcyjną i budowlaną – fabryka kostki brukowej w okolicach Radomia (gm. Skaryszew) oraz przedsiębiorstwo ogólnobudowlane koło Sochaczewa (gm. Młodzieszyn)

Information boards of production and construction companies – a company producing sett stones for paving streets located nearby Radom (Skaryszew commune) and a general construction company nearby Sochaczew (Młodzieszyn commune)

nostkami były nieduże. Na obszarach wiejskich Mazowsza w tym okresie, w prawie połowie gmin działało od 10 do 15 zakładów rzemieślniczych na 1000 osób w wieku produkcyjnym (ryc. 10). W 2002 r., oprócz wzrostu bezwzględnej liczby podmiotów gospodarczych, zauważalne jest także bardziej równomierne zróżnicowanie wartości analizowanego miernika w gminach (spadek wartości współczynnika asymetrii – por. tab. 11).

Najwyższym poziomem przedsiębiorczości w 1988 r. charakteryzowały się głównie gminy ze strefy podmiejskiej Warszawy (ryc. 11). Wynikało to zarówno z przesłanek ekonomicznych (niższe w relacji do stolicy koszty prowadzenia działalności i duży rynek zbytu) oraz pozaekonomicznych (zasoby wykwalifikowanej siły roboczej). Ponadto wyższe wartości analizowanego miernika notowane były w strefie podmiejskiej Radomia oraz w kilkudziesięciu gminach zlokalizowanych w różnych częściach Mazowsza. Podobnie w 2002 r. największa koncentracja zakładów przemysłowych i budowlanych występowała na terenach wokół Warszawy i Radomia, co można łączyć z dwoma mechanizmami. Pierwszy to mechanizm „przyciągania” drobnej wytwórczości i dużych inwestycji

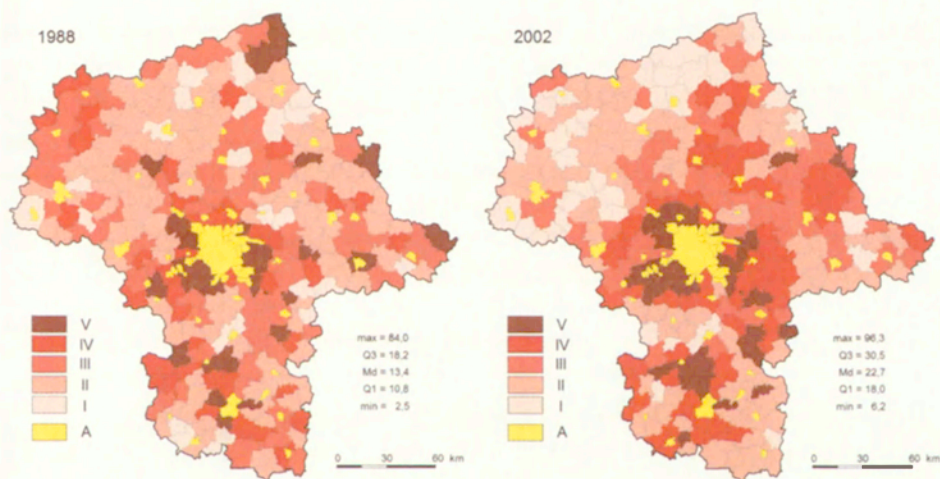

Ryc. 10. Histogramy aktywności ekonomicznej ludności (liczba podmiotów gospodarczych – przemysłowych i budowlanych – na 1000 osób w wieku produkcyjnym) na obszarach wiejskich Mazowsza w 1988 i 2002 roku

Histograms of the population economic activity (number of economic entities – i.e. industrial and construction firms – per 1000 working age population) in rural areas of the Mazovia province as of 1998 and 2002

związany z bliskością rynku zbytu, wykwalifikowaną siłą roboczą, dostępnością komunikacyjną i dobrze rozwiniętą infrastrukturą. Drugi to mechanizm „wypychania” pewnych inwestycji poza granice administracyjne miast do strefy podmiejskiej (Kaczmarek 1998). Wysokie wartości analizowanego miernika w wyznaczonych strefach wynikają również z dużej koncentracji największych firm produkcyjnych i usługowych w Warszawie, co w sposób bezpośredni stymuluje rozwój lokalnej infrastruktury produkcyjnej i usługowej (Kamińska 2006). Wysokie wartości poziomu aktywności ekonomicznej mieszkańców we wschodniej części Mazowsza (powiaty: sokołowski, miński i garwoliński) wynikają z dużego znaczenia działalności budowlanej i przemysłowej w strukturze sektorowej funkcjonujących tam firm.

W 1939 r. w prywatnym rzemiośle na Mazowszu (definiowanym jako dawne woj. warszawskie sprzed reformy w 1975 r.) zatrudnionych było 216 tys. osób, podczas gdy w 1946 r. zaledwie 28 tys. (Miształ 1989). Poziom ten w okresie PRL podlegał licznym wahaniom i w 1988 r. osiągnął wartość ponad 165 tys.

Ryc. 11. Aktywność ekonomiczna ludności (liczba podmiotów gospodarczych – przemysłowych i budowlanych – na 1000 osób w wieku produkcyjnym) na obszarach wiejskich Mazowsza w 1988 i 2002 roku²³; Klasa: V – bardzo wysoka, IV – wysoka, III – średnia, II – niska, I – bardzo niska. A – miasta.

Economic activity of the population (number of economic entities – i.e. industrial and construction firms – per 1000 working age population) in rural areas of the Mazovia province as of 1988 and 2002; Class: V – very high, IV – high, III – average, II – low, I – very low. A – cities/towns.

²³ Każdorazowo na mapach podano podstawowe wartości analizowanych mierników, przy czym „max” oznacza wartość maksymalną, „Q3” – trzeci kwartył (poniżej tej wartości znajduje się 75% obserwacji), „Md” – mediana (miara tendencji centralnej), „Q1” – pierwszy kwartył (poniżej tej wartości znajduje się 25% obserwacji) oraz „min” oznacza wartość minimalną w zbiorze.

zatrudnionych na obszarze wyznaczonym przez współczesne terytorium woj. mazowieckiego. Jednakże z tej liczby zaledwie 36 tys. osób posiadało miejsce swojej pracy na obszarach wiejskich. Z kolei w 2002 r. prywatna działalność przemysłowa i budowlana dawała zatrudnienie dla około 61 tys. mieszkańców obszarów wiejskich Mazowsza.

Cechą charakterystyczną zróżnicowania przestrzennego liczby zatrudnionych w zakładach rzemieślniczych jest stopniowy spadek ich wielkości wraz ze wzrostem odległości od głównych ośrodków miejskich – w przypadku Mazowsza w szczególności od Warszawy. W 1988 r. średnie zatrudnienie w zakładzie zlokalizowanym na obszarach wiejskich ówczesnego woj. stołecznego warszawskiego wyniosło 3,3 osoby, podczas gdy na pozostałych terenach, wchodzących w skład obecnego województwa mazowieckiego, miernik ten osiągnął wartość przeciętnie dwukrotnie niższą.

Na Mazowszu, oraz generalnie w Polsce, uwidacznia się granica pomiędzy wyższymi wartościami poziomu przedsiębiorczości mieszkańców miast i stref podmiejskich oraz niższymi wartościami osiąganymi przez osoby z terenów położonych peryferyjnie. Pomimo wielu pozytywnych przykładów innowacyjnych działań gospodarczych na tych obszarach (*Przykłady przedsięwzięć pozarolniczych...* 2001; *Przedsiębiorczość wiejska...* 2006), generalnie charakteryzują się one niższym poziomem aktywności ekonomicznej mieszkańców. Ponadto zaobserwowane różnice przestrzenne mają tendencje do powiększania się. Najwięcej środków wsparcia z różnych programów przedakcesyjnych (w tym szczególnie Phare SSG – Spójność Społeczna i Gospodarcza) otrzymały małe i średnie firmy zlokalizowane na obszarach metropolitalnych, podczas gdy nie doszło praktycznie do aktywizacji gospodarczej obszarów peryferyjnych województwa mazowieckiego (*Środki wsparcia projektów...* 2006).

Poziom towarowości rolnictwa (x_{12})

Współcześnie produkcja rolnicza posiada coraz mniejszy udział w tworzeniu produktu krajowego brutto, w zatrudnieniu ludności oraz w dochodach gospodarstw domowych – w 2002 r. około 56% mieszkańców wsi znajdowało zatrudnienie poza rolnictwem (Bański 2006). Jednak z drugiej strony ponad połowa obszaru kraju zagospodarowana jest jako użytki rolne, a w niektórych regionach działalność rolnicza stanowi podstawową formę aktywności ekonomicznej. Podkreślane jest wręcz, iż polska wieś pełni przede wszystkim rolę producenta żywności (Węclawowicz i in. 2006), choć nie należy zapominać o innych, pozarolniczych funkcjach warunkujących rozwój obszarów wiejskich.

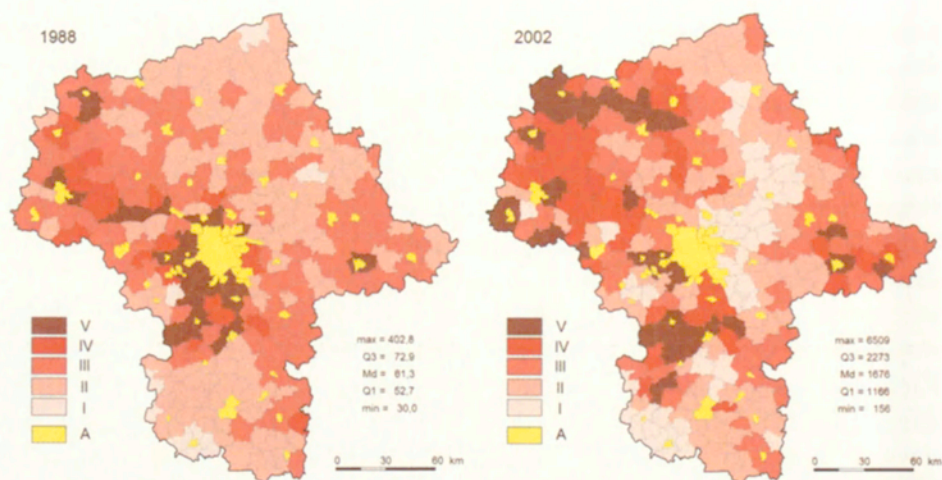
Rola rolnictwa w strukturze gospodarczej obszarów wiejskich przedstawiona została za pomocą wskaźnika poziomu towarowości rolnictwa indywidualnego. Określany on jest przez wielkość produkcji towarowej rolnictwa (czyli wartość

produkcji rolnej zbywanej poza gospodarstwo) wyrażonej w złotych przypadającej na jeden hektar użytków rolnych (Kulikowski 2003). Za pomocą tego wskaźnika możliwe jest zdiagnozowanie w sposób kompleksowy kondycji rolnictwa na danym obszarze, która stanowi pochodną nie tylko cech agroekologicznych, ale również uwarunkowana jest strukturą agrarną, poziomem specjalizacji i charakterystyką społeczno-demograficzną właścicieli gospodarstw rolnych.

Jednakże miernik ten posiada istotne ograniczenie polegające na zbieraniu danych w cenach bieżących, co uniemożliwia bezpośrednie porównania sytuacji w różnych momentach czasowych. Bardziej odpowiednim wskaźnikiem byłby stopień towarowości, czyli udział produkcji towarowej w produkcji globalnej. Niestety w Powszechnym Spisie Rolnym w 2002 r. nie badano rozmiarów produkcji globalnej rolnictwa według gmin, dlatego niemożliwe staje się jego zastosowanie w niniejszych badaniach. Należy zauważyć, iż zarówno w 1988 i 2002 r. stopień towarowości rolnictwa w skali kraju wynosił tyle samo – 62,5% (Kulikowski 2005). Ponadto, jak wynika z własnych obliczeń, współczynnik korelacji pomiędzy stopniem a poziomem towarowości rolnictwa dla obszarów wiejskich Mazowsza w 1988 r. wyniósł $r = 0,83$. Dlatego, pomimo braku możliwości przeprowadzenia bezpośrednich porównań wartości poziomu towarowości osiągniętego w konkretnych gminach, możliwe jest prześledzenie zmian w przestrzennym zróżnicowaniu tego miernika na obszarach wiejskich Mazowsza w okresie transformacji społeczno-gospodarczej.

Najwyższe wartości poziomu towarowości rolnictwa w 1988 r. notowane były na obszarze kształtującym strefę żywicielską Warszawy (Zgliński 1994). Właściciele gospodarstw rolnych z gmin położonych na zachód od Warszawy specjalizowali się głównie w uprawach polowych warzyw (gminy: Ożarów Mazowiecki, Stare Babice i Raszyn) oraz uprawach kwiatów w szklarniach i tunelach foliowych (gminy: Jabłonna, Nieporęt) (Gałczyńska, Kulikowski 2000). Ponadto wysokim poziomem towarowości charakteryzował się obszar sadowniczy pomiędzy Grójcem a Warką oraz posiadające korzystne uwarunkowania agroekologiczne tereny Wysoczyzny Płońskiej, Ciechanowskiej i Siedleckiej. Z kolei najniższe wartości poziomu towarowości notowano na terenach o niskich wartościach wskaźnika jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej – Równiny Kurpiowska, Wołomińska i Radomska, w tym szczególnie wyżynny krajobraz Garbu Gielniowskiego²⁴ położonego w powiatach przysuskim i szydłowieckim (ryc. 12). Cechą charakterystyczną dyspersji przestrzennej poziomu towarowości w 1988 r. było osiągnięcie bardzo wysokich wartości analizowanego miernika w kilkunastu gminach podwarszawskich (powyżej 100 tys. złotych

²⁴ Na przeważającym obszarze Mazowsze posiada nizinny i monotony krajobraz, jednakże Garb Gielniowski charakteryzuje się bardzo urozmaiconą rzeźbą terenu z licznymi wzniesieniami, w tym z najwyższym wzniesieniem na terenie województwa – górą Altana (408 m n.p.m.).

Ryc. 12. Poziom towarowości rolnictwa (wartość produkcji towarowej rolnictwa indywidualnego w złotych [1988 – tys. zł] na hektar UJ) na obszarach wiejskich Mazowsza w 1988 i 2002 roku; Klasa: V – bardzo wysoka, IV – wysoka, III – średnia, II – niska, I – bardzo niska. A – miasta.

Value of commercial agricultural production (the value for individual farming production of marketable agricultural goods in PLN [1988 – thousand PLN] per hectare) in rural areas of the Mazovia province as of 1988 and 2002; Class: V – very high, IV – high, III – average, II – low, I – very low. A – cities/towns.

na hektar) oraz małego zróżnicowania na większości obszaru Mazowsza (wartość pierwszego kwartyła wyniosła 52,7 tys. zł, podczas gdy trzeciego 72,9 tys. zł).

Zróżnicowanie przestrzenne poziomu towarowości w 2002 r., w porównaniu z początkiem analizowanego okresu, różniło się w sposób istotny na kilku obszarach. Przede wszystkim nastąpił wyraźny spadek towarowości rolnictwa na obszarze aglomeracji warszawskiej, spowodowany przejmowaniem przez te tereny głównie funkcji mieszkaniowych i usługowych oraz powszechnym procesem wyłączania gruntów z upraw rolniczych na inne cele (Bański 1999; Śleszyński i in. 2007). Z obszaru strefy podmiejskiej Warszawy bardzo wysokimi wartościami poziomu towarowości cechowały się gminy posiadające ponadprzeciętnie korzystne warunki agroekologiczne – Ożarów Mazowiecki, Błonie i Brwinów (fot. 2). Drugą istotną zmianą było wzmocnienie poziomu towarowości na grójecko-wareckim obszarze sadowniczym, który dostarcza ponad 1/3 krajowej produkcji owoców, w tym przede wszystkim jabłek. Zmiana ta była spowodowana głównie modernizacją produkcji sadowniczej, zwiększeniem gęstości nasadzeń oraz wprowadzeniem nowych odmian drzew owocowych (Kacprzak 2002; Kulikowski 2007). Kolejną symptomatyczną zmianą było ukształtowanie się na zachód od Radomia regionu specjalizującego się w uprawie papryki w tunelach foliowych – gminy Potworów, Radzanów, Klwów i Przytyk (Kulikowski 2007). Ponadto, podobnie jak na początku okresu analizy, najwyższymi wartościami

Fot. 2. Przykłady upraw z obszarów charakteryzujących się towarową produkcją rolnictwa na Mazowszu – papryka koło Radomia (gm. Radzanów), warzywa gruntowe koło Warszawy (gm. Ożarów Mazowiecki), kwiaty szklarniowe koło Warszawy (gm. Nieporęt) oraz jablonie w okolicach Grójca (gm. Tarczyn)

Illustrations of arable cultivation from the areas characterized by commercial agricultural production in the Mazovia province – pepper cultivation nearby Radom (Radzanów commune), field vegetables cultivation nearby Warsaw (Ożarów Mazowiecki commune), greenhouse flowers grown nearby Warsaw (Nieporęt commune) and apple trees cultivated nearby Grójec (Tarczyn commune)

poziomu towarowości rolnictwa indywidualnego charakteryzowały się gminy o korzystnych kompleksach przydatności rolniczej gleb oraz dobrej strukturze agrarnej – Wysoczyzny Płońska, Ciechanowska i Siedlecka.

Wielokrotnie prowadzone badania poziomu towarowości rolnictwa wykazały, iż na wartości tego miernika największy wpływ mają: bezwzględna wartość produkcji towarowej, stopień towarowości rolnictwa, który z reguły jest wyższy w gospodarstwach dużych oraz poziom specjalizacji rolnictwa (Kulikowski 2003). Ponadto duży wpływ na efekty produkcyjne i towarowość rolnictwa ma dostępność komunikacyjna terenów i poziom wykształcenia właścicieli gospodarstw (Kulikowski 2005). Przykładowo na Mazowszu poziom towarowości rolnictwa wykazuje silniejszy związek ze wskaźnikiem wykształcenia kierunkowego kierowników gospodarstw ($r = 0,53$), niż ze wskaźnikiem waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej ($r = 0,35$ w 1988 r. oraz $r = 0,46$ w 2002 r.). Uzyskane

wartości wskazują, iż poziom wykształcenia rolników oraz dostępność komunikacyjna mogą równoważyć niekorzystne cechy przestrzeni agroekologicznej niektórych obszarów.

Sytuacja finansowa gmin (x_{13})

Samorząd terytorialny stanowi istotny element uwarunkowań gospodarczych i finansowych rozwoju lokalnego i regionalnego. Pełni on ważną rolę, jako podmiot finansów publicznych, organizator i dostawca usług oraz podmiot zarządzania strategicznego (Miszczuk i in. 2007). Administracja samorządowa jest zobowiązana do realizacji szeregu działań, zarówno o charakterze bieżącym, jak również inwestycyjnym, które wzmacniają potencjał endogeniczny obszarów oraz poprawiają warunki życia mieszkańców. Jednakże stopień realizacji inwestycji i ponoszenia na ich cel wydatków jest w dużej mierze uzależniony od możliwości ich finansowania, potrzeb mieszkańców i przyjętej polityki społeczno-gospodarczej. Przykładowo pod koniec lat 90. brak wystarczających środków finansowych w budżetach gmin został wskazany przez około 90% ankietowanych przedstawicieli władzy samorządowej, jako jedna z podstawowych barier wewnętrznych w rozwoju lokalnym (Gorzelałk i in. 1999).

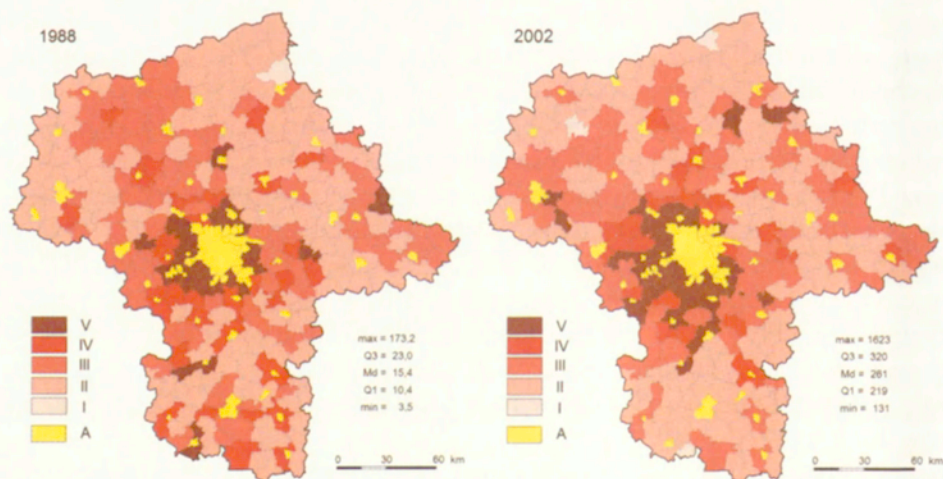
Sytuację finansową jednostek samorządu terytorialnego określono za pomocą poziomu dochodów własnych gmin w przeliczeniu na jednego mieszkańca. Przed przystąpieniem do analizy zróżnicowania przestrzennego tego miernika na Mazowszu, należy wskazać na kilka zastrzeżeń statystycznych związanych z brakiem pełnej porównywalności wykorzystanych danych. Podobnie jak w przypadku poziomu towarowości rolnictwa, również wartości tego wskaźnika zostały obliczone w cenach bieżących. Nie powinno to jednak wpływać na jakość prowadzonej analizy, gdyż kluczowym zagadnieniem jest porównanie zróżnicowania przestrzennego w badanym okresie, a nie określenie rzeczywistych wartości dochodów własnych osiągniętych przez gminy. Po drugie, dopiero w 1990 r. została uchwalona podstawowa dla ustroju władz lokalnych ustawa o samorządzie terytorialnym²⁵, nadająca gminie rzeczywisty udział w sprawowaniu władzy, samodzielny status prawny oraz niezależność ekonomiczną poprzez prawo do posiadania mienia komunalnego i dochodów własnych uzupełnianych subwencją z budżetu państwa (Miszczuk i in. 2007). Funkcjonujące w 1988 r. rady narodowe nie posiadały mienia, ich dochody zależały od nie do końca zdefiniowanych czynników oraz nie miały pełnej swobody w dysponowaniu środkami finansowymi (Stawasz 2004). Jednakże z drugiej strony, struktura budżetów gminnych dla tego okresu była już wykorzystywana w różnych opracowaniach (Swianiewicz 1989), wartość poziomu dochodów własnych w przeliczeniu na jednego mieszkańca

²⁵ Ustawa z 8.03.1990 r. o samorządzie gminnym (Dz. U. z 1990 r., nr 16, poz. 95 z późn. zm.).

ńca z 1988 r. na obszarach wiejskich Mazowsza wykazuje duże podobieństwo do rozkładu przestrzennego tego miernika z początku lat 90. oraz w skład dochodów własnych zaliczane były wtedy podobne kategorie jak w późniejszym okresie, czyli „wplaty przedsiębiorstw i innych jednostek gospodarczych, podatek od płac, udział budżetów terenowych w dochodach budżetu centralnego, dochody z gospodarki nieuspołecznionej i od ludności” (np. *Rocznik statystyczny województwa ciechanowskiego* 1989, s. 54), które zostały w dużej mierze przeniesione bez zmian do nowej ustawy o samorządzie gminnym (Stawasz 2004). Ponadto należy zauważyć, iż liczne zmiany ustaw o dochodach gmin (z 1990, 1993, 1998, 2000, 2001, 2002 i 2003 r.) uniemożliwiłyby praktycznie dokonanie jakiegokolwiek analizy tego zagadnienia w dłuższym horyzoncie czasowym (Raczyk 2007). Po trzecie, w przeprowadzonej analizie dla 2002 r. w dochodach własnych gmin nie uwzględniono wpływów z podatku od nieruchomości oraz kategorii „inne lokalne opłaty”. Pomimo iż podatek od nieruchomości jest najważniejszym podatkiem lokalnym z punktu widzenia wpływów do budżetu gminy, charakteryzuje się on bardzo dużym współczynnikiem zmienności związanym z ponadprzeciętnymi jego wartościami w gminach, na terenie których zlokalizowane są budowle specjalne (np. gazociąg jamalski przebiegający przez północne obszary Mazowsza). Powoduje to bardzo duże zróżnicowanie wartości analizowanego miernika dla gmin posiadających podobną strukturę dochodów z pozostałych kategorii budżetowych. Podobnie „inne lokalne opłaty” mają istotne znaczenie tylko w kilkunastu gminach, podczas gdy w 85% jednostek nie są właściwie zupełnie pobierane (bardzo wysoka wartość współczynnika zmienności $V_x = 439\%$). Pominięcie tych dwóch kategorii spowodowało, iż ponad pięćdziesięcioprocentowy wkład w tworzenie dochodu własnego gmin miały udziały w podatkach stanowiących dochody budżetu państwa (podatek osobowy od osób fizycznych i prawnych), czyli mierniki w najbardziej przybliżony sposób obrazujące potencjał endogeniczny obszarów. Po czwarte, ze względu na łączne dane o budżetach lokalnych dla gmin miejsko-wiejskich, w przypadku 26 jednostek miernik ten mógł być policzony wyłącznie dla całego obszaru gminy, czyli łącznie z miastem. Należy podkreślić, iż w całym procesie delimitacji obszarów sukcesu na Mazowszu, miernik sytuacji finansowej gmin dostarczył najwięcej wątpliwości statystycznych i wymagał postawienia kilku zastrzeżeń merytorycznych. Jednakże, ze względu na ogromną rolę, jaką pełni samorząd lokalny w zaspokajaniu potrzeb zbiorowych mieszkańców, budowaniu przewagi konkurencyjnej oraz wzmacnianiu potencjału wewnętrznego obszarów, postanowiono wykorzystać w dalszych analizach tą miarę.

Pomimo przedstawionych powyżej istotnych różnic metodycznych w konstrukcji analizowanego miernika, charakteryzuje się on dużym podobieństwem zróżnicowania przestrzennego w dwóch badanych latach, co dodatkowo potwierdza wysoka wartość współczynnika korelacji liniowej ($r = 0,73$). Zarówno w 1988 oraz 2002 r. najwyższe dochody własne w przeliczeniu na mieszkańca

posiadały prawie wyłącznie gminy kształtujące strefę podmiejską Warszawy (ryc. 13). Na pozostałych obszarach województwa jednostki samorządu terytorialnego osiągały wartości tego miernika poniżej średniej. Duże zróżnicowanie w tym zakresie było częściowo łagodzone wyższymi kwotami dotacji i subwencji ogólnych pochodzącymi z budżetu państwa i trafiającymi na obszary peryferyjne regionu. Za symptomatyczne należy traktować dużą dyspersję pomiędzy najbogatszymi gminami województwa (wartość dziewiątego decyla 494 zł) a najbiedniejszymi (wartość pierwszego decyla 183 zł). Ponadto charakterystyczne jest bardzo małe zróżnicowanie dochodów własnych wśród gmin najbiedniejszych – w obydwu okresach analizy około 46% zbioru znalazło się w klasie o niskich wartościach, podczas gdy klasa o wartościach bardzo niskich była praktycznie niereprezentowana. Wynika to z konstrukcji algorytmu wpływów do budżetów gmin, w wyniku którego każda jednostka ma zapewniony dochód na pewnej wysokości i praktycznie niemożliwe jest osiągnięcie dochodów znacząco niższych od średniej regionalnej. Jednakże z kolei możliwe jest zapewnienie sobie dochodu znacząco przekraczającego wartości przeciętne. Ponadto, jak wynika z analiz przeprowadzonych przez Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, rozpiętość dochodów pomiędzy gminami najbiedniejszymi i najbogatszymi w woj. mazowieckim oscyluje wokół średniej w porównaniu do innych regionów kraju (Dziemianowicz 2000).

Ryc. 13. Sytuacja finansowa gmin (poziom dochodów własnych gmin w złotych [1988 – tys. zł] na mieszkańca) na obszarach wiejskich Mazowsza w 1988 i 2002 roku; Klasa: V – bardzo wysoka, IV – wysoka, III – średnia, II – niska, I – bardzo niska. A – miasta.

Financial situation of communes (level of own income for communes in PLN [1988 – thousand PLN] per capita) in rural areas of the Mazovia province as of 1988 and 2002; Class: V – very high, IV – high, III – average, II – low, I – very low. A – cities/towns.

Dochody własne stanowią szczególny rodzaj dochodów jednostek samorządu terytorialnego, gdyż przesądzają o rzeczywistych możliwościach finansowych i o ekonomicznej samodzielności władz samorządowych (Kupiec 1999). Ponadto miernik ten w pewnym stopniu ma charakter syntetyczny i może być traktowany jako uproszczona miara zamożności gminy – w zasobniejszych gminach elementy składowe dochodów własnych generują większe zasilanie do budżetu lokalnego (Rosner 2000). Dlatego największy wpływ na zróżnicowanie przestrzenne dochodów własnych gmin ma zamożność jej mieszkańców oraz liczba i siła ekonomiczna zlokalizowanych na jej terenie przedsiębiorstw, które w sposób bezpośredni przekładają się na wysokość płaconych podatków. Przeciętne miesięczne wynagrodzenie w strefie podmiejskiej Warszawy jest średnio o $\frac{1}{3}$ wyższe niż w peryferyjnie zlokalizowanych gminach regionu oraz swoje zakłady ma tutaj wiele dużych przedsiębiorstw, stąd tak wysokie wartości analizowanego miernika cechują właśnie ten obszar.

Na poziom dochodów gmin wpływa jednakże nie tylko liczba podmiotów gospodarczych i poziom zamożności społeczeństwa. Jak zauważa Miszczuk M. (2005), sytuację finansową jednostek samorządu terytorialnego w istotny sposób warunkuje także struktura demograficzna i zawodowa mieszkańców. Spadek liczby mieszkańców oznacza zmniejszenie części wyrównawczej subwencji ogólnej, ubytek ludności w wieku przedprodukcyjnym – zmniejszenie części oświatowej subwencji ogólnej, spadek liczby osób w wieku produkcyjnym – mniejsze wpływy z tytułu udziału gmin w podatkach od osób fizycznych, a z kolei utrzymywanie się dominacji działalności rolniczej powoduje brak możliwości maksymalizowania wpływów z udziałów w podatkach dochodowych oraz niskie dochody z tytułu podatku od nieruchomości. Ponadto na biednych obszarach panuje pewnego rodzaju sytuacja patowa – dochody własne gmin są niewielkie, gdyż wiele osób pracuje nielegalnie bądź wyjechało zagranicę, a z kolei wydatki na świadczenia społeczne są bardzo wysokie i rozbudowane, gdyż wiele osób jest zarejestrowana jako bezrobotni oraz pobierający zasiłki społeczne (Miszczuk A. 2008).

Cząstkowy wskaźnik gospodarczo-finansowy (d_{i1})

Uwarunkowania gospodarczo-finansowe w znacznej mierze wpływają na przebieg procesów społecznych oraz na tempo przemian infrastrukturalnych. Charakter, struktura i poziom rozwoju gospodarczego decydują o kształcie przestrzeni lokalnej lub regionalnej oraz o kierunkach, mechanizmach i tempie przekształceń tej przestrzeni (Gorzym-Wilkowski 2006). Jednakże należy mieć na względzie, iż równocześnie zachodzi relacja zwrotna i uwarunkowania społeczne, demograficzne, przestrzenne oraz infrastrukturalne także wpływają na potencjał ekonomiczny regionu oraz dynamikę jego przemian. Wysokie endogeniczne zdolności rozwoju gospodarczego gminy, wyrażające się wysokim nasyceniem

podmiotami gospodarczymi, korzystną charakterystyką działalności rolniczej oraz dobrą sytuacją finansową administracji samorządowej, stanowią podstawowy element przy zdobywaniu przewagi konkurencyjnej w skali regionalnej i krajowej oraz pozyskiwaniu zewnętrznych środków finansowych.

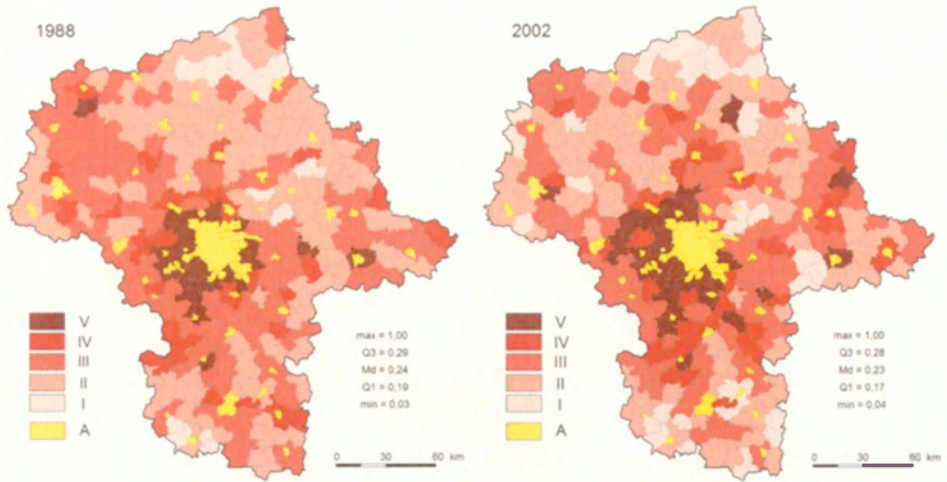
Na podstawie trzech mierników (x_{11} – *aktywność ekonomiczna ludności*, x_{12} – *poziom towarowości rolnictwa* oraz x_{13} – *sytuacja finansowa gmin*), korzystając z miary rozwoju Hellwiga, obliczono cząstkowy wskaźnik gospodarczo-finansowy (d_{11}). Prawie wszystkie trzy mierniki wykazują wysoki poziom korelacji z obliczonym na ich podstawie wskaźnikiem cząstkowym (tab. 12). Jedynie w 2002 r. poziom towarowości rolnictwa wykazał niższy (ale istotny statystycznie na poziomie istotności $\alpha = 0,01$) związek z obliczonym przy jego udziale wskaźnikiem.

Najwyższymi wartościami cząstkowego wskaźnika gospodarczo-finansowego w obydwu momentach analizy charakteryzowały się prawie wyłącznie gminy ze strefy podmiejskiej Warszawy (ryc. 14). W przypadku tego obszaru zaobserwować można duże dysproporcje poziomu rozwoju pomiędzy gminami położonymi na zachód i na wschód od stolicy. Powiązane jest to z uwarunkowaniami transportowymi oraz kierunkami urbanizacji przebiegającymi od XIX wieku. Szczególną uwagę należy zwrócić na duże różnice wartości wskaźnika gospodarczo-finansowego pomiędzy obszarem zlokalizowanym w ekonomicznym centrum rozwoju i gminami pozostającymi poza wpływem korzystnych impulsów rozwojowych generowanych przez obszar metropolitalny stolicy. W 2002 r. średnia dla 10% gmin o wartościach wyższych od dziewiątego decyla analizowanego wskaźnika była ponad pięciokrotnie większa od wartości charakteryzującej 10% gmin o najniższych wartościach i różnica ta uległa powiększeniu w porównaniu z 1988 rokiem. W konsekwencji, w trakcie badanego okresu na terenach wiejskich Mazowsza, zachodził proces wyraźnej polaryzacji przestrzennej pomiędzy „obszarem rdzeniowym” a obszarami peryferyjnymi regionu. W skład tych ostatnich wchodziły głównie gminy położone w odległości powyżej 60 km od Warszawy i niesąsiadujące bezpośrednio z ośrodkami subregionalnymi (Radomiem, Płockiem i Siedlcami). Również na obszarach peryferyjnych występowały jednostki o wysokich wartościach analizowanego wskaźnika, odznaczające się

Tabela 12. Współczynniki korelacji liniowej pomiędzy cząstkowym wskaźnikiem gospodarczo-finansowym (d_{11}) a trzema opisującymi go miernikami

Rok	x_{11}	x_{12}	x_{13}
1988	0,75	0,80	0,85
2002	0,63	0,41	0,85

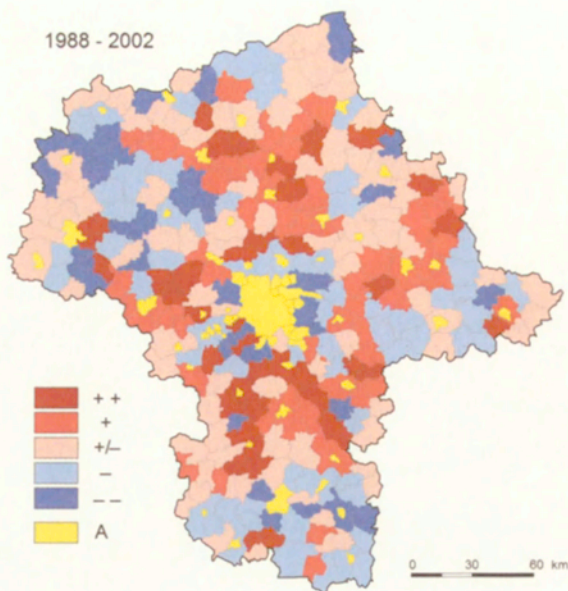
Źródło: obliczenia własne.

Ryc. 14. Częstkowy wskaźnik gospodarczo-finansowy na obszarach wiejskich Mazowsza w 1988 i 2002 roku; Klasa: V – bardzo wysoka, IV – wysoka, III – średnia, II – niska, I – bardzo niska. A – miasta. *Partial economic-financial indicator for rural areas of the Mazovia province as of 1988 and 2002; Class: V – very high, IV – high, III – average, II – low, I – very low. A – cities/towns.*

intensywnym i towarowym rolnictwem lub/i wysokim poziomem przedsiębiorczości mieszkańców. Pomimo że należały one do nielicznych wyjątków, to wskazują, iż niekorzystny czynnik lokalizacyjny nie zawsze musi oznaczać niskiego potencjału gospodarczego, co najlepiej ilustruje przykład podradomskich gmin specjalizujących się od kilkunastu lat w produkcji papryki.

Pomimo iż w obydwu momentach analizy rozkład przestrzenny częściowego wskaźnika gospodarczo-finansowego wykazuje dużą stabilność (wartość współczynnika korelacji liniowej $r = 0,82$), to zauważalne są symptomatyczne zmiany, jakie zaszły w okresie transformacji społeczno-gospodarczej. Za najistotniejszą z nich należy uznać relatywną poprawę potencjału gospodarczego w drugim i trzecim pierścieniu gmin otaczających Warszawę (ryc. 15). Prawie wszystkie jednostki z tego obszaru zanotowały wzrost wartości wskaźnika gospodarczo-finansowego, co należy łączyć z powiększeniem strefy oddziaływania stolicy. Wynika to z dynamicznego rozwoju gospodarczego w aglomeracji warszawskiej (Śleszyński 2006), poprawy dostępności komunikacyjnej poprzez wzrost poziomu motoryzacji mieszkańców regionu (Komornicki 2006), pozytywnego bilansu migracyjnego i zwiększonych dochodów budżetów gmin oraz ze wzmocnienia funkcji rolniczej w grójecko-wareckim obszarze sadowniczym. Pomimo iż większość gmin z tej strefy w dalszym ciągu cechowała się niższymi wartościami analizowanego wskaźnika w porównaniu do jednostek z bezpośredniego sąsiedztwa Warszawy, to odnotowana dynamika przemian świadczy o bardzo korzystnym trendzie rozwojowym. Z kolei względne pogorszenie uwarunkowań

Ryc. 15. Zmiana wartości wskaźnika gospodarczo-finansowego na obszarach wiejskich Mazowsza w okresie 1988–2002; Klasa: ++ duży wzrost, + wzrost, +/- wzrost/spadek, (-) spadek, (- -) duży spadek. A – miasta.

Change in the value for economic-financial indicator for rural areas of the Mazovia province in the period 1988–2002; Class: ++ large increase, + increase, +/- increase/decrease, (-) decrease, (- -) large decrease. A – cities/towns.

gospodarczo-finansowych w gminach bezpośrednio otaczających stolicę powiązane jest głównie ze spadkiem poziomu towarowości rolnictwa w tej strefie, w konsekwencji przekształceń strukturalno-funkcjonalnych w kontinuum miejsko-wiejskim²⁶. Jednakże dzięki bardzo wysokiej przedsiębiorczości mieszkańców i korzystnej sytuacji finansowej samorządów, gminy te charakteryzują się w dalszym ciągu najwyższym poziomem uwarunkowań gospodarczo-finansowych zarówno w skali regionu, jak i kraju. Relatywną poprawę w zakresie analizowanego wskaźnika odnotowały również gminy charakteryzujące się wielofunkcyjną strukturą gospodarki, o tzw. „modelu wielkopolskim” (Rosner 2007). Strategia wielokierunkowego rozwoju zauważalna jest na przykład na obszarach wiejskich w okolicach Pultuska, Garwolina i Węgrowa–Sokołowa Podlaskiego, które cechują się zarówno relatywnie wysokim natężeniem działalności produk-

²⁶ Spadek ten wynikał z faktu, iż w 1988 r. wszystkie trzy mierniki osiągały na tym obszarze swoje maksymalne wartości, podczas gdy w 2002 r. atrybut x_{12} (poziom towarowości rolnictwa) kształtował się tutaj poniżej przeciętnego. Stąd też, pomimo iż w 2002 r. gminy z pierwszego pierścienia wokół stolicy ponownie osiągnęły najwyższe wartości w regionie, były one w liczbach bezwzględnych niższe o około 15% w porównaniu do 1988 r.

cyjnej i budowlanej, jak również wysokim poziomem towarowości rolnictwa. Z kolei relatywne pogorszenie analizowanych uwarunkowań natrapilo w strefie podmiejskiej Radomia, choć w dalszym ciągu gminy sąsiadujące z tym miastem charakteryzuje korzystniejsza sytuacja gospodarczo-finansowa w porównaniu do pozostałych obszarów podregionu radomskiego.

3.3. Uwarunkowania społeczno-demograficzne

Poziom wykształcenia ludności (x_{i4})

Zgodnie ze współczesnymi koncepcjami rozwoju regionalnego do najistotniejszych czynników rozwoju społeczno-gospodarczego zalicza się jakość zasobów ludzkich i umiejętność współpracy (Fuente, Ciccone 2003; Lee i in. 2004). Szczególnie wykształcenie oraz ciągle podnoszenie kwalifikacji są ważnymi czynnikami i generatorami rozwoju regionów i kraju. Jak zauważa Romer (1990), dla wzrostu gospodarczego znaczenie ma gospodarka nie o dużej liczbie ludzi, ale o dużych zasobach dobrze wykształconych pracowników. Według von Hayek (1945) do osiągnięcia sukcesu gospodarczego niezbędny jest pewien zasób wiedzy, który ułatwia racjonalną ocenę sytuacji i realistyczne kształtowanie własnych celów. Wiedza jest tym większa, im wyższy poziom wykształcenia człowieka. Uwzględniając procesy zachodzące we współczesnej gospodarce i społeczeństwie, za poziom wykształcenia zapewniający największe możliwości rozwoju i zapewnienia dobrobytu uznaje się wykształcenie wyższe.

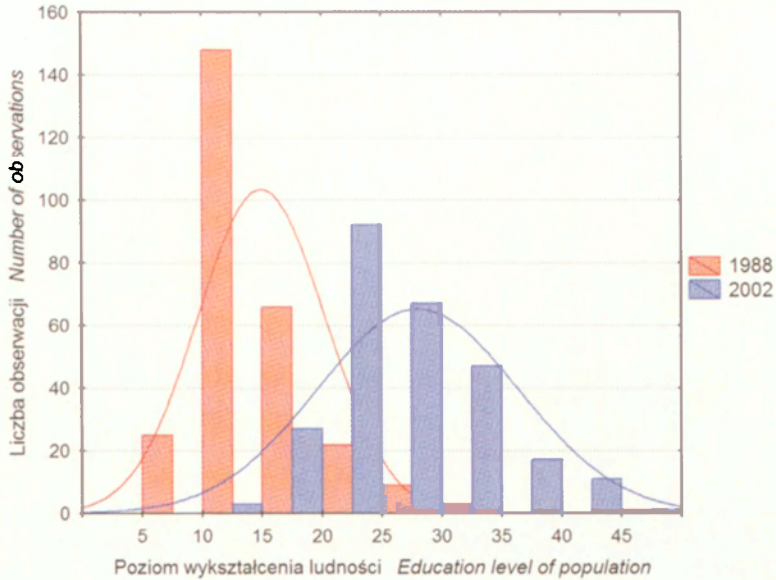
Do charakterystyki poziomu wykształcenia ludności postanowiono wykorzystać wskaźnik liczby osób z wykształceniem wyższym i średnim w wieku powyżej 18 lat. Dzięki temu uniknięto pojawienia się wartości odstających, związanych z dużą koncentracją ludności z wykształceniem wyższym w jakieś konkretnej gminie, a wynikającą ze szczególnych lokalizacji na jej terenie wyspecjalizowanych instytucji (Rosner 2007). Obliczenie wspólnego wskaźnika dla wykształcenia wyższego i średniego ma ważne znaczenie korygujące dla kilku konkretnych jednostek administracyjnych, jednak nie wpływa znacząco na generalny obraz zróżnicowania przestrzennego na Mazowszu – współczynniki korelacji pomiędzy odsetkiem osób z wykształceniem wyższym i średnim wyniosły $r = 0,80$ dla 1988 oraz $r = 0,78$ dla 2002 r.

W okresie 1988–2002 odsetek ludności w wieku powyżej 18 lat mieszkających na obszarach wiejskich Mazowsza i posiadających wykształcenie wyższe bądź średnie wzrósł prawie dwukrotnie – z 15,8% do 30,2% (w tym udział osób z wykształceniem wyższym wynosił w tych latach odpowiednio 1,9% i 5,5% – ryc. 16). Wzrost ten należy ocenić pozytywnie, jednak w dalszym ciągu istnieje

duże zróżnicowanie pomiędzy obszarami miejskimi i wiejskimi. Co piąty mieszkaniec miasta na Mazowszu posiada wykształcenie wyższe, podczas gdy na obszarach wiejskich tylko co dwudziesty – wartości te są zgodne z danymi obserwowanymi w skali ogólnopolskiej (Jakubowicz 2004). Okres transformacji ustrojowej przyniósł znaczące zmiany w postrzeganiu wartości wykształcenia i aspiracjach młodzieży – aktualnie połowa osób w wieku 19–24 lata studiuje. O ile w wartościach bezwzględnych liczba studentów pochodzących z miejscowości wiejskich wzrosła, to niekorzystnie należy ocenić względny spadek udziału młodzieży wiejskiej na uczelniach wyższych.

Mazowsze odznacza się dużym zróżnicowaniem przestrzennym w zakresie poziomu wykształcenia mieszkańców – przykładowo w 2002 r. w gminie Czarnia (pow. ostrołęcki) udział osób z wykształceniem wyższym i średnim wynosił 12,1%, podczas gdy w gminie Michałowice (pow. pruszkowski) miara ta osiągnęła wartość 69,7%. Podobnie jak w całym kraju najwyższym poziomem wykształcenia na Mazowszu charakteryzują się obszary położone w sąsiedztwie dużych ośrodków miejskich – szczególnie bardzo duża strefa oddziaływania Warszawy (ryc. 17). Również ludność zamieszkująca gminy z najbliższego sąsiedztwa czterech ośrodków subregionalnych (Radomia, Płocka, Ostrołęki i Siedlec) charakteryzuje się wyższym niż przeciętnie w regionie poziomem wykształcenia. Najmniej korzystna sytuacja występuje w gminach położonych pomiędzy tymi obszarami (np. pow. białobrzeski pozostający poza strefą oddziaływania Warszawy i Radomia czy pow. węgrowski leżący poza granicami wpływów Warszawy, Siedlec i Ostrołęki). Na tych obszarach nakładają się na siebie dwa niekorzystne uwarunkowania – mała dostępność przestrzenna do szkół wyższych w większych miastach oraz brak takich placówek na miejscu (na 88 szkół wyższych funkcjonujących na Mazowszu w 2002 r., aż 67 były zlokalizowane w Warszawie i skupiały one łącznie 80% studiujących – fot. 3).

Zmiany rozkładu przestrzennego poziomu wykształcenia ludności pomiędzy początkiem a końcem okresu badawczego są niewielkie, co potwierdza wysoka wartość współczynnika korelacji pomiędzy dwoma zbiorami wskaźników ($r = 0,93$). Za najistotniejszą różnicę należy uznać wyraźne ukształtowanie się w 2002 r. grupy gmin o wyższych wartościach poziomu wykształcenia wokół Radomia. Należy to tłumaczyć intensywnym procesem suburbanizacji wokół tego miasta w latach 90. i dużym przyrostem liczby ludności w strefie podmiejskiej (w tym szczególnie ludności posiadającej średni i wyższy poziom wykształcenia). Z kolei zwarty obszar o najmniejszym wzroście odsetka osób posiadających wykształcenie wyższe bądź średnie tworzyły gminy z dawnego województwa ciechanowskiego. Wynika to przede wszystkim z relatywnie wysokich wartości poziomu wykształcenia w 1988 r. oraz brakiem funkcjonowania dużych jednostek akademickich na tym terenie.

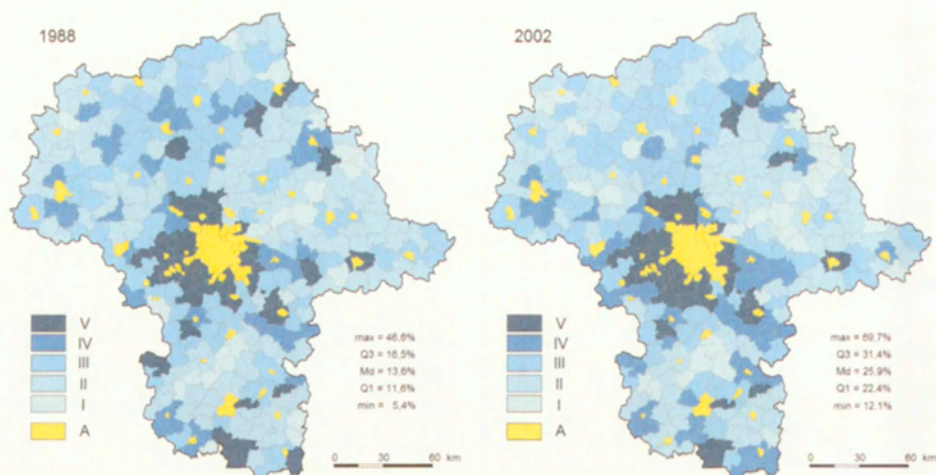
Ryc. 16. Histogramy poziomu wykształcenia ludności (udział mieszkańców w wieku powyżej 18 lat z wykształceniem wyższym i średnim) na obszarach wiejskich Mazowsza w 1988 i 2002 roku
Histograms of the education level of population (the share of population aged above 18 with higher and secondary education) in rural areas of the Mazovia province as of 1988 and 2002

Fot. 3. Nieliczne przykłady szkół wyższych zlokalizowanych poza Warszawą i ośrodkami subregionalnymi – Akademia Humanistyczna w Pultusku oraz Wyższa Szkoła Zarządzania i Marketingu w Sochaczewie

Rare examples of higher education institutions located outside Warsaw and sub-regional urban centers – The Academy of Humanities in Pultusk and Higher School of Marketing and Management in Sochaczew

Można wyróżnić dwie podstawowe przyczyny słabości peryferyjnie położonych obszarów wiejskich względem poziomu wykształcenia mieszkańców. Po pierwsze, odpływ młodych, najlepiej wykształconych mieszkańców do miast

Ryc. 17. Poziom wykształcenia ludności (udział mieszkańców w wieku powyżej 18 lat z wykształceniem wyższym i średnim) na obszarach wiejskich Mazowsza w 1988 i 2002 roku; Klasa: V – bardzo wysoka, IV – wysoka, III – średnia, II – niska, I – bardzo niska. A – miasta.

Education level of population (the share of population aged above 18 with higher and secondary education) in rural areas of the Mazovia province as of 1988 and 2002; Class: V – very high, IV – high, III – average, II – low, I – very low. A – cities/towns.

powoduje, że na wsi pozostają osoby starsze i słabiej wykształcone. Po drugie, w dalszym ciągu dominujący pierwszy sektor gospodarki nie wymaga dużego udziału wykształconej ludności. Bardzo ważnymi czynnikami wpływającymi na obserwowaną zależność są bariery w dostępie do edukacji na wyższym szczeblu. Wyróżnić tu można kilka rodzajów barier²⁷. Pierwszą z nich jest selekcja zaczynająca się już na poziomie szkoły podstawowej – warunkująca dalsze ścieżki edukacyjne. Ważna jest również dostępność przestrzenna do szkolnictwa na różnych poziomach nauczania oraz do placówek edukacyjnych i kulturalnych (Czapiewski 2007). Badania Guzika (2003) ukazują, że poziom wykształcenia jest bardzo silnie związany z dostępnością przestrzenną do szkół. Dla ludności wiejskiej coraz większego znaczenia nabiera również bariera ekonomiczna. Brak finansowych możliwości podjęcia studiów wyższych wynika głównie z mniejszej zamożności ludności wiejskiej oraz konieczności wczesnego podjęcia pracy zawodowej. Kolejną przyczyną jest powielanie przez młodzież ścieżek edukacyjnych swoich rodziców – tylko około 1% dzieci rolników posiada dyplom uczełni wyższej (Domański H. 2000).

²⁷ Dokładną analizę barier edukacyjnych młodzieży wiejskiej – stanowiących zasadniczą przyczynę gorszego wykształcenia ludności – przeprowadził Rydz (2002).

Współczynnik feminizacji (x_{f5})

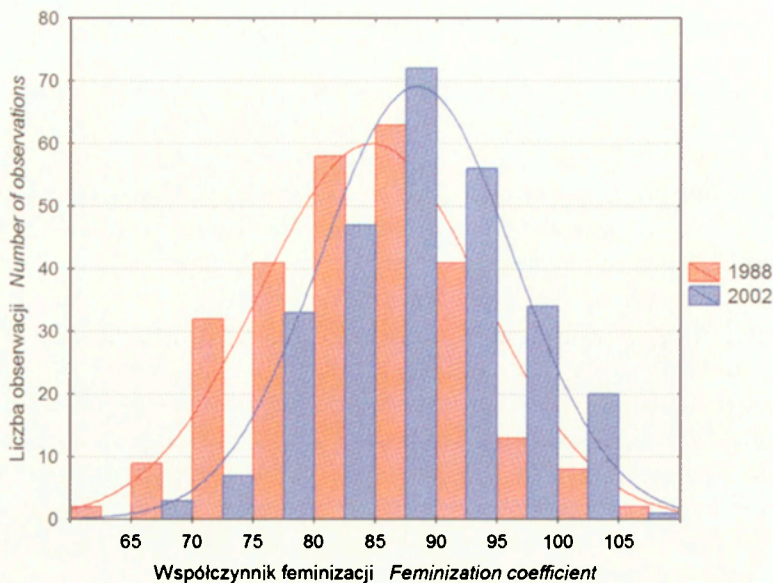
Sytuacja demograficzna jest jednym z głównych czynników determinujących możliwości rozwoju gospodarczego i potrzeby inwestycji infrastrukturalnych (Frenkel 2000). Podobnie według Gawryszewskiego (2005, s. 207) „*struktura ludności według płci i wieku stanowi podstawę oceny potencjału demograficznego i umożliwia przewidywanie przyszłych trendów rodności i umieralności*”. Procesy ludnościowe muszą być uwzględniane przede wszystkim przy planowaniu budowy wszelkich typów wyposażenia infrastrukturalnego – zarówno infrastruktury technicznej (drogi, kanalizacja), społecznej (szkoły i obiekty ochrony zdrowia) oraz komunikacyjnej (połączenia transportowe).

Przy charakterystyce struktury ludności według płci postanowiono posłużyć się współczynnikiem feminizacji w grupie wiekowej 20–29 lat. Relacja liczby kobiet do liczby mężczyzn w tym przedziale wiekowym jest istotna, gdyż to w znacznej mierze od osób w tym wieku zależy rozwój demograficzny danego obszaru (w 2002 r. 66% dzieci urodziły kobiety w wieku 20–29 lat). Niedobór liczebny osób jednej lub drugiej płci przyczynia się zarówno do spadku liczby zawieranych małżeństw oraz przede wszystkim powoduje spadek wskaźników przyrostu naturalnego²⁸.

W okresie 1988–2002 na obszarach wiejskich Mazowsza nastąpiła poprawa w strukturze ludności według płci – wartość współczynnika feminizacji w kohorcie wiekowej 20–29 lat wzrosła z 85,6 w 1988 r. do 89,9 w 2002 r. (ryc. 18). Tendencje te są zbieżne z odnotowanymi w skali ogólnopolskiej (Bański 2006). Stopniowa poprawa wartości współczynnika feminizacji wynika głównie z 5% wzrostu liczby kobiet w wieku 20–29 lat w okresie 1988–2002 przy stabilnej liczbie mężczyzn. W naturalny sposób powiązane jest to ze stopniowym zahamowaniem w latach 90. selektywnego procesu migracyjnego kobiet ze wsi do miast.

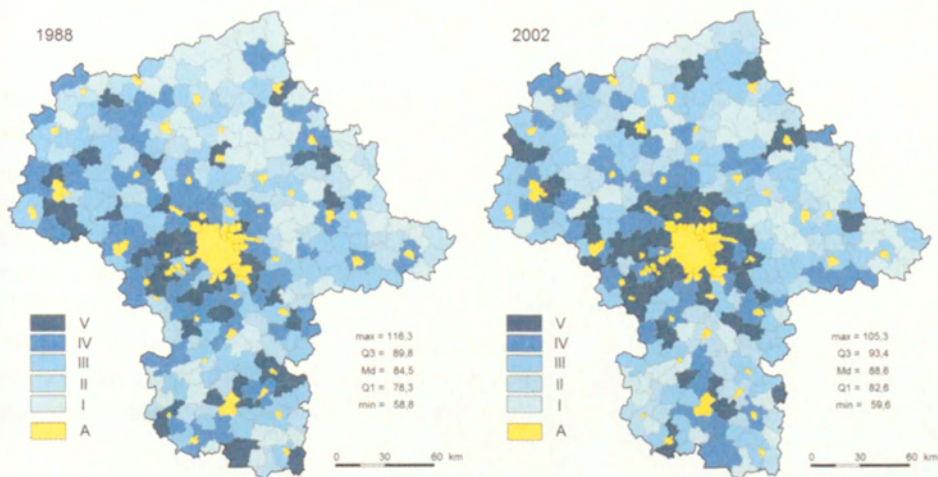
Pomiędzy 1988 a 2002 rokiem zaszły również duże zmiany w przestrzennym zróżnicowaniu wartości współczynnika feminizacji, co potwierdza relatywnie niska wartość współczynnika korelacji liniowej $r = 0,42$ (ryc. 19). W 1988 r. najmniej korzystna relacja liczby kobiet i mężczyzn charakterystyczna była dla wschodniej części Mazowsza (ówczesne województwa ostrołęckie, siedleckie i białskopodlaskie). Obszary te cechowały się dużymi nadwyżkami siły roboczej w rolnictwie i brakiem alternatywnych form zatrudnienia. Dlatego właśnie z tych regionów notowany był duży odpływ młodych osób, w tym szczególnie kobiet, do różnych zakładów przemysłowych i instytucji usługowych zlokalizo-

²⁸ W przypadku gmin, w których liczba kobiet była wyższa niż liczba mężczyzn w wieku 20–29 lat (wartości współczynnika feminizacji powyżej 100), policzono wskaźnik maskulinizacji delimitujący obszary niedoboru mężczyzn w stosunku do liczby kobiet (sytuacja ta dotyczyła jednakże tylko 5% jednostek w 1988 r. i 7% w 2002 r.).

Ryc. 18. Histogramy współczynnika feminizacji (liczba kobiet przypadająca na 100 mężczyzn w grupie 20–29 lat) na obszarach wiejskich Mazowsza w 1988 i 2002 roku
Histograms of the feminization coefficient (number of females per 100 males in age bracket 20–29) in rural areas of the Mazovia province as of 1988 and 2002

wanych w miastach. Efektem tych migracji były znaczne dysproporcje w liczbie kobiet i mężczyzn – przykładowo współczynnik feminizacji w gminie Czarnia (pow. ostrołęcki) w 1988 r. wynosił 58,8, w gminie Huszlew (pow. łosicki) 64,8, a w gminie Cerańów (pow. sokołowski) 65,3. W latach 90. procesy migracyjne uległy dużym zmianom. Wspomnianemu już spadkowi migracji ze wsi do miast zaczął towarzyszyć proces suburbanizacji, czyli wzrostu liczby mieszkańców w strefach podmiejskich. Na tereny te migrowały i migrują zarówno mieszkańcy obszarów wyludniających się, jak również mieszkańcy miast (Bański, Stola 2002). Pierwsza grupa osiedla się w strefach podmiejskich, mając za cel znalezienie pracy w dużym ośrodku miejskim z jednoczesnym ograniczeniem kosztów utrzymania, choć udział tej grupy w ogólnej liczbie migrujących stopniowo traci na znaczeniu. Drugą grupę stanowią zazwyczaj osoby zamożne, które na obszarach podmiejskich poszukują lepszych warunków mieszkaniowych, czyli o ich przeprowadzce decydują względy estetyczno-zdrowotne. Efekt tego procesu zauważalny jest w przestrzennym zróżnicowaniu wartości współczynnika feminizacji w 2002 roku. Korzystne zmiany w strukturze płci zauważalne są przede wszystkim we wschodniej części obszaru metropolitalnego Warszawy, w strefie podmiejskiej Radomia oraz na Kurpiach. Najwyższymi, jak również najbardziej zbilansowanymi, wartościami współczynnika feminizacji

Ryc. 19. Współczynnik feminizacji (liczba kobiet przypadająca na 100 mężczyzn w grupie wiekowej 20–29 lat) na obszarach wiejskich Mazowsza w 1988 i 2002 roku; Klasa: V – bardzo wysoka, IV – wysoka, III – średnia, II – niska, I – bardzo niska. A – miasta.

Feminization coefficient (number of females per 100 males in age bracket 20–29) in rural areas of the Mazovia province as of 1988 and 2002; Class: V – very high, IV – high, III – average, II – low, I – very low. A – cities/towns.

w 2002 r. w grupie wiekowej 20–29 lat cechowały się gminy położone w sąsiedztwie Warszawy – Piaseczno (105,3), Parysów (104,5), Wołomin (103,9) oraz Młódzieszyn (99,5), Kampinos (100,0), Zakroczym (100,4).

Powszechnie podkreślanym zjawiskiem w ostatnich latach jest odwrócenie negatywnego trendu migracyjnego z obszarów wiejskich. Począwszy od 2000 r., obserwuje się większy napływ ludności z miast na wieś, niż odpływ ze wsi do miast. Jednakże bardzo często na podstawie tych danych ogólnych wyciąga się mylne wnioski o dezurbanizacji kraju, podczas gdy w rzeczywistości koncentracja ludności w zespołach miejskich nadal wzrasta, a obszary typowo wiejskie wyludniają się (Śleszyński i in. 2007). W konsekwencji w latach 90. znacznie poprawiła się struktura ludności według płci w strefach podmiejskich, w których wartości współczynnika feminizacji są porównywalne z notowanymi w miastach woj. mazowieckiego (101,3). Jednakże w dalszym ciągu selektywny proces migracyjny kobiet (motywowany głównie chęcią odbycia studiów wyższych) z peryferyjnie położonych miejscowości wiejskich do miast i stref podmiejskich, powoduje utrzymywanie się tam niekorzystnych relacji udziału kobiet i mężczyzn w grupie wiekowej 20–29 lat.

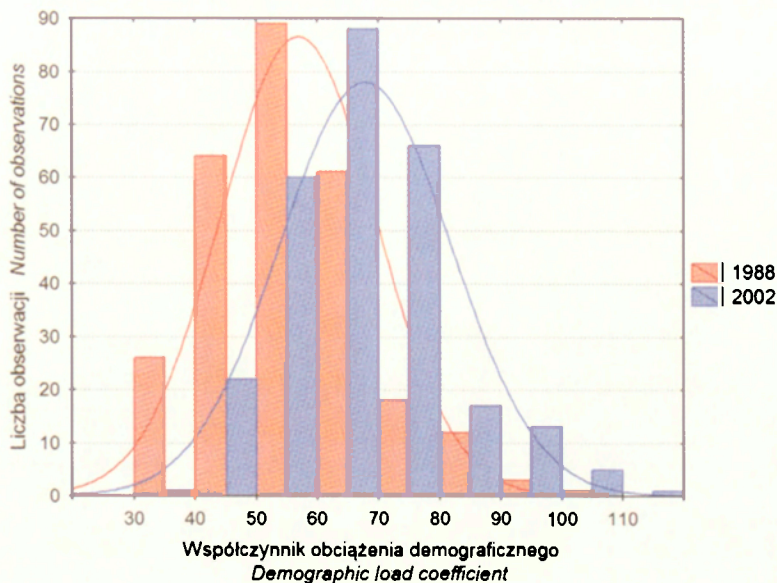
Współczynnik obciążenia demograficznego (x_{16})

Struktura wieku ludności stanowi jeden z dwóch głównych komponentów w analizie sytuacji demograficznej. Charakterystyka wiekowa mieszkańców danego regionu czy danej miejscowości dostarcza podstawowych informacji o możliwościach ich dalszego rozwoju lub stagnacji. Powszechnie wyróżniane są trzy podstawowe typy struktury wieku ludności: progresywny (młoda struktura ludności, wzrost liczby ludności), stacjonarny oraz regresywny (stara struktura wieku, zmniejszanie liczby ludności) (Frenkel 2003; Gawryszewski 2005). Odpowiednia struktura wieku mieszkańców, cechująca się brakiem wartości ekstremalnych (np. bardzo duża liczba osób w wieku przedprodukcyjnym lub poprodukcyjnym), stanowi jeden z głównych wskaźników rozwoju poszczególnych obszarów.

Charakterystykę wieku ludności przedstawiono za pomocą współczynnika obciążenia demograficznego, policzonego jako liczba osób w wieku poprodukcyjnym (mężczyźni w wieku powyżej 65 lat i kobiety w wieku powyżej 60 lat) przypadająca na 100 osób w wieku przedprodukcyjnym (osoby w wieku poniżej 18 lat). Obliczony wskaźnik należy traktować jako destymulantę, czyli im wyższa wartość cechy tym niekorzystniej dla badanego obszaru. Zastosowana miara wykazuje bardzo wysokie wartości współczynnika korelacji liniowej (średnio na poziomie $r = 0,95$) z innymi wariantami wskaźnika obciążenia demograficznego (liczba osób w wieku poprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym lub 100 osób w wieku przedprodukcyjnym i produkcyjnym).

W analizowanym okresie wartość współczynnika obciążenia demograficznego uległa pogorszeniu – w 1988 r. na 100 osób w wieku przedprodukcyjnym przypadało 53,8 osoby w wieku poprodukcyjnym, podczas gdy w 2002 r. były to 64,1 osoby (ryc. 20). Przyczyna tych niekorzystnych zmian związana jest głównie z 14% spadkiem liczby osób z najmłodszych roczników, a dopiero w dalszej kolejności z niewielkim 3% wzrostem liczby osób w wieku emerytalnym. Dla porównania, w okresie 1995–2005 liczba osób w wieku przedprodukcyjnym w Polsce spadła o ok. 2,7 mln osób. Na niektórych obszarach liczba osób z najmłodszych grup wiekowych w 2005 r. stanowiła zaledwie $\frac{2}{3}$ stanu sprzed dziesięciu lat (Stasiak, Czapiewski 2007).

Ponadto można wskazać na kilka przyczyn, które spowodowały pogorszenie wartości współczynnika obciążenia demograficznego na obszarach wiejskich Mazowsza w okresie transformacji społeczno-gospodarczej. Podstawowe znaczenie miał spadek liczby urodzeń, co w konsekwencji przyczyniło się do spadku przyrostu naturalnego. Wiązało się to zarówno ze społecznymi konsekwencjami procesu transformacji (późniejsze zawieranie związków małżeńskich, ograniczanie liczby dzieci w rodzinie), jak również naturalnych zmian w strukturze ludności związanych z przemieszczeniem się pokolenia z roczników wyżu demogra-

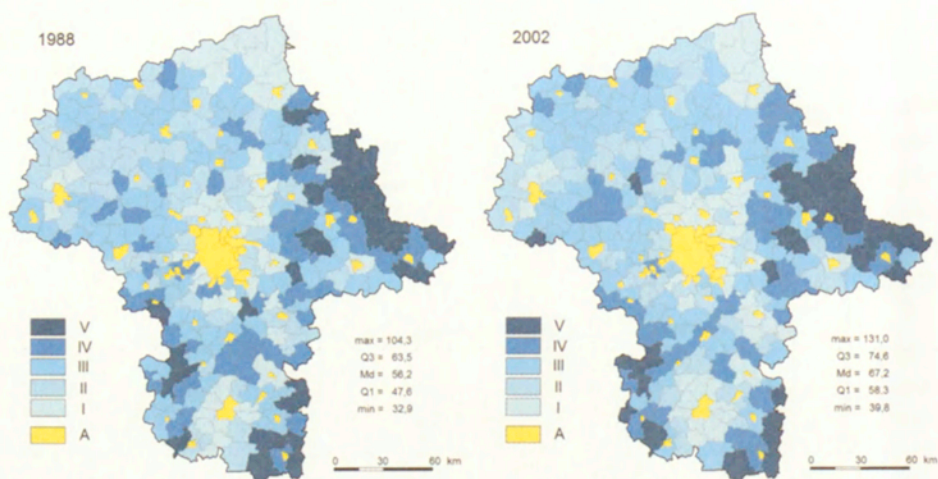

Ryc. 20. Histogramy współczynnika obciążenia demograficznego (liczba osób w wieku poprodukcyjnym na 100 osób w wieku przedprodukcyjnym) na obszarach wiejskich Mazowsza w 1988 i 2002 roku
Histograms of demographic load coefficient (number of people at the post-working age per 100 people at the pre-working age) in rural areas of the Mazovia province as of 1988 and 2002

ficznego z początków lat 80. z grupy osób w wieku przedprodukcyjnym do grupy produkcyjnej. Ponadto niewielkie znaczenie na zaobserwowane wartości współczynnika obciążenia demograficznego ma stopniowe zwiększanie się długości życia człowieka (np. przewidywane przeciętne dalsze trwanie życia dla chłopca urodzonego na wsi w 1990 r. wynosiło 66,5 lat, podczas gdy w 2000 r. już 69,4); (Gwaryszewski 2005).

Przestrzeń województwa mazowieckiego cechuje się dużym zróżnicowaniem w zakresie współczynnika obciążenia demograficznego – odnotowano ponad trzykrotną różnicę pomiędzy wartościami najbardziej (40 w gminie Gózd w pow. radomskim) a najmniej korzystnymi (131 w gminie Chotcza w pow. lipskim). Obszary o najwyższych wartościach miernika koncentrują się głównie we wschodniej części regionu (powiat sokołowski) oraz na pograniczu województwa mazowieckiego z lubelskim (pow. lipski) i łódzkim (pow. przysuski). Z kolei najbardziej korzystna struktura wieku ludności jest na obszarach podmiejskich Warszawy, jak również wokół ośrodków subregionalnych (Radom, Ostrołęka, Płock, Siedlce) lub wręcz lokalnych (Garwolin – ryc. 21).

Analizując wiek ludności na Mazowszu, należy przedstawić go w szerszym, ogólnopolskim kontekście. Według Rosnera (2007) przestrzenne zróżnicowanie struktury agrarnej związane z uwarunkowaniami historycznymi oraz w pewnym

Ryc. 21. Współczynnik obciążenia demograficznego (liczba osób w wieku poprodukcyjnym na 100 osób w wieku przedprodukcyjnym) na obszarach wiejskich Mazowsza w 1988 i 2002 roku; Klasa: V – bardzo wysoka, IV – wysoka, III – średnia, II – niska, I – bardzo niska. A – miasta.

Demographic load coefficient (number of people at the post-working age per 100 people at the pre-working age) in rural areas of the Mazovia province as of 1988 and 2002; Class: V – very high, IV – high, III – average, II – low, I – very low. A – cities/towns.

stopniu przyrodniczymi, w dużej mierze determinowało przepływy nadwyżek ludności z rolnictwa do innych działów gospodarki. Większość obszarów wschodnich i centralnych części kraju posiada niekorzystną strukturę agrarną (na Mazowszu w 2002 r. 78% gospodarstw miało powierzchnię użytków rolnych poniżej 10 ha), przez co z tych terenów odnotowano bardzo wysokie wartości odpływu migracyjnego młodych osób w latach 60. oraz szczególnie 70. XX wieku (Eberhardt 1989). Ze względu na selektywność migracji obszary odpływu starzeją się, pogłębia się ich monofunkcyjny (rolniczy) charakter oraz odznaczają się, zdiagnozowanym już powyżej, niskim poziomem wykształcenia oraz niekorzystną strukturą ludności według płci (Stasiak i in. 2001; Sasinowski 2002; Kurek 2004). Obecnie sytuacja ulega różnicowaniu. Oprócz opisanego odpływu migracyjnego z terenów peryferyjnych, odnotowuje się napływ nowych mieszkańców do stref podmiejskich dużych ośrodków miejskich, dzięki czemu struktura demograficzna na tych terenach ulega zasadniczym zmianom.

Cząstkowy wskaźnik społeczno-demograficzny (d_2)

Sytuacja społeczno-demograficzna stanowią jeden z podstawowych wewnętrznych uwarunkowań rozwoju, gdyż ludzie są zarówno twórcami i realizatorami działań, jak również odbiorcami ich efektów (Domański R. 1998). Człowiek występuje więc w procesach rozwoju w podwójnej roli – jako cel podejmowa-

nych działań i jednocześnie środek do ich realizacji (Ślusarz 2005). Zakładając, iż rozwój z zewnątrz wielu obszarów wiejskich jest trudny, kluczowa jest *wewnętrzna* mobilizacja mieszkańców (Sobala-Gwosdz 2005). Dlatego wysoka jakość zasobów ludzkich, wyrażająca się wysokim poziomem wykształcenia oraz optymalną strukturą demograficzną względem płci i wieku tworzą kluczowy zestaw do prawidłowego rozwoju obszarów wiejskich.

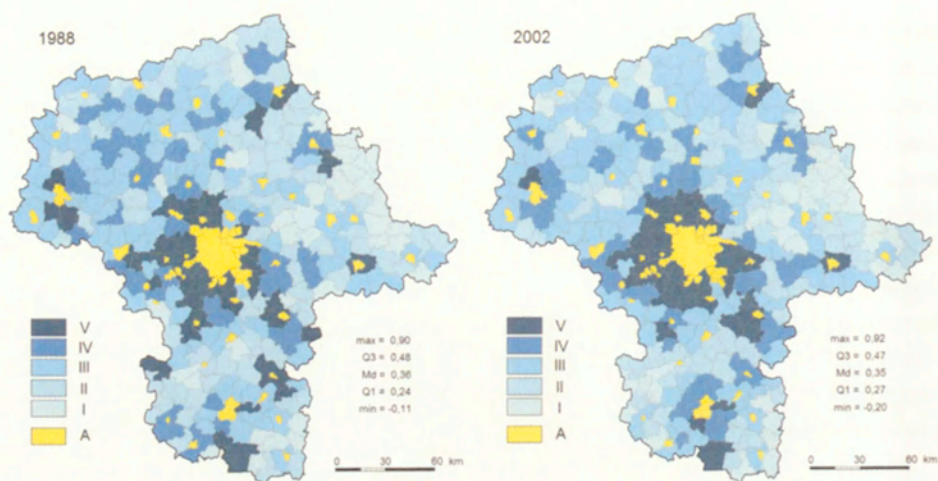
Na podstawie trzech mierników (x_{14} – poziom wykształcenia ludności, x_{15} – współczynnik feminizacji oraz x_{16} – współczynnik obciążenia demograficznego), korzystając z miary rozwoju Hellwiga, obliczono cząstkowy wskaźnik społeczno-demograficzny (d_{12}). Zgodnie ze statystycznymi wymogami doboru atrybutów, wszystkie trzy mierniki wykazują wysoki poziom korelacji z obliczonym na ich podstawie wskaźnikiem cząstkowym (tab. 13).

Najwyższymi wartościami wskaźnika społeczno-demograficznego cechują się gminy położone w strefie podmiejskiej Warszawy oraz kilku mniejszych ośrodków subregionalnych i lokalnych (ryc. 22). Zauważalna jest pewna prawidłowość przestrzenna: wraz ze wzrostem kategorii wielkościowej miasta wzrasta jego strefa oddziaływania. Wokół Warszawy obszar ten sięga głównie 2–3 pierścienia otaczających gmin, w przypadku ośrodków subregionalnych dotyczy to większości gmin sąsiadujących z miastem, a dla wybranych jednostek lokalnych strefa ta ogranicza się do części wiejskiej w gminie miejsko-wiejskiej. Przykładami gmin z pierwszego typu są: Lesznów (pow. piaseczyński) i Jabłonna (pow. legionowski), drugiego: Jedlnia-Letnisko (pow. radomski) i Stara Biała (pow. płocki) oraz trzeciego: gminy wokół wybranych ośrodków powiatowych (Kozienice, Ostrów Mazowiecka, Sierpc). Najmniej korzystna sytuacja w zakresie struktur społeczno-demograficznych panuje na obszarach stanowiących wewnętrzne i zewnętrzne peryferie regionu. Są to zarówno obszary położone pomiędzy strefami oddziaływania większych ośrodków miejskich (np. fragmenty powiatów węgrowskiego, płońskiego i białobrzeskiego), jak również położone blisko granic międzywojewódzkich (np. fragmenty powiatu mławskiego przy granicy z woj. warmińsko-mazurskim, sokołowskiego z woj. podlaskim, łosickiego z woj. podlaskim i lubelskim, zwolenńskiego i lipskiego z woj. lubelskim oraz przysuskiego z woj. łódzkim).

Tabela 13. Współczynniki korelacji liniowej pomiędzy cząstkowym wskaźnikiem społeczno-demograficznym (d_{12}) a trzema opisującymi go miernikami

Rok	x_{14}	x_{15}	x_{16}
1988	0,86	0,80	-0,65
2002	0,83	0,76	-0,71

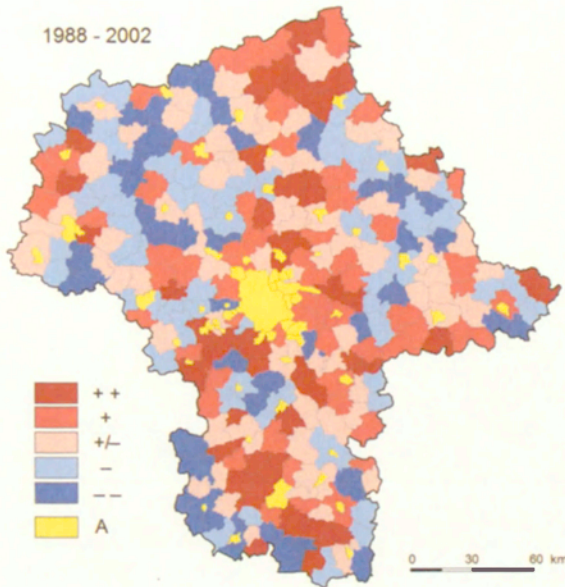
Źródło: obliczenia własne.

Ryc. 22. Częstkowy wskaźnik społeczno-demograficzny na obszarach wiejskich Mazowsza w 1988 i 2002 roku; Klasa: V – bardzo wysoka, IV – wysoka, III – średnia, II – niska, I – bardzo niska. A – miasta. *Partial socio-demographic indicator for rural areas of the Mazovia province as of 1988 and 2002; Class: V – very high, IV – high, III – average, II – low, I – very low. A – cities/towns.*

Dyspersja przestrzenna wartości cząstkowego wskaźnika społeczno-demograficznego w obydwu latach analizy jest bardzo podobna, o czym świadczy wysoki współczynnik korelacji pomiędzy obydwoma zbiorami zmiennych ($r = 0,86$). Jednakże zauważalnych jest kilka bardzo istotnych zmian, wskazujących na kierunek procesów rozwoju społeczno-demograficznego zachodzących w okresie transformacji na obszarach wiejskich Mazowsza (ryc. 23). Przede wszystkim znacznej poprawie uległa sytuacja w strefie podmiejskiej Radomia – większość gmin z tego obszaru w 2002 r. charakteryzowała się wysokim poziomem rozwoju społeczno-demograficznego. Pozytywny trend wiązał się głównie z dużym napływem migracyjnym na te tereny, co w konsekwencji przyczyniło się zarówno do poprawy struktury wiekowej mieszkańców, jak również ich poziomu wykształcenia.

Kolejną istotną zmianą był proces kształtowania się symetrycznej strefy wysokich wartości analizowanego wskaźnika wokół Warszawy. Na początku okresu transformacji zauważalna była wyraźna dysproporcja rozwoju społeczno-demograficznego pomiędzy obszarami położonymi na zachód i wschód od stolicy. W 2002 r. w dalszym ciągu gminy z powiatów warszawskiego zachodniego, pruszkowskiego i grodzkiego charakteryzowały się korzystniejszymi uwarunkowaniami struktur ludnościowych, jednakże jednostki z powiatów: wołomińskiego, mińskiego, otwockiego oraz piaseczyńskiego cechowały się wysoką i bardzo wysoką dynamiką pozytywnych zmian. Ponadto korzystny proces przemian uwarunkowań społeczno-demograficznych nastąpił na obszarze Kurpiowszczy-

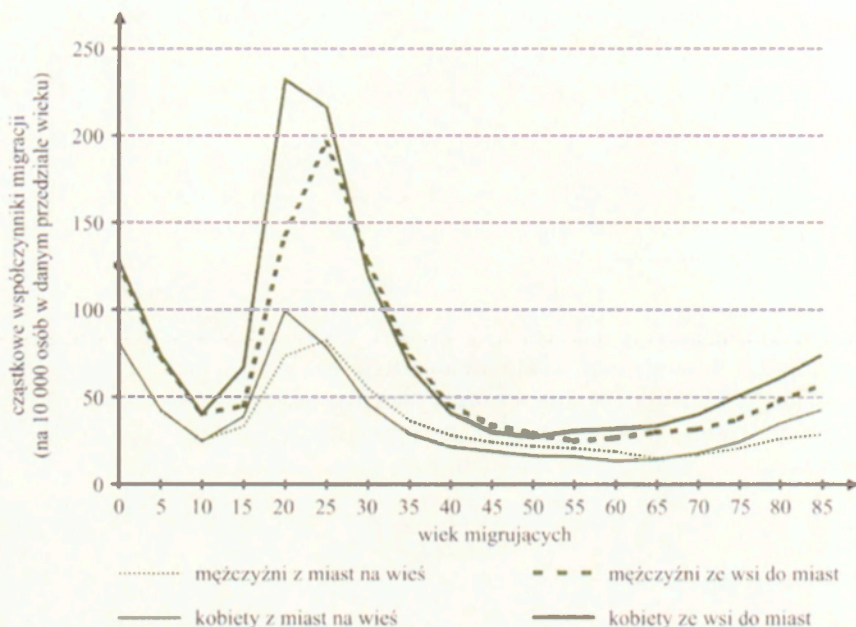

Ryc. 23. Zmiana wartości wskaźnika społeczno-demograficznego na obszarach wiejskich Mazowsza w okresie 1988–2002; Klasa: ++ duży wzrost, + wzrost, +/- wzrost/spadek, (-) spadek, (- -) duży spadek. A – miasta.

Change in the value of socio-demographic indicator for rural areas of the Mazovia province in the period 1988–2002; Class: ++ large increase, + increase, +/- increase/decrease, (-) decrease, (- -) large decrease. A – cities/towns.

zny (wybrane gminy powiatów pultuskiego, makowskiego i ostrołęckiego). Wynikało to przede wszystkim z relatywnie wysokich wskaźników przyrostu naturalnego na tych terenach i poprawy struktury wiekowej mieszkańców oraz spadku migracji i ukształtowania bardziej korzystnych relacji współczynnika feminizacji. Z kolei najmniej korzystne przemiany nastąpiły na obszarach oddalonych powyżej 60 km od Warszawy (szczególnie gminy z powiatów płońskiego, mławskiego i żuromińskiego) oraz powyżej 30 km od Radomia.

Za jedną z najważniejszych przyczyn uzyskanego zróżnicowania w zakresie uwarunkowań społeczno-demograficznych na obszarach wiejskich Mazowsza należy uznać selektywny proces migracji, który z różnym nasileniem odnotowywany jest już od lat 50. XX wieku. Migracji dokonują głównie młode osoby w wieku 20–30 lat (samotnie lub z małymi dziećmi), z zarysowującą się przewagą kobiet (ryc. 24). Dlatego tereny odpływu migracyjnego stają się obszarami depopulacyjnymi, gdyż ich społeczeństwo starzeje się, a z kolei obszary napływu migracyjnego są prężne demograficznie oraz cechują się lepszą charakterystyką pod względem poziomu wykształcenia.

Ryc. 24. Rozkład częściowy współczynników migracji według wieku w przekroju miasto-wieś w Polsce w 1995 roku; Źródło: Kędelski, Paradysz (2006).

Partial distribution for migration coefficients by age in a cross section of urban-rural areas in Poland as of 1995; Source: Kędelski, Paradysz (2006).

3.4. Uwarunkowania infrastrukturalno-środowiskowe

Poziom wyposażenia w sieć wodociągową (x_{17})

Uwarunkowania środowiskowe i pozostająca z nimi w ścisłej zależności infrastruktura są uznawane za bardzo istotne endogeniczne elementy kształtujące procesy rozwoju społeczno-gospodarczego (Klasik, Kuźnik 1998). Infrastruktura techniczna jest jednym z podstawowych elementów zagospodarowania przestrzennego i „decyduje w dużej mierze o możliwościach rozwoju inicjatyw gospodarczych i przyciąganiu kapitału z zewnątrz, możliwościach modernizacji i wzrostu produkcji rolniczej oraz kształtowaniu wielofunkcyjności wsi i warunków życia mieszkańców” (Kołodziejczyk 2004, s. 52). Infrastruktura techniczna odgrywa również szczególną rolę w kształtowaniu osadnictwa, jest jednym z elementów potencjału atrakcyjności regionalnej oraz pełni istotną funkcję w zachowaniu odpowiedniej jakości środowiska przyrodniczego (*Informacja o stanie infrastruktury...* 2005). Niedostateczny stopień wyposażenia w infrastrukturę może stanowić zagrożenie degradacji środowiska przyrodniczego, barierę dla rozwoju społeczno-gospodarczego oraz obniżać warunki bytowe mieszkańców.

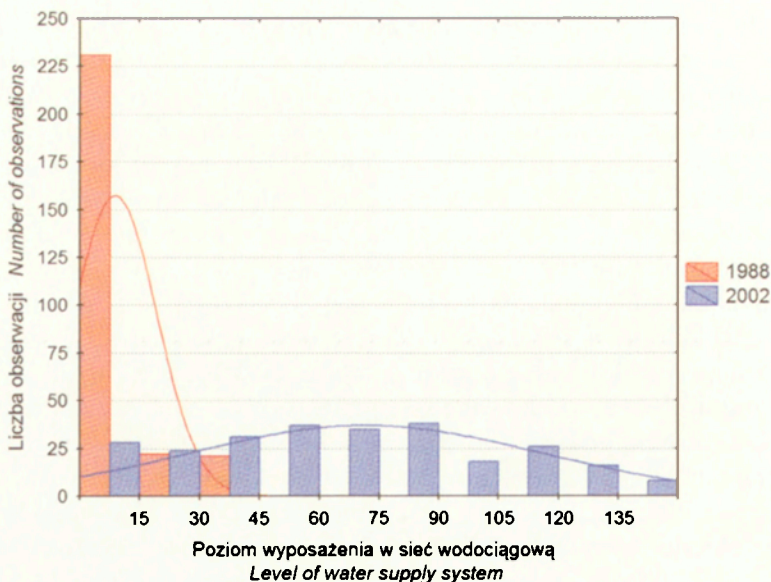
Do infrastruktury technicznej najczęściej zalicza się: gospodarkę wodno-ściekową, sieć drogową i kolejową, komunikację (transport), urządzenia melioracyjne, telekomunikację (łączność), energetykę, teleinformatykę, gospodarkę odpadami, ochronę przeciwpożarową, zaopatrzenie w gaz oraz mieszkalnictwo (Siemiński 1996; Ostrowski 1998; Borcz 2000). W okresie transformacji społeczno-gospodarczej szczególny nacisk został położony na poprawę wyposażenia miejscowości wiejskich w sieć wodno-kanalizacyjną. Dlatego przy charakterystyce uwarunkowań infrastrukturalno-środowiskowych posłużono się dwoma elementami z zakresu gospodarki komunalnej. Pierwszym z nich jest poziom wyposażenia obszarów wiejskich w sieć wodociągową, będącą kompleksem urządzeń służących dostarczaniu wody do odbiorców (Kupiec i in. 2005). Miernik ten został obliczony, jako długość czynnej sieci rozdzielczej w przeliczeniu na 100 km² obszaru gminy.

W ostatnich kilkunastu latach odnotowano dynamiczne zmiany *in plus* w zakresie wyposażenia obszarów wiejskich w sieć wodno-kanalizacyjną. Na Mazowszu, w okresie 1988–2002, długość sieci wodociągowej wzrosła 8-krotnie (z 2,8 tys. do 22,4 tys. km), podczas gdy gęstość wzrosła z 8,3 do 66,5 km na 100 km² (ryc. 25). Na początku analizowanego okresu było 51 gmin bez sieci wodociągowej, podczas gdy w 2002 r. tylko pięć. Tak duży postęp cywilizacyjny i nadrabianie historycznych zapóźnień w jakości i długości sieci infrastrukturalnych możliwe było dzięki skoncentrowaniu działań samorządu terytorialnego na tym zagadnieniu²⁹. Inwestycje te były zapisane jako priorytetowe w lokalnych dokumentach strategicznych oraz stanowiły czołowe pozycje w budżetach większości gmin w Polsce.

Pomiędzy początkiem a końcem okresu badawczego zaobserwować można również istotne zmiany w zróżnicowaniu przestrzennym gęstości sieci wodociągowej na Mazowszu, co potwierdza relatywnie niski współczynnik korelacji liniowej $r = 0,43$ (ryc. 26). W 1988 r. prawie 50% gmin cechowało się poziomem wyposażenia w sieć wodociągową poniżej 5 km na 100 km², stąd też przestrzeń regionu odznaczała się małym zróżnicowaniem w tym zakresie³⁰. W konsekwencji, poza nielicznymi gminami zlokalizowanymi koło Warszawy, Radomia, Płocka i Mławy, zdecydowana większość obszarów wiejskich Mazowsza pozbawiona była praktycznie urządzeń wodociągowych. W 2002 r. w wyniku dużych nakładów inwestycyjnych poczynionych w analizowanym okresie, długość sieci wodociągowej wzrosła w wartościach bezwzględnych praktycznie

²⁹ W latach 90. nie tylko w Polsce, lecz również na obszarach wiejskich innych państw Europy Środkowo-Wschodniej nastąpiła znaczna poprawa wyposażenia mieszkań w podstawowe elementy infrastruktury technicznej (Barta i in. 2005; Spiśiak 2005; Bálteanu i in. 2006).

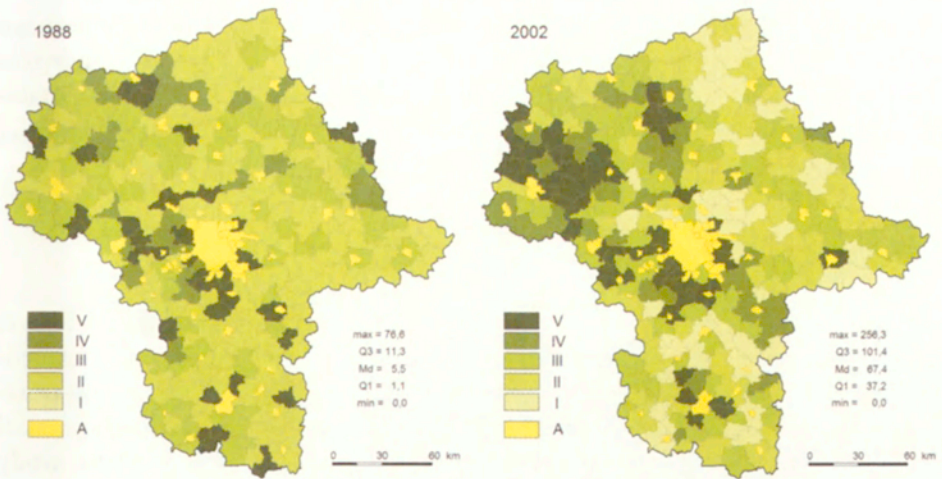
³⁰ Co prawda współczynnik zmienności osiągnął bardzo wysoką wartość, jednak wiązało się to z relatywnie dużą gęstością (powyżej 25 km sieci na 100 km²) w około 10% jednostek, przez co wartość odchylenia standardowego była bardzo wysoka.

Ryc. 25. Histogramy poziomu wyposażenia w sieć wodociągową (długość sieci na 100 km² powierzchni gmin) na obszarach wiejskich Mazowsza w 1988 i 2002 roku
Histograms of the level of water supply system (length of the network per 100km² of the communes' area) in rural areas of the Mazovia province as of 1988 and 2002

w każdej gminie (w 98% jednostek), co wiązało się także ze wzrostem względnych różnicowań wewnątrzregionalnych. Terenami o najwyższym poziomie wyposażenia w sieć wodociągową w dalszym ciągu pozostały strefy podmiejskie Warszawy i Radomia, a ponadto ukształtował się zwarty obszar gmin z podregionu ciechanowsko-płockiego. Na tych terenach gęstość sieci wodociągowej była przeszło 5-krotnie wyższa niż w większości gmin z podregionu ostrołęcko-siedleckiego i radomskiego.

Zróżnicowania przestrzenne rozwoju infrastruktury technicznej, w tym sieci wodociągowej, powiązane są z szerokim spektrum uwarunkowań wynikających ze struktury sieci osadniczej, ukształtowania terenu, warunków techniczno-inżynierskich, procesów demograficznych, realizacji różnych programów finansujących rozbudowę urządzeń infrastrukturalnych oraz struktury gospodarczej regionu. W przypadku Mazowsza wydaje się, iż pierwszy z wymienionych czynników odgrywa dużo większą rolę dla różnicowań lokalnych, wewnątrzgminnych, niż w skali całego regionu. Jak wykazały badania przeprowadzone dla 1988 r., powszechność występowania różnych elementów infrastrukturalnych rośnie wraz ze wzrostem wielkościowym miejscowości (na przykład w skali kraju jedynie 9% miejscowości poniżej 50 osób posiadało w 1988 r. sieć wodociągową, podczas gdy już 33% o wielkości 200–500 osób i 66% zamieszkałych

Ryc. 26. Poziom wyposażenia w sieć wodociągową (długość sieci na 100 km² powierzchni gmin) na obszarach wiejskich Mazowsza w 1988 i 2002 roku; Klasa: V – bardzo wysoka, IV – wysoka, III – średnia, II – niska, I – bardzo niska. A – miasta.

Level of water supply system (length of the network per 100km² of the communes' area) in rural areas of the Mazovia province as of 1988 and 2002; Class: V – very high, IV – high, III – average, II – low, I – very low. A – cities/towns.

przez ponad 2000 osób); (Siemiński 1996). Pomimo iż w skali regionalnej Mazowsze posiada w miarę homogeniczny charakter sieci osadniczej, istniejące zróżnicowania gęstości zaludnienia powodują duże różnice nasycenia siecią wodociągową. Uwarunkowania techniczno-inżynierskie również nie wpływają istotnie na dyspersję przestrzeni województwa, pod kątem występowania trudnień w rozbudowie elementów gospodarki komunalnej. Najistotniejszy wpływ na dynamikę przyrostu i rozmieszczenie urządzeń z zakresu infrastruktury technicznej mają zatem uwarunkowania gospodarczo-finansowe oraz po części ruchy migracyjne. Na obszarach o przyspieszonym przebiegu procesów przemian gospodarczych odnotowywane jest niwelowanie różnic w zagospodarowaniu infrastrukturalnym, podczas gdy na większości pozostałych terenów notuje się ich pogłębianie (Pięcek 2000). Jak wykazano przy analizie sytuacji finansowej gmin (x_{i3}), na obszarach o dominacji funkcji rolniczej samorządy uzyskują relatywnie niższe wpływy do budżetu, co znacznie utrudnia realizację wszystkich niezbędnych inwestycji infrastrukturalnych (Bański 2006). Również dotychczasowy przebieg procesów demograficznych i migracyjnych oraz prognozowane zmiany liczby ludności w pewien sposób wpływają i muszą być uwzględniane przy określaniu potrzeb inwestycyjnych gmin w zakresie infrastruktury komunalnej (Gałązka 2003).

Istotnym elementem związanym z analizą uwarunkowań infrastrukturalnych jest również ich znaczący wpływ na sytuację zdrowotną ludności wiejskiej

(Michalski T. 2002)³¹. Przeprowadzone w latach 90. kontrole stanu sanitarnego wykazały złą jakość wody w 5% wodociągów sieciowych, 18% wodociągów lokalnych oraz 54% studni przydomowych (Roman i in. 1996). Stąd też znaczna poprawa w wyposażeniu obszarów wiejskich w sieć wodociągową ma również istotny wpływ na poprawę warunków zdrowotnych mieszkańców.

Poziom warunków sanitarnych (x_{i8})

W latach 90. jednym z najważniejszych problemów obszarów wiejskich była dysproporcja między zaopatrzeniem w wodę z wodociągów sieciowych a kontrolowanym usuwaniem ścieków. Dystans dzielący rozwój urządzeń dostarczających wodę i odbierających ścieki świadczył o nieharmonijnym rozwoju sieci wodno-kanalizacyjnej oraz niewłaściwym rozumieniu procesu użycia wody w gospodarce i jej obiegu w środowisku (Roman i in. 1996). Tylko równomierny rozwój obydwu rodzajów sieci oraz trzeciego ważnego elementu, jakim są oczyszczalnie ścieków, może rzeczywiście przyczynić się do poprawy warunków bytowych ludności oraz stanu środowiska przyrodniczego. Brak rozwiniętej sieci kanalizacyjnej grozi zanieczyszczeniem gleby i wód, wynikającym z odprowadzania ścieków bezpośrednio do gruntu (Bański 2006). Dlatego elementy z zakresu infrastruktury sanitarnej należy uznać nie tylko za ważne indykatory warunków bytowych mieszkańców, ale również istotne uwarunkowania stanu środowiska.

Przy charakterystyce poziomu warunków sanitarnych posłużono się odsetkiem mieszkań posiadających instalacje do odprowadzania nieczystości do sieci kanalizacyjnej bądź lokalnego urządzenia odbiorczego (szamba). Według Kovács Z. (2004) współczynnik nasycenia siecią kanalizacyjną w dobry sposób opisuje w kategoriach jakościowych stan mieszkalnictwa oraz poziom przeciwdziałania zanieczyszczeniu środowiska. Przed interpretacją wyników uzyskanych za pomocą tego wskaźnika należy podkreślić, że do analizy zostały wzięte mieszkania podłączone zarówno do sieci kanalizacyjnej, jak również pozbywające się nieczystości do szamb. Pomimo iż często szczelność zbiorników do odprowadzania zanieczyszczeń nie odpowiada normom, to w dalszym ciągu stanowią one jedyną alternatywę przy braku sieci kanalizacyjnej. Na obszarach wiejskich Mazowsza w 2002 r. spośród ogółu mieszkań posiadających kanalizację, tylko 15% było podłączonych do sieci, a 85% odprowadzało nieczystości do szamba. Ponadto, w 1988 r. 65% gmin, a w 2002 r. 43%, nie posiadało żadnych urządzeń sieci kanalizacyjnej. Dlatego przeprowadzenie analizy przestrzennej z uwzględnieniem jedynie mieszkań podłączonych do sieci sanitarnej, przyniosłoby wyniki wątpliwe poznawczo i statystycznie.

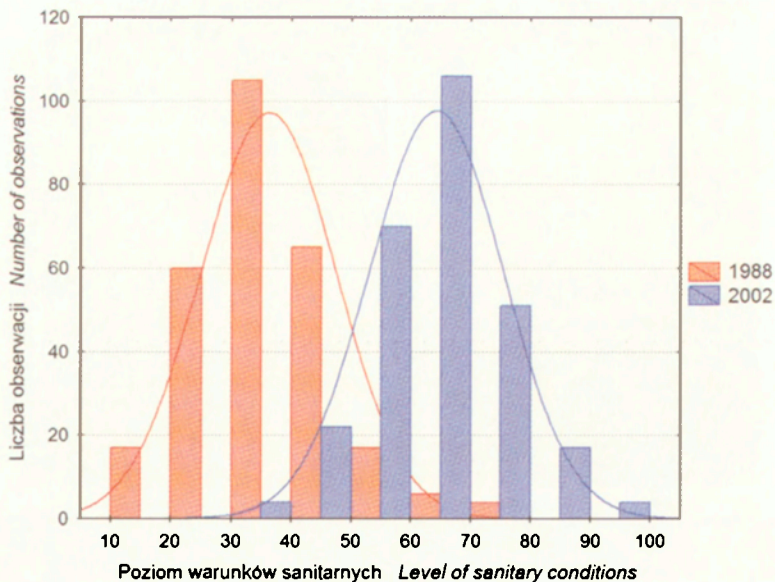
³¹ Według danych Instytutu Melioracji i Użytków Zielonych, aż 80% chorób bezpośrednio lub pośrednio ma swoją przyczynę w picciu zanieczyszczonej wody (*Zagrożenie jakości...* 2003).

Fot. 4. Rozbudowa sieci kanalizacyjnej na obszarach wiejskich Mazowsza – gmina wiejska Sierpc i okolice Gostynina (gm. Szczawin Kościelny)
Development of the sewerage system in rural areas of the Mazovia province – a rural commune Sierpc and the area in the vicinity of Gostynin (Szczawin Kościelny commune)

Pomiędzy 1988 a 2002 r. nastąpiła znaczna poprawa warunków sanitarnych na obszarach wiejskich Mazowsza (ryc. 27). Odsetek mieszkań, z których w uregulowany sposób odprowadzano nieczystości, zwiększył się średnio prawie dwukrotnie – z 38% do 67%. Po pierwsze, powiązane to było z dynamiczną rozbudową sieci kanalizacyjnej, która w 1988 r. praktycznie nie istniała (156 km), podczas gdy na końcu okresu badawczego miała już długość powyżej 1,7 tys. km (fot. 4). Po drugie, znacznie zwiększyła się liczba indywidualnych układów do odbioru nieczystości (szamb).

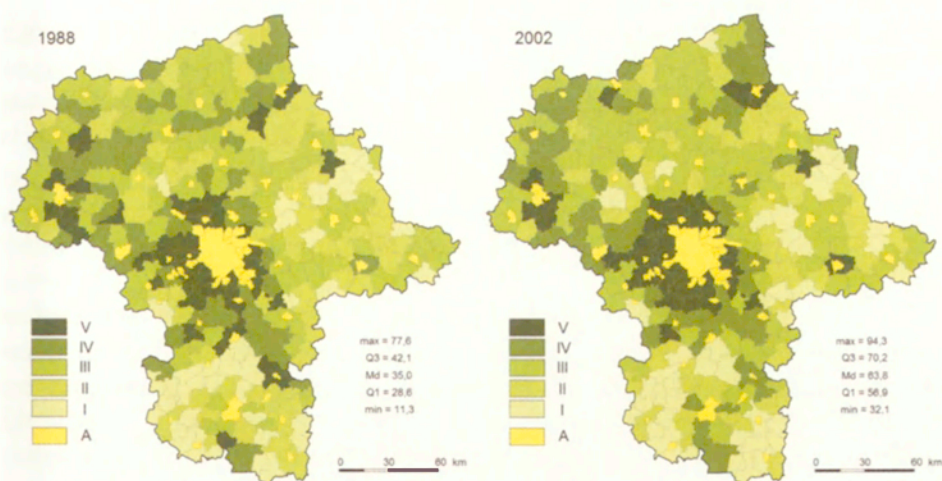
Przestrzeń województwa mazowieckiego cechuje się dużym, choć wykazującym zdecydowaną tendencję do zmniejszania, zróżnicowaniem w zakresie poziomu warunków sanitarnych (ryc. 28). O ile w 1988 r. przeciętny odsetek mieszkań posiadających kanalizację w grupie 10% gmin o najslabszym wyposażeniu wynosił 19%, a w grupie 10% jednostek najlepiej wyposażonych 61%, to w 2002 r. różnica zmalała prawie dwukrotnie i wartości te osiągnęły poziom odpowiednio 44% i 86%. W obydwu latach analizy najwyższymi wartościami miernika cechowały się gminy z obszaru metropolitalnego Warszawy. Dodatkowo strefa ta odznaczała się wyższym poziomem skanalizowania, dzięki czemu więcej niż przeciętnie w regionie mieszkań posiadało instalacje do odprowadzania nieczystości bezpośrednio do sieci kanalizacyjnej. Ponadto korzystne warunki były w strefach podmiejskich Płocka, Ostrołęki i Siedlec oraz w północno-zachodniej części województwa. Z kolei gminy o najniższym poziomie wyposażenia mieszkań w instalacje kanalizacyjne, tworzyły zwarty obszar we

Ryc. 27. Histogramy poziomu warunków sanitarnych (odsetek mieszkań podłączonych do sieci kanalizacyjnej lub szamba) na obszarach wiejskich Mazowsza w 1988 i 2002 roku
Histograms of the level of sanitary conditions (percentage of dwellings connected to the sewerage system or to septic tank) in rural areas of the Mazovia province as of 1988 and 2002

wschodniej (powiaty: sokołowski, węgrowski i miński) oraz południowej (powiaty: białobrzeski, przysuski, szydlowiecki, lipski i zwoleński) części regionu. Pomimo relatywnie niewielkich zmian w rozkładzie przestrzennym opisywanego wskaźnika pomiędzy 1988 a 2002 r., należy podkreślić znaczną poprawę poziomu warunków sanitarnych w strefie podmiejskiej Radomia – wzrost odsetka mieszkań posiadających kanalizację z 33% do 64%. Powiązane to było z, podkreślanym już przy analizie uwarunkowań społeczno-demograficznych, intensywnym procesem suburbanizacji wokół tego miasta w latach 90. i obecnie oraz znaczną poprawą warunków bytowych na tym terenie.

Korzystniejsza sytuacja w zakresie wyposażenia mieszkań w urządzenia sanitarne charakteryzuje obszary o dużym ruchu budowlanym. Nowopowstające budynki na mocy ustawy oraz w wyniku oczekiwań mieszkańców muszą posiadać systemy do odprowadzania ścieków. O ile w 2002 r. na obszarach wiejskich Mazowsza średnio 15% mieszkań zostało zbudowanych w okresie 1988–2002, to w grupie gmin o najwyższym odsetku mieszkań posiadających kanalizację, udział ten wyniósł aż 26%. Zależność ta jest bardzo dobrze zauważalna w powiecie ostrołęckim (współczynnik korelacji liniowej pomiędzy wiekiem substancji mieszkaniowej a poziomem warunków sanitarnych wynosi tam $r = 0,88$). Na obszarze tym intensywne procesy suburbanizacyjne ograniczają się prawie

Ryc. 28. Poziom warunków sanitarnych (odsetek mieszkań podłączonych do sieci kanalizacyjnej lub szamba) na obszarach wiejskich Mazowsza w 1988 i 2002 roku; Klasa: V – bardzo wysoka, IV – wysoka, III – średnia, II – niska, I – bardzo niska. A – miasta.

Level of sanitary conditions (percentage of dwellings connected to the sewerage system or septic tank) in rural areas of the Mazovia province as of 1988 and 2002; Class: V – very high, IV – high, III – average, II – low, I – very low. A – cities/towns.

wyłącznie do terenów trzech gmin ościennych Ostrołki (Rzekuń, Olszewo-Borki i Lelis), przez co udział nowych mieszkań w ich strukturze jest dwukrotnie wyższy niż w pozostałych gminach powiatu i wynosi 28%, a odsetek mieszkań odprowadzających nieczystości do kanalizacji (sieci i szamba) kształtuje się na poziomie 76%.

Jak już wspomniano, do przestrzegania zasad zrównoważonego rozwoju na obszarach wiejskich niezbędny jest prawidłowo ukierunkowany rozwój wszystkich elementów gospodarki wodno-ściekowej, czyli urządzeń dostarczających wodę do odbiorcy, następnie odbierających zanieczyszczenia i na końcu je oczyszczających. W związku z dużymi zapóźnieniami w gospodarce komunalnej samorządy gminne w latach 90. zmuszone były do dokonywania wyboru pierwszeństwa przeprowadzanych inwestycji. Ze względów finansowych i utylitarnych władze lokalne decydowały się przede wszystkim na budowę sieci wodociągowej, odkładając inwestycje w sieć kanalizacyjną na później. Ponadto, niższe w porównaniu z wodociągami tempo inwestycji w zakresie kanalizacji wynikało między innymi z jej dużo wyższej kapitałochłonności i wymogów organizacyjnych. W związku z uwarunkowaniami techniczno-inżynierskimi i ekonomicznymi oraz strukturą osadniczą (rozproszona zabudowa) nie jest możliwe pełne zrównanie poziomu zwodociągowania i skanalizowania na obszarach wiejskich. Jednakże o ile w 2002 r. średnio w kraju na obszarach wiejskich dysproporcja w długości sieci wodociągowej i kanalizacyjnej była 7-krotna, o tyle na terenie

Mazowska różnica ta była 13-krotna. Nierównomierny rozwój tych dwóch rodzajów sieci należy ocenić negatywnie, gdyż „*sytuacja ta stanowi istotne zagrożenie dla ochrony środowiska przyrodniczego*” (*Strategia Rozwoju Województwa Mazowieckiego...* 2006, s. 113) oraz niekorzystnie wpływa na warunki życia mieszkańców.

Poziom uczestnictwa dzieci w wychowaniu przedszkolnym (x_{19})

Jednym z głównych celów kompleksowego planowania jest zapewnienie harmonijnego rozwoju całej infrastruktury. O ile rozwój infrastruktury technicznej stanowi bazę dla realizacji polityki gospodarczej w danym układzie przestrzennym, o tyle rozwój infrastruktury społecznej powinien służyć realizacji polityki społecznej. Infrastruktura społeczna to zespół urządzeń i instytucji publicznych z zakresu oświaty i wychowania, kultury, ochrony zdrowia, pomocy socjalnej i rekreacji, służących do normalnego funkcjonowania i zaspokajania potrzeb ludności (Mirowski 1996). Potrzeby te są z reguły zmienne w czasie, rosną jakościowo i ilościowo wraz ze wzrostem gospodarczym regionów. Stąd też rozwój oraz racjonalne rozmieszczenie urządzeń infrastruktury społecznej wpływają i są powiązane nie tylko z warunkami życia ludności, ale pośrednio również z rozwojem gospodarczym (Sasinowski 1988; Palonka 1992). W ostatnich latach zauważalny jest znaczny wzrost rangi nadawanej elementom infrastruktury społecznej (Kołodziejczyk 2002) w stosunku do bardzo marginalnego jej traktowania w okresie socjalistycznym (Ciechocińska 1983).

Charakterystykę uwarunkowań z zakresu infrastruktury społecznej przedstawiono za pomocą współczynnika uczestnictwa dzieci w wychowaniu przedszkolnym, wyrażonego jako odsetek dzieci chodzących do przedszkola lub oddziału przedszkolnego przy szkołach podstawowych w ogólnej liczbie osób w wieku 3–6 lat. Istotną zaletą zastosowanego miernika jest jego wieloaspektowość, gdyż z jednej strony charakteryzuje on poziom wyposażenia i nasycenia miejscowości wiejskich w instytucje pierwszego szczebla edukacji, a z drugiej jednocześnie wskazuje na poziom skolaryzacji najmłodszej grupy dzieci objętych systemem oświaty.

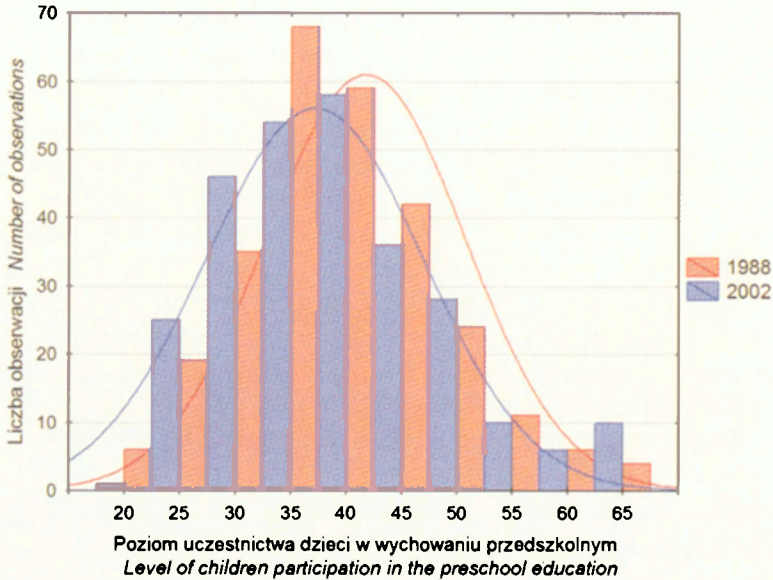
Wychowanie przedszkolne to pierwszy etap kształcenia, który realizowany jest w przedszkolach i w oddziałach przedszkolnych przy szkołach podstawowych. Bardzo dużo dzieci z obszarów wiejskich uczęszcza głównie do tego drugiego typu placówek – przykładowo na Mazowszu w 2002 r., spośród ogółu dzieci objętych wychowaniem przedszkolnym, zaledwie 13% dzieci w miastach chodziło do oddziału przedszkolnego, podczas gdy w miejscowościach wiejskich współczynnik ten ukształtował się na poziomie 57%. Placówki przedszkolne tego typu nie są w pełni przystosowane organizacyjnie i technicznie do pracy i pobytu w nich dzieci przedszkolnych (Noyszewska 1996). Jednakże ze względu

na charakter układu osadniczego i utrudnioną dostępność komunikacyjną na obszarach wiejskich, oddziały przedszkole stanowią ważny element uzupełniający sieć placówek wychowania przedszkolnego.

W okresie 1988–2002 liczba przedszkoli na obszarach wiejskich w Polsce zmalała o ponad 40% (Gilga 2003). Należy jednak pamiętać, iż równocześnie zmalała liczba dzieci w wieku 3–6 lat – na obszarach wiejskich Mazowsza o 30% (w niektórych gminach nawet o 50%). Stąd też wartości współczynnika uczestnictwa dzieci w wychowaniu przedszkolnych w obydwu latach analizy pozostawały na zbliżonym poziomie – w 1988 r. wynosił średnio 38%, podczas gdy w 2002 r. 34% (ryc. 29). Są to wartości bardzo niskie w porównaniu z obszarami miejskimi (odpowiednio 60% i 70%) oraz państwami Europy Zachodniej (praktycznie powyżej 90%). Sytuacja taka jest o tyle niekorzystna, gdyż jak pokazują liczne badania, szanse edukacyjne dzieci objętych wychowaniem przedszkolnym są większe aniżeli ich rówieśników, podejmujących własną edukację dopiero z chwilą rozpoczęcia szkoły podstawowej (Domalewski 2002).

Ponadto niekorzystnie rozkłada się wartość analizowanego miernika w poszczególnych grupach wiekowych. O ile wśród 6-latków wychowanie przedszkolne jest w dużej mierze obowiązkowe i odbywa się w ostatnich grupach przedszkolnych lub klasach „zerowych” w oddziałach przedszkolnych przy szkołach podstawowych, to wśród dzieci młodszych współczynnik uczestnictwa osiąga kilku bądź kilkunastoprocentowe wartości. Powiązane jest to zarówno z brakiem oferty przedszkolnej na obszarach wiejskich (36% gmin woj. mazowieckiego w 2002 r. nie miało przedszkoli), relatywnie wysokimi kosztami finansowymi związanymi z uczęszczaniem dzieci do przedszkola, jak również tradycyjną formą wychowywania dzieci przez wielopokoleniowe rodziny. Z badań przeprowadzonych na grupie ponad 1500 gimnazjalistów wynika, że wspólnie z dziadkami mieszkał co trzeci uczeń z miejscowości wiejskiej, podczas gdy tylko co dziesiąty z miasta (Czapiewski 2007).

Na początku lat 90. podmiotem prowadzącym przedszkola stał się samorząd gminny. Spowodowało to istotne zmiany w zróżnicowaniu przestrzennym wyposażenia obszarów wiejskich w ten pierwszy szczebel systemu oświatowego. Ze względu na wysokie koszty funkcjonowania przedszkoli, powiązane z rozproszonym systemem osadniczym i niską liczbą dzieci przypadających na jeden oddział (średnio trzykrotnie mniej niż w miastach), wiele gmin zdecydowało się na likwidację placówek przedszkolnych na swoim terenie (Domalewski 2002). Stąd też zmiany, jakie zaszły pomiędzy 1988 i 2002 r. w rozkładzie przestrzennym współczynnika uczestnictwa dzieci w wychowaniu przedszkolnym, mają charakter dostosowywania struktury przedszkoli do realnych potrzeb mieszkańców i istniejących możliwości finansowych gmin (ryc. 30). W 2002 r. najwyższe wartości analizowany miernik osiągnął na obszarach podmiejskich oraz o zdywersyfikowanej strukturze gospodarki (przykładowo gminy: Lesznów, Wiązowna,

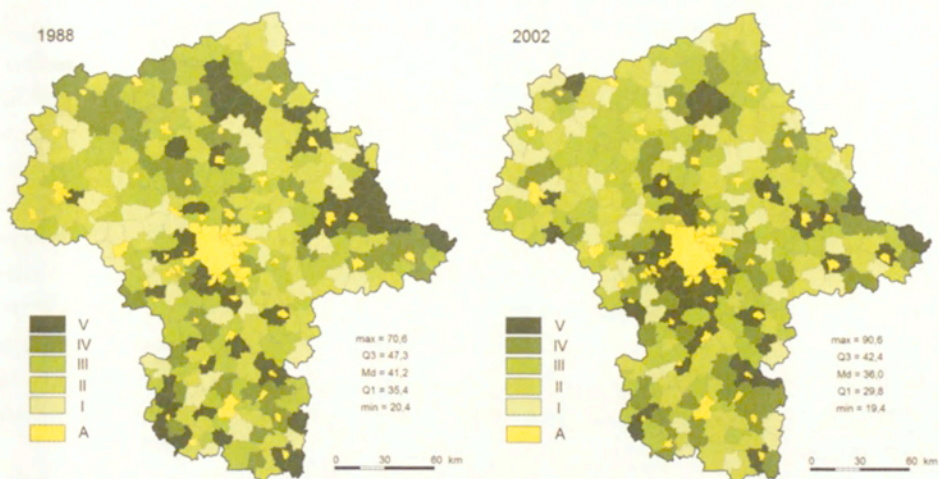
Ryc. 29. Histogramy poziomu uczestnictwa dzieci w wychowaniu przedszkolnym (odsetek dzieci w wieku 3–6 lat objętych wychowaniem przedszkolnym) na obszarach wiejskich Mazowsza w 1988 i 2002 roku

Histograms of the level of children participation in the preschool education (percentage of children aged 3–6 covered by preschool education) in rural areas of the Mazovia province as of 1988 and 2002

Raszyn z obszaru metropolitalnego Warszawy). Z kolei obszary o najniższym odsetku dzieci objętych opieką przedszkolną cechowały się dominacją rolnictwa w strukturze zatrudnienia mieszkańców oraz relatywnie niskimi dochodami budżetów samorządów (przykładowo gminy: Czarnia z pow. ostrołęckiego, Chotcza z pow. lipskiego i Szydłowo z pow. mławskiego).

Przestrzenne rozmieszczenie elementów infrastruktury społecznej ma związek z szerokim spektrum uwarunkowań osadniczych, demograficznych i gospodarczych. Po pierwsze, duże rozproszenie i mała gęstość zaludnienia wpływają na spadek nasycenia instytucji publicznych zaspokajających potrzeby ludności (Palonka 1992). Na Mazowszu występuje szczególnie duże rozproszenie i mała wielkość miejscowości w porównaniu do pozostałych obszarów wiejskich Polski (Bański 2006) – znacznie ponad połowę z nich zamieszkuje mniej niż 200 osób³². Z kolei najwyższymi wartościami współczynnika uczestnictwa dzieci w wychowaniu przedszkolnym w regionie odznaczają się obszary najgęściej zaludnione. Po drugie, przemiany struktury demograficznej wpływają na zapotrzebowanie poszczególnych elementów z zakresu infrastruktury społecznej w da-

³²Przykładowo w woj. mazowieckim na jedno sołectwo przypada średnio 248 mieszkańców, podczas gdy w całym kraju wartość ta wynosi 364 osoby.

Ryc. 30. Poziom uczestnictwa dzieci w wychowaniu przedszkolnym (odsetek dzieci w wieku 3–6 lat objętych wychowaniem przedszkolnym) na obszarach wiejskich Mazowsza w 1988 i 2002 roku; Klasa: V – bardzo wysoka, IV – wysoka, III – średnia, II – niska, I – bardzo niska. A – miasta.

Level of children participation in the preschool education (percentage of children aged 3–6 covered by preschool education) in rural areas of the Mazovia province as of 1988 and 2002; Class: V – very high, IV – high, III – average, II – low, I – very low. A – cities/towns.

nym okresie. Spadek wskaźnika przyrostu naturalnego w połączeniu z selektywnym procesem migracyjnym skutkuje zmniejszonym zapotrzebowaniem na placówki wychowania przedszkolnego a zwiększonym na ośrodki ochrony zdrowia. Po trzecie, struktura gospodarcza (udział sektora rolniczego w zatrudnieniu i dochodach mieszkańców) wpływa w pierwszej kolejności na poziom dochodów samorządów lokalnych i ich możliwości inwestycyjne oraz dodatkowo na stopień zapotrzebowania poszczególnych elementów infrastruktury społecznej przez mieszkańców. Jak już wcześniej wspomniano, dużo mniejsze dochody do budżetów lokalnych w gminach rolniczych zmusiły wiele samorządów do likwidacji placówek przedszkolnych. Równocześnie specyficzny typ pracy w rolnictwie, w połączeniu z wielopokoleniowym modelem rodziny, powoduje zmniejszone zapotrzebowanie na instytucje wychowania przedszkolnego w gminach o dużym znaczeniu rolnictwa w strukturze gospodarczej.

Cząstkowy wskaźnik infrastrukturalno-środowiskowy (d_{13})

Wyposażenie infrastrukturalne obszarów w znaczący sposób warunkuje przebieg procesów gospodarczych oraz kształtuje warunki życia mieszkańców. Przykładowo Ostrowski (1998, s. 11) twierdzi, iż infrastruktura techniczna i społeczna „*ma duży wpływ nie tylko na poprawę warunków bytu ludności, ale procentuje przyciąganiem na te tereny inwestorów krajowych i zagranicznych*”. Podobnie Hef-

ner (2001, s. 119) twierdzi, iż „rozbudowa lokalnych urzędzeń infrastrukturalnych zmierza do zmniejszenia kosztów ponoszonych przez inwestorów lokalizujących działalność gospodarczą na obszarach wiejskich oraz do poprawy warunków życia, co także sprzyja nowym przedsięwzięciom gospodarczym”. Budowa i modernizacja elementów infrastruktury technicznej i społecznej powiązana jest z realizacją wielorakich celów o charakterze endogenicznym: stymuluje inwestycje w sektorze prywatnym, poprawia warunki środowiskowe i zdrowotne, przyczynia się do osiągnięcia spójności terytorialnej, podnosi atrakcyjność danego obszaru dla przedsiębiorców zewnętrznych oraz potencjalnych migrantów. Oczywiście infrastruktury nie należy traktować jako głównej determinanty rozwoju obszarów wiejskich, gdyż rzeczywiste mechanizmy procesów rozwojowych są bardziej złożone i infrastruktura sama w sobie nie jest czynnikiem sprawczym przemian społeczno-gospodarczych (Kulawik 1999).

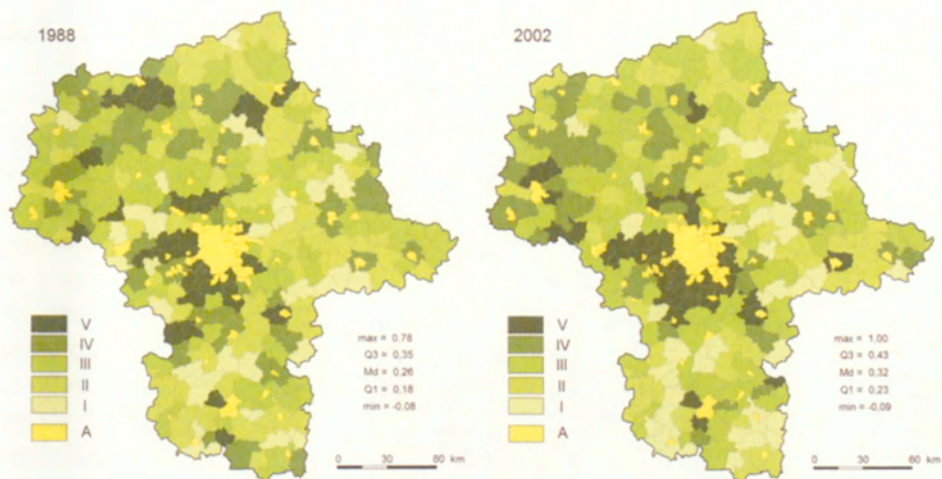
Na podstawie trzech mierników (x_{17} – poziom wyposażenia w sieć wodociagową, x_{18} – poziom warunków sanitarnych oraz x_{19} – poziom uczestnictwa dzieci w wychowaniu przedszkolnym), korzystając z miary rozwoju Hellwiga, obliczono cząstkowy wskaźnik infrastrukturalno-środowiskowy (d_{13}). Zgodnie ze statystycznymi wymogami doboru atrybutów, wszystkie trzy mierniki wykazują wysoki poziom korelacji z obliczonym na ich podstawie wskaźnikiem cząstkowym (tab. 14).

Tabela 14. Współczynniki korelacji liniowej pomiędzy cząstkowym wskaźnikiem infrastrukturalno-środowiskowym (d_{13}) a trzema opisującymi go miernikami

Rok	x_{17}	x_{18}	x_{19}
1988	0,68	0,75	0,55
2002	0,78	0,82	0,68

Źródło. obliczenia własne.

Gminy położone w strefie podmiejskiej Warszawy oraz kilku ośrodków subregionalnych (głównie Płocka, Radomia i Siedlec) i lokalnych (przede wszystkim wokół stolic powiatów ziemskich) charakteryzowały się najwyższymi wartościami cząstkowego wskaźnika infrastrukturalno-środowiskowego w obydwu momentach analizy (ryc. 31). Taki obraz zróżnicowania przestrzennego jest typowy również dla innych regionów kraju (Kołodziejczyk 2002; Gałązka 2003; Świątek 2004). Dużo większy obszar korzystniejszych uwarunkowań infrastrukturalno-środowiskowych cechował jednostki administracyjne położone w zachodniej (przykładowo gminy: Lesznowola, Raszyn, Michałowice, Stare Babcie), niż we wschodniej części strefy podmiejskiej Warszawy (gmina Wiązowna). Ponadto, ponadprzeciętne wartości analizowanego miernika osiągnęło większość

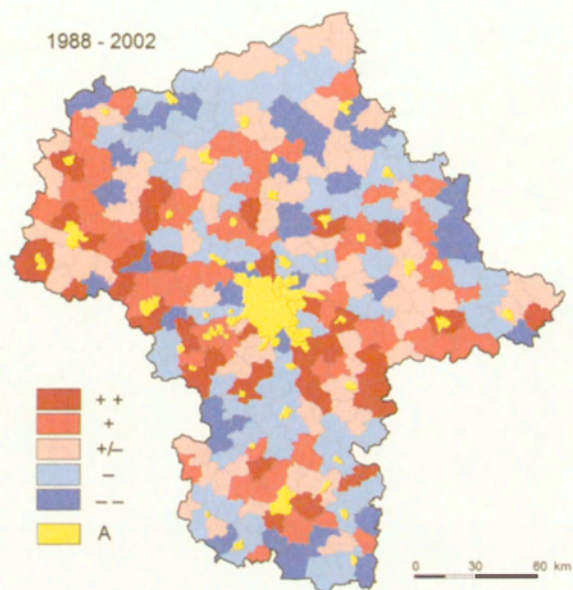

Ryc. 31. Częstkowy wskaźnik infrastrukturalno-środowiskowy na obszarach wiejskich Mazowsza w 1988 i 2002 roku; Klasa: V – bardzo wysoka, IV – wysoka, III – średnia, II – niska, I – bardzo niska. A – miasta.

Partial infrastructural-environmental indicator for rural areas of the Mazovia province as of 1988 and 2002; Class: V – very high, IV – high, III – average, II – low, I – very low. A – cities/towns.

gmin z podregionu ciechanowsko-płockiego. Z kolei najmniej korzystną sytuacją w zakresie uwarunkowań infrastrukturalno-środowiskowych odznaczały się obszary wiejskie z podregionów ostrołęcko-siedleckiego i radomskiego.

Pomimo bardzo wyraźnych zmian w wyposażeniu w sieć wodno-kanalizacyjną obszarów wiejskich Mazowsza w latach 90. XX wieku, rozkład przestrzenny wskaźnika uwarunkowań infrastrukturalno-środowiskowych pozostawał bardzo podobny w obydwu latach analizy (współczynnik korelacji liniowej $r = 0,78$). Porównanie relatywnej zmiany wartości analizowanego wskaźnika wskazuje jednak na kilka istotnych tendencji w kształtowaniu uwarunkowań infrastrukturalnych w ostatnich latach (ryc. 32). Przede wszystkim bardzo pozytywna poprawa nastąpiła w gminach z drugiego i trzeciego pierścienia otaczającego Warszawę, co należy wiązać ze wzrostem gospodarczym na tych obszarach w okresie transformacji, wzrostem dochodów budżetów jednostek samorządowych oraz nasilonymi procesami suburbanizacji. Gminy z tych stref osiągnęły pod koniec okresu badawczego wartości zbliżone do odnotowywanych w jednostkach bezpośrednio sąsiadujących ze stolicą i w następnych latach należy się spodziewać dalszego wyrównywania różnic między nimi. Kolejną symptomatyczną zmianą był znaczny wzrost wartości wskaźnika uwarunkowań infrastrukturalno-środowiskowych w strefach podmiejskich Płocka i Radomia oraz w mniejszym zakresie również Siedlec. Wynikało to z dużego napływu migracyjnego na te obszary po 1988 r., w związku z czym systematycznie poprawiał się

Ryc. 32. Zmiana wartości wskaźnika infrastrukturalno-środowiskowego na obszarach wiejskich Mazowsza w okresie 1988–2002; Klasa: ++ duży wzrost, + wzrost, +/- wzrost/spadek, (-) spadek, (- -) duży spadek. A – miasta.

Change in the value for the infrastructural-environmental indicator for rural areas of the Mazovia province in the period 1988–2002; Class: ++ large increase, + increase, +/- increase/decrease, (-) decrease, (- -) large decrease. A – cities/towns.

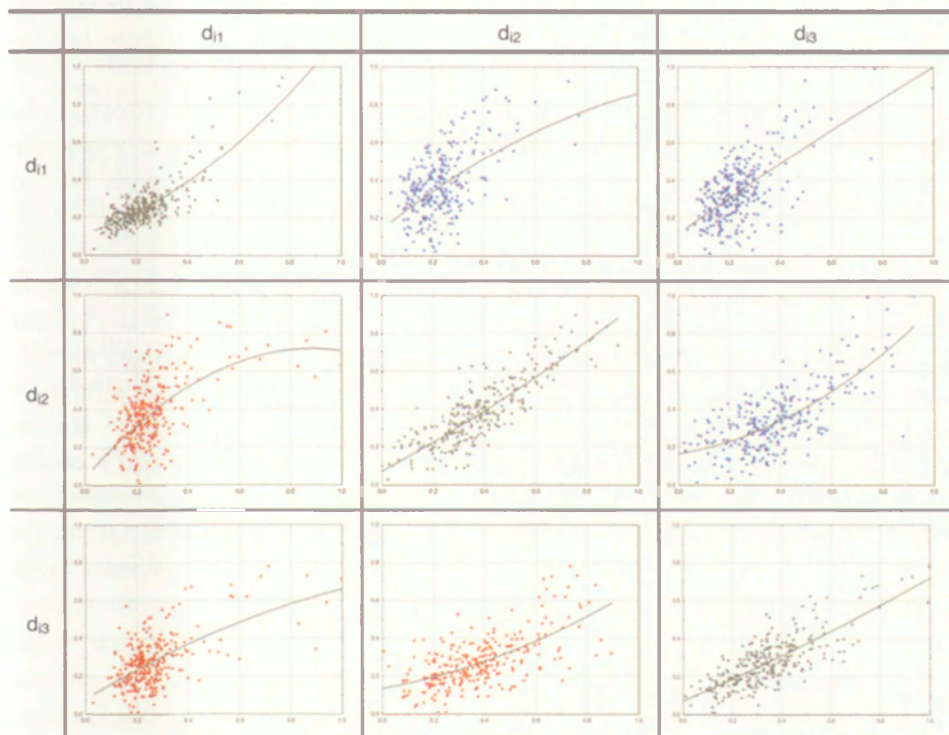
stan wyposażenia mieszkań w urządzenia z zakresu infrastruktury technicznej. Na pozostałych obszarach wiejskich Mazowsza trudno wskazać jednoznaczny trend przekształceń. Jak już wspomniano, za jedną z podstawowych przyczyn dokonujących się przemian w okresie transformacji, należy uznać wzrost niezależności decyzyjnej władz jednostek najniższego szczebla administracyjnego (Palne-Kovacs 2001; Swianiewicz 2004). Jednakże władze samorządowe w różny sposób wykorzystywały istniejące instrumenty prawne i finansowe w zarządzaniu gminą, stąd na obszarach wiejskich regionu zauważalna jest pewna mozaikowatość kierunku zmiany wartości wskaźnika infrastrukturalno-środowiskowego. Odpowiednio prowadzona przez samorząd polityka rozwoju może przyczynić się zarówno do wzrostu konkurencyjności oraz poprawy wyposażenia infrastrukturalnego, a z kolei jej brak bądź niedostosowanie do specyfiki zasobów może doprowadzić do stagnacji bądź regresu w różnych aspektach, w tym również infrastrukturalno-środowiskowym (Wasilewski 2005).

3.5. Delimitacja wiejskich obszarów sukcesu

Rezultatem analiz przeprowadzonych w pierwszym etapie było uzyskanie trzech cząstkowych (dziedzinowych) wskaźników syntetycznych (gospodarczo-finansowego, społeczno-demograficznego i infrastrukturalno-środowiskowego) dla obu momentów badawczych. Otrzymane wskaźniki są wzajemnie skorelowane na poziomie około $r = 0,60$, jednakże w żadnym przypadku nie została przekroczona przyjęta wartość progowa. Z kolei wszystkie wskaźniki cząstkowe wykazują wysoki poziom korelacji wzajemnej pomiędzy zbiorami z dwóch lat analizy – przeciętnie na poziomie $r = 0,82$ (tab. 15).

W drugim etapie zestawienie wskaźników cząstkowych, z wykorzystaniem wzoru (7), doprowadziło do uzyskania wskaźnika ogólnego (Y') dla obu badanych lat. W związku z relatywnie wysokimi wartościami współczynników kore-

Tabela 15. Wykresy rozrzutu pomiędzy cząstkowymi wskaźnikami: gospodarczo-finansowym (d_{11}), społeczno-demograficznym (d_{12}) oraz infrastrukturalno-środowiskowym (d_{13})*

* kolorem czerwonym przedstawiono wykresu rozrzutu dla wskaźników z 1988 r., niebieskim dla 2002 r., a szarym pomiędzy wskaźnikami w dwóch latach analizy. Każdorazowo na osi odciętych OX umieszczono wartości dla wskaźnika o niższym numerze bądź dla 2002 roku. Linia dopasowania ma postać wielomianu drugiego stopnia.

Źródło. opracowanie własne.

lacji pomiędzy wskaźnikami cząstkowymi, średnia wartość współczynnika korygującego obliczona z wzoru (15) wyniosła $P_i = 0,92$. Świadczy to o wysokim poziomie zharmonizowania rozwoju analizowanych uwarunkowań na obszarach wiejskich Mazowsza. Dodatkowo współczynnik korygujący P_i odznacza się niewielkim zróżnicowaniem przestrzennym (współczynnik zmienności $V_x = 6,8\%$). Najwyższymi w skali regionu jego wartościami ($P_i \sim 0,96$) cechowały się trzy zwarte obszary: (1) grupa powiatów ze wschodniej części województwa – siedlecki, węgrowski, wyszkowski, pułtuski i makowski, (2) powiaty położone na południe i zachód od Warszawy – piaseczyński, grójecki i kozienicki oraz warszawski zachodni i żyrardowski, a także (3) powiaty z północno zachodniego Mazowsza – żuromiński i sierpecki. Z kolei najmniejszym poziomem zharmonizowania ($P_i \approx 0,88$) badanych uwarunkowań odznaczyły się gminy położone przy wschodniej i południowej granicy regionu oraz w powiatach mińskim, otwockimi i garwolińskim.

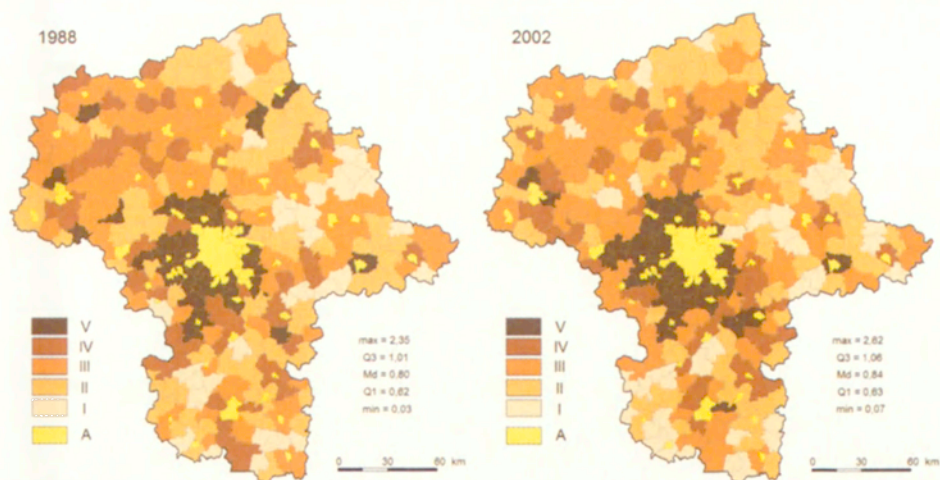
Zgodnie ze statystycznymi wymogami doboru atrybutów, wszystkie trzy wskaźniki dziedzinowe (d_{11} – *gospodarczo-finansowy*, d_{12} – *społeczno-demograficzny* oraz d_{13} – *infrastrukturalno-środowiskowy*) wykazują wysoki poziom korelacji z obliczonym na ich podstawie wskaźnikiem ogólnym (tab. 16).

Najwyższe wartości syntetycznego wskaźnika ogólnego poziomu rozwoju obszarów wiejskich na Mazowszu w całym okresie badawczym osiągnęły głównie gminy kształtujące strefę podmiejską Warszawy (ryc. 33). Pomimo bardzo dużego podobieństwa struktur przestrzennych w obydwu analizowanych latach ($r = 0,89$), zauważalne są pewne symptomatyczne przemiany. Po pierwsze, znacznemu rozszerzeniu przestrzennemu uległa strefa pozytywnego oddziaływania Warszawy – w 2002 r. gminy z najwyższej klasy tworzyły bardzo zwarty obszar wokół stolicy (ponownie szczególnie w jej zachodniej części). Po drugie, nieznaczne osłabienie wartości wskaźników odnotowano w podregionie ciechanowsko-płockim. Po trzecie, na końcu badanego okresu, w związku z działaniem procesów polaryzacyjnych w przestrzeni regionu, zarysował się wyraźny obszar rdzenia rozwojowego wokół Warszawy oraz pojawiło się kilka mniejszych powierzchniowo obszarów o podwyższonym wartościach wskaźnika rozwoju cywilizacyjnego wokół ośrodków subregionalnych (przede wszystkim Płocka

Tabela 16. Współczynniki korelacji liniowej pomiędzy ogólnym wskaźnikiem rozwoju cywilizacyjnego (Y_i) a trzema opisującymi go wskaźnikami cząstkowymi

Rok	d_{11}	d_{12}	d_{13}
1988	0,82	0,85	0,87
2002	0,82	0,86	0,91

Źródło. obliczenia własne.

Ryc. 33. Ogólny wskaźnik endogenicznych uwarunkowań rozwoju wiejskich obszarów sukcesu na Mazowszu w 1988 i 2002 roku; Klasa: V – bardzo wysoka, IV – wysoka, III – średnia, II – niska, I – bardzo niska. A – miasta.

General index of endogenous factors conditioning the development of success rural areas in the Mazovia province as of 1988 and 2002; Class: V – very high, IV – high, III – average, II – low, I – very low. A – cities/towns.

i Radomia). Pomiędzy tymi obszarami utrwały się obszary wewnętrznych peryferii rozwoju – „wewnątrzregionalnych dysharmonii rozwoju” (Zagożdżon 1982, cyt. za Jałowicki 1983, s. 77), cechujących się niskimi wartościami większości analizowanych mierników.

W związku z dużą stabilnością w okresie 1988–2002 wzorca przestrzennego wskaźnika rozwoju cywilizacyjnego na Mazowszu, 54% gmin znalazło się w obu latach analizy w tej samej klasie, a 43% zmieniło klasę o jedną pozycję (tab. 17). Tylko 10 gmin odnotowało istotne przesunięcia (zazwyczaj poprawę wskaźnika). Warto w tym miejscu przypomnieć założenie jakie postawiono na wstępie odnośnie obszarów sukcesu – zaliczono do nich jedynie gminy stabilnie rozwijające się, a nie charakteryzujące się dynamicznym wzrostem z niskiego poziomu (tzw. obszary progresji). Jak wynika z danych zamieszczonych w tabeli 17., można wskazać jedynie kilka przykładów gmin cechujących się tak pozytywnymi trendami rozwojowymi, co potwierdza słuszność położenia w analizach nacisku na trwałość i odtwarzalność jako główne determinanty delimitacji wiejskich obszarów sukcesu.

Wykazana powolność zmian struktur przestrzennych wynika z faktu, iż poziom rozwoju jest efektem długookresowych, skumulowanych procesów zachodzących na obszarach wiejskich i w ich otoczeniu. Krótkookresowe działania nie są w stanie w sposób istotny zmienić przestrzennego rozkładu obszarów lepiej

Tabela 17. Liczba gmin w poszczególnych klasach wskaźnika ogólnego (Y_i) w 1988 i 2002 roku

		2002				
		V	IV	III	II	I
1988	V	28	6	1	0	0
	IV	8	18	19	1	0
	III	2	16	43	26	0
	II	0	4	16	38	17
	I	0	0	2	9	20

Źródło: obliczenia własne.

i gorzej rozwiniętych, ze względu na w miarę stabilny charakter struktur społecznych i gospodarczych (Rosner 2007).

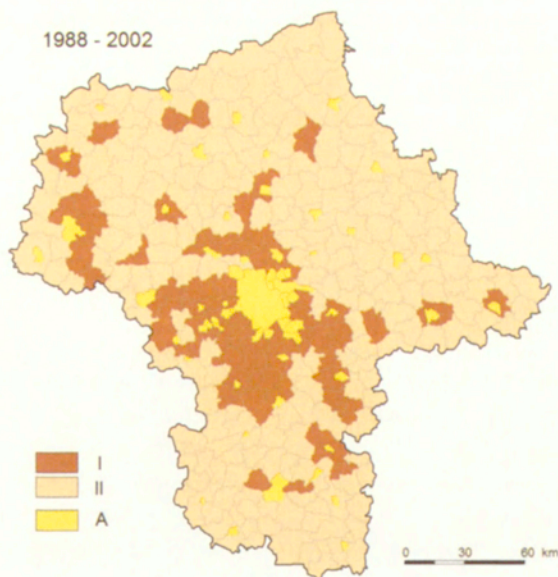
Ostatni etap analizy stanowiła delimitacja obszarów sukcesu w województwie mazowieckim. Składają się na nie jednostki przestrzenne cechujące się przynajmniej średnimi wartościami wszystkich trzech wskaźników cząstkowych (d_{ij}^t) oraz wskaźnika ogólnego (Y_i) w obydwu badanych latach. Założone wymogi zostały spełnione w 65 na 274 badane gminy wiejskie Mazowsza (ryc. 34)³³.

Obszary sukcesu w przestrzeni województwa mazowieckiego koncentrują się w większości w strefie podmiejskiej Warszawy (z wyłączeniem jej wschodniej części). Wyróżnione obszary sukcesu położone są także w strefie podmiejskiej Płocka i w znacznie bardziej ograniczonym zakresie wokół Radomia i Siedlec. Ponadto do obszarów sukcesu zaliczono gminy z grójecko-wareckiego rejonu sadowniczego oraz sąsiadujące z niektórymi miastami powiatowymi – Sierpc, Płońsk, Pułtusk, Mława, Łosice, Garwolin i Koziernice. Są to w większości przypadków (poza Łosicami) 15–30 tysięczne ośrodki o relatywnie dobrej strukturze społeczno-gospodarczej. Szczegółową analizę objaśniającą uzyskane zróżnicowanie przestrzenne wiejskich obszarów sukcesu przeprowadzono w rozdziale 4.

Gminy niezaklasyfikowane do obszarów sukcesu położone są przede wszystkim w podregionach: ostrołęcko-siedleckim, radomskim i wschodniej części ciechanowsko-płockiego. Są to obszary wyznaczone w *Planie zagospodarowania przestrzennego województwa mazowieckiego* (2004) jako problemowe, które nie posiadają własnych czynników rozwoju oraz wymagają restrukturyzacji i wspomagania rozwoju.

Mazowsze charakteryzuje się zatem dualną strukturą przestrzenną – rozwinięty obszar stołeczny sąsiaduje z regionami o niskich wskaźnikach transformacji

³³ Imienny wykaz gmin sukcesu w układzie subregionalnym i powiatowym zamieszczono w Aneksie 3.

Ryc. 34. Delimitacja wiejskich obszarów sukcesu w okresie 1988–2002 na Mazowszu; Klasa: I – obszary sukcesu, II – obszary pozostałe. A – miasta.

Delimitation of success rural areas in the period 1988–2002 in the Mazovia province; Class: I – success areas, II – other areas. A – cities/towns.

gospodarczej (Czyż 1998). Znajduje to potwierdzenie przy analizie położenia gmin sukcesu na Obszarze Metropolitalnym Warszawy³⁴ i poza nim (tab. 18).

Obszary sukcesu wykazują również związek z kategorią administracyjną gmin, choć szczegółowa analiza jest utrudniona ze względu na duże różnice w liczebności poszczególnych typów (tab. 19).

Szczegółowa analiza wartości mierników użytych do delimitacji wiejskich obszarów sukcesu wykazała, że w obydwu momentach badawczych każdy z nich

Tabela 18. Liczba gmin sukcesu na Obszarze Metropolitalnym Warszawy i pozostałych obszarach Mazowsza

Typ obszaru	Gminy ogółem	Gminy sukcesu	Udział gmin sukcesu
Obszar Metropolitalny Warszawy	53	35	66,0%
Pozostały obszar Mazowsza	221	30	13,6%
Ogółem	274	65	23,7%

Źródło. obliczenia własne.

³⁴ Wzięto pod uwagę delimitację Obszaru Metropolitalnego Warszawy wykonaną przez Mazowieckie Biuro Planowania Regionalnego i zatwierdzoną w 2006 r. przez Zarząd Województwa Mazowieckiego (*Obszar Metropolitalny Warszawy* 2008).

Tabela 19. Liczba gmin sukcesu w zależności od typu administracyjnego jednostki

Typ gminy	Gminy ogółem	Gminy sukcesu	Udział gmin sukcesu
Gminy wiejskie	224	41	18,3%
Gminy wiejskie z włączonymi miastami	24	9	37,5%
Obszar wiejski gmin miejsko-wiejskich	26	15	57,7%
Ogółem	274	65	23,7%

Źródło. obliczenia własne.

osiągnął wyższe wartości na zdelimitowanych obszarach sukcesu, niż poza nimi (tab. 20). Szczególnie duże różnice uwidoczniły się w przypadku wszystkich cech gospodarczo-finansowych, wykształcenia ludności oraz sieci wodno-kanalizacyjnej. Pozytywnie należy ocenić, iż różnice pomiędzy obszarami sukcesu i pozostałymi wykazują tendencję malejącą – wartości dla obydwu kategorii w 2002 r. były bliższe średniej regionalnej, niż miało to miejsce w 1988 roku. Pomimo to, w dalszym ciągu odnotowywane są duże zróżnicowania wewnątrzregionalne.

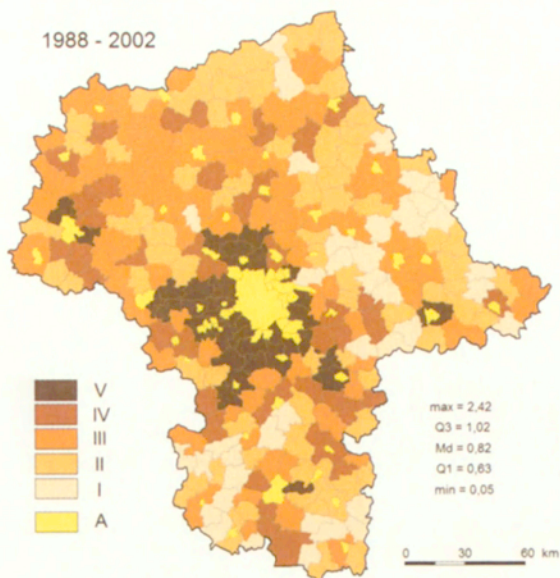
Końcowym elementem w procedurze delimitacji wiejskich obszarów sukcesu, było obliczenie średniej arytmetycznej wartości syntetycznego wskaźnika ogólnego (Y_i) dla okresu 1988–2002 (ryc. 35). Wskaźnik ten będzie wykorzystywany w przeprowadzonej w rozdziale 4 analizie objaśniającej uzyskane zróżnicowanie przestrzenne obszarów sukcesu. Średnia wartość tego wskaźnika na obszarach sukcesu wyniosła $Y_i = 1,35$ i była prawie dwukrotnie wyższa od odnotowanej na pozostałych obszarach wiejskich regionu ($Y_i = 0,71$). Również poziom zharmonizowania rozwoju poszczególnych trzech uwarunkowań był nieznacznie wyższy na obszarach sukcesu (współczynnik korygujący $P_i = 0,95$), niż poza nimi ($P_i = 0,91$).

Tabela 20. Wartości zastosowanych mierników na obszarach sukcesu i pozostałych obszarach w 1988 i 2002 roku (Mazowsze = 100)

	x_{11}	x_{12}	x_{13}	x_{14}	x_{15}	x_{16}	x_{17}	x_{18}	x_{19}
1988 – ob. sukcesu	134	140	168	133	107	89	169	130	109
1988 – ob. pozostałe	84	81	68	85	97	105	68	86	96
2002 – ob. sukcesu	124	118	152	131	105	91	148	117	122
2002 – ob. pozostałe	89	91	76	86	98	104	78	92	90

Oznaczenie mierników: x_{11} – aktywność ekonomiczna ludności, x_{12} – poziom towarowości rolnictwa, x_{13} – sytuacja finansowa gmin, x_{14} – poziom wykształcenia ludności, x_{15} – współczynnik feminizacji, x_{16} – współczynnik obciążenia demograficznego (destymulanta), x_{17} – poziom wyposażenia w sieć wodociągową, x_{18} – poziom warunków sanitarnych, x_{19} – poziom uczestnictwa dzieci w wychowaniu przedszkolnym.

Źródło. obliczenia własne.

Ryc. 35. Średnia wartość syntetycznego ogólnego wskaźnika endogenicznych uwarunkowań rozwoju wiejskich obszarów sukcesu (Y_i) na Mazowszu w latach 1988–2002; Klasa: V – bardzo wysoka, IV – wysoka, III – średnia, II – niska, I – bardzo niska. A – miasta.

Mean value for the synthetic overall index of endogenous factors conditioning development of the success rural areas (Y_i) in the Mazovia province in the years 1988–2002; Class: V – very high, IV – high, III – average, II – low, I – very low. A – cities/towns.

4.

Identyfikacja czynników kształtujących wiejskie obszary sukcesu

Województwo mazowieckie cechuje z jednej strony najwyższy wskaźnik poziomu PKB *per capita* w Polsce, a z drugiej największe dysproporcje wewnętrzne. Warszawę otacza strefa bardzo szybkiego rozwoju gospodarczego posiadająca wielofunkcyjny charakter, podczas gdy peryferyjnie położone obszary regionu mają monofunkcyjny (rolniczy) charakter i cechują się niską gęstością zaludnienia. To właśnie Warszawa jest głównym czynnikiem sukcesu gospodarczego Mazowsza (Dziemianowicz i in. 1999; Czyż 2000). Czynnikiem ten sprawia, że sytuacja Mazowsza jest wyjątkowa wśród wszystkich polskich regionów. Żaden inny region nie ma stolicy o tak dużym potencjale ekonomicznym i intelektualnym oraz porównywalnym znaczeniu krajowym i międzynarodowym. Jednocześnie w żadnym innym regionie nie ma tak dużych różnicowań w poziomie rozwoju gospodarczego jak w województwie mazowieckim. Rozwijając tak zarysowany zestaw uwarunkowań Gorzelak i Smętkowski (2005) dodają, iż między Warszawą a dalej od niej położonymi obszarami województwa zachodzą ogromne różnice w poziomie i strukturze rozwoju społeczno-gospodarczego i różnice te mają tendencje do pogłębiania się. Przykładowo dane GUS wskazują na pogarszanie relacji między stolicą a podregionami mającymi najmniejszy udział w generowaniu produktu krajowego brutto – o ile w 1995 r. wartość PKB wytworzonego w Warszawie była 7-krotnie wyższa niż w podregionie radomskim, to w 2003 r. różnica pomiędzy stolicą a podregionem ostrołęcko-siedleckim była już 9-krotna (*Rachunki regionalne w województwie...* 2006).

Funkcjonowanie i rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich w dużej mierze jest zdeterminowany ich położeniem na osi kontinuum miejsko-wiejskiego. Dlatego lokalizacja przestrzenna względem stolicy województwa wydaje się być podstawowym czynnikiem objaśniającym kształtowanie się obszarów sukcesu na Mazowszu. Jednakże jak wykazały liczne studia i analizy, spektrum czynników wpływających pozytywnie bądź negatywnie na procesy rozwojowe jest bardzo zróżnicowane (Gorzelak i in. 1998, 1999; Swianiewicz 2002; *MAREMA...* 2005; Rosner 2007; Perlín, Šimčíková 2008; Bański 2008). Obecnie obok grupy

twardych czynników lokalizacyjnych znaczenia nabierają trudno wymierne czynniki o charakterze zasobów wewnętrznych jednostek samorządu lokalnego, takich jak kapitał ludzki i społeczny (zestaw norm, postaw i wartości) oraz instytucje i organizacje budujące klimat sprzyjający gospodarce rynkowej (Rosner 2007).

Przy wyborze czynników objaśniających dyspersję przestrzenną obszarów sukcesu brano pod uwagę: przeprowadzony w rozdziale 2.1. przegląd literatury przedmiotu, dużą bezwładność elementów struktury czynników i trwałość przestrzenną jej składników, adekwatność do weryfikacji postawionych na wstępie hipotez, elementy wskazywane w różnych opracowaniach planistycznych i strategicznych, jako istotne w rozwoju lokalnym oraz wszystkie założenia statystyczne przedstawione w rozdziale 2.4. Stąd też z szerokiego zakresu potencjalnych czynników³⁵ postanowiono uwzględnić:

- X_{i1} – *napływ czynników egzogenicznych* (Sobala-Gwosdz 2005; *Środki wsparcia projektów...* 2006; Rosner 2007; Bański 2008; Dziemianowicz 2008);
- X_{i2} – *położenie w przestrzeni regionu* (Heffner 2002; Swianiewicz 2002, 2006; Janc 2007; Herbst, Piotrowska 2008; Bański 2008);
- X_{i3} – *strukturę funkcjonalną gmin* (Bański, Stola 2002; Heffner, Rosner 2002; Czapiewski 2004; Rosner 2007);
- X_{i4} – *lokalną aktywność społeczną* (Gorzelał i in. 1998, 1999; Heffner, Rosner 2002; Klodziński 2003; *MAREMA...* 2005; Sobala-Gwosdz 2005).

4.1. Napływ czynników egzogenicznych

W przeprowadzonych rozważaniach w rozdziale 2.3. stwierdzono, iż w rozwoju lokalnym istnieje silny efekt synergii pomiędzy uwarunkowaniami endogenicznymi a egzogenicznymi, gdyż obie te grupy są niezbędne do prawidłowego funkcjonowania jednostek samorządu terytorialnego (Blakely 1989).

W rozwoju gminy wśród ważnych czynników egzogenicznych można wymienić: napływ dodatkowych środków finansowych, pojawienie się inwestorów zewnętrznych, atrakcyjność migracyjna, wielkość ruchu turystycznego, jakość środowiska człowieka czy realizacja różnych programów rządowych i Unii Europejskiej. Korzystając z miary rozwoju Hellwiga, syntetyczny wskaźnik atrakcyjności gmin dla czynników egzogenicznych obliczono na podstawie trzech mierników:

- zmiana liczby ludności w okresie 1988–2002;
- średni udział środków na dofinansowanie zadań własnych gminy pozyskanych z innych źródeł w latach 1995–2004 w ogólnej wielkości budżetu;

³⁵Przykładowo, w wyniku badań terenowych realizowanych w 13 gminach Polski w projekcie MNiSW kierowanym przez Bańskiego (2008), zdiagnozowano aż 81 czynników sukcesu, przy czym część z nich powtarzała się bądź była bliskoznaczna.

- średni udział spółek handlowych w ogólnej liczbie prywatnych podmiotów gospodarczych w latach 1995–2002.

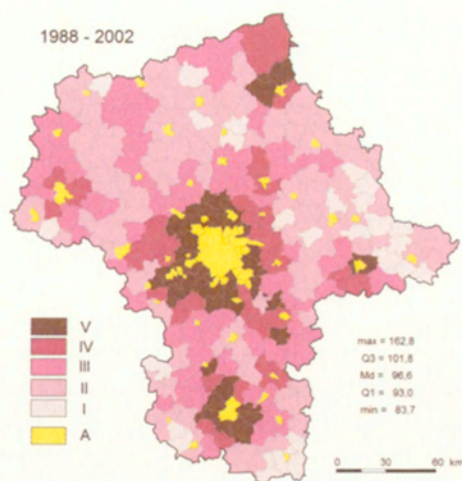
Zmiana liczby ludności

Wskaźnika zmiany liczby ludności nie można zaliczyć do typowych czynników objaśniających różnice w poziomie rozwoju regionalnego, gdyż ludzie są zarówno adresatami rozwoju społeczno-gospodarczego, jak również jego realizatorami. W związku z czym trudno jest jednoznacznie oddzielić efekty decydujące o podjęciu decyzji o migracji (zależność: korzystna sytuacja gospodarcza regionu determinuje przemieszczanie ludności) od wpływu, jaki migranci mają na rozwój danych obszarów (zależność: przybywające przedsiębiorcze i wykształcone osoby indukują pozytywne trendy rozwojowe w regionie). Wydaje się, że na pierwszym etapie, to korzystna sytuacja społeczno-gospodarcza obszarów implikuje napływ do nich ludności, a dopiero w następnym etapie w wyniku selektywnego procesu migracji, wzrasta ich potencjał społeczno-demograficzny i wiążący się z nim potencjał gospodarczy.

Procesy koncentracji i dekoncentracji przestrzennej ludności stanowią jeden z fundamentalnych czynników określających kierunki trendów rozwoju regionalnego, dlatego uwzględniono go w przeprowadzonej analizie. Jednocześnie postanowiono zamiast wskaźnika atrakcyjności migracyjnej wykorzystać wskaźnik zmiany liczby ludności ogółem, ze względu na możliwość użycia bardziej szczegółowych danych ze Spisów Powszechnych. Jednakże należy podkreślić, iż w powiązaniu z oscylującym wokół 0‰ średnim wskaźnikiem przyrostu naturalnego na Mazowszu, to migracje stanowią obecnie podstawowy czynnik wpływający na dynamikę zmian rozmieszczenia przestrzennego mieszkańców.

W okresie 1988–2002 liczba ludności na obszarach wiejskich Mazowsza wzrosła o ponad 10 tys. osób, czyli średniorocznie każda gmina powinna zwiększać swoją liczebność o niespełna 3 osoby. Jednakże w rzeczywistości tempo zmian liczby mieszkańców było bardzo zróżnicowane przestrzennie (ryc. 36). Największy przyrost liczby ludności charakterystyczny był dla zwartej obszaru wokół Warszawy (35 gmin), Radomia (10), Ostrołki (6), Płocka (3) oraz Siedlec (1)³⁶. Z kolei ponad 10% spadkiem liczby mieszkańców w badanym okresie charakteryzowały się gminy z powiatów sokołowskiego, łosickiego, lipskiego

³⁶Przy obliczeniach wskaźnika zmian liczby ludności uwzględniono wszystkie zmiany administracyjne, jakie miały miejsce na Mazowszu w badanym okresie. Za mające największy wpływ na ogólną liczbę mieszkańców, należy uznać akrecję: Warszawy w 1991 r. w wyniku przyłączenia do niej fragmentu obszaru gminy Wiązowna (1211 osób), Płocka w 1996 r. po dołączeniu do niego części gminy Łąck (2318 osób) i Gąbin (279 osób) oraz Skarżyska-Kamiennej w 1999 r. kosztem gminy wiejskiej Szydłowice (2633 osoby), (*Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym... 1988–2002*).

Ryc. 36. Zmiana liczby ludności na obszarach wiejskich Mazowsza w okresie 1988–2002 (1988=100). Klasa: V – bardzo wysoka, IV – wysoka, III – średnia, II – niska, I – bardzo niska. A – miasta.
Change in the population number in rural areas of the Mazovia province in the period 1998–2002 (1988=100); Class: V – very high, IV – high, III – average, II – low, I – very low. A – cities/towns.

i przysuskiego. Charakterystyczną cechą zmian liczby ludności na obszarach wiejskich Mazowsza w okresie 1988–2002 był niewielki w wartościach bezwzględnych ich spadek (20–30 osób rocznie) w przeważającej grupie jednostek administracyjnych oraz bardzo duży wzrost (powyżej 100 osób rocznie) w zaledwie kilkunastu gminach – szczególnie podwarszawskich (Piaseczno, Stare Babi-ce, Lesznowola, Michałowice, Nieporęt) oraz punktowo w gminie Zakrzew pod Radomiem i gminie wiejskiej Siedlce. Przykładowo 10% gmin o największym spadku liczby mieszkańców zmniejszało swoją populację średnio o 56 osób rocznie, podczas gdy 10% jednostek najbardziej zyskujących ludność, odnotowywała średnioroczny przyrost w badanym okresie o 161 osób.

Procesy przestrzennych zmian rozmieszczenia liczby ludności na obszarach wiejskich Mazowsza w okresie transformacji społeczno-gospodarczej były więc związane z dwoma podstawowymi trendami: koncentracją osób na najgęściej zaludnionych obszarach wiejskich i wyludnieniem obszarów o niskim zaludnieniu (tab. 21). Procesy te implikują istotne zmiany w przestrzennym rozmieszczeniu ludności, które z kolei warunkuje kierunki rozwoju usług publicznych i infrastruktury technicznej. Jak już wspomniano, zmiana liczby ludności wykazała również dużą zależność od procesów migracyjnych. Obszary wzrostu liczby mieszkańców cechowały się szczególnie dużym napływem ludności poprzednio mieszkającej w miastach oraz dużym natężeniem ruchu budowlanego w okresie 1988–2002 (fot. 5). Z analiz Wesołowskiej (2006) wynika, iż intensywność ruchu budowlanego na obszarach wiejskich jest pochodną wielkości sąsiadu-

Tabela 21. Współczynniki korelacji liniowej pomiędzy zmianą liczby ludności na obszarach wiejskich Mazowsza w okresie 1988–2002 a wybranymi czynnikami

A	B	C	D
0,69	0,84	0,69	0,89

A – współczynnik gęstości zaludnienia (osób/km²).

B – średnioroczny współczynnik salda migracji w okresie 2000–2004 (%).

C – odsetek ludności przybytej z miast w ogólnej liczbie ludności przybytej w latach 1989–2002.

D – odsetek mieszkań wybudowanych w okresie 1989–2002 w ogólnej liczbie mieszkań.

Źródło. obliczenia własne

jącego ośrodka miejskiego i odległości do niego. Zmiana liczby mieszkańców powiązana jest zatem z szeregiem innych cech (głównie o charakterze egzogenicznym), przez co znacznie wzrasta jej wartość, jako wskaźnika objaśniającego kształtowanie się obszarów sukcesu na wsi.

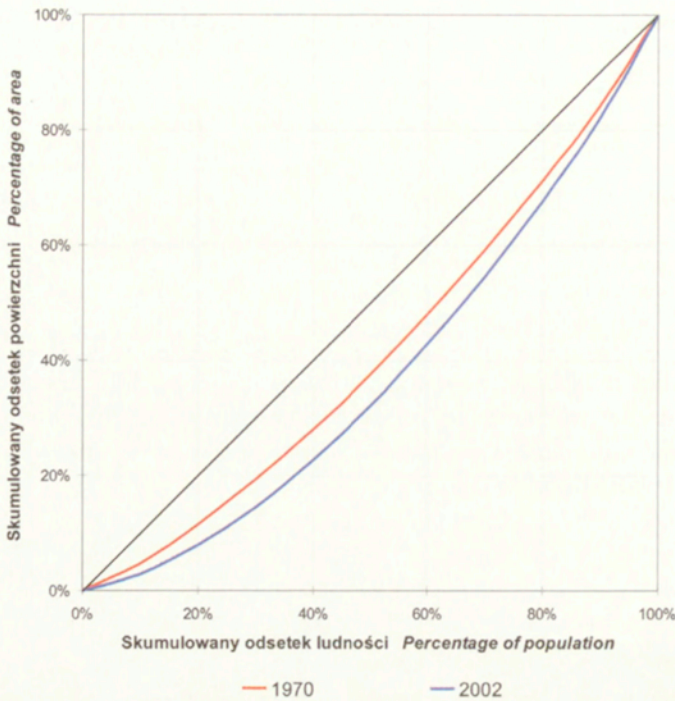

Fot. 5. Przykłady nowych inwestycji mieszkaniowych w strefach podmiejskich ośrodków subregionalnych – Płocka (gm. Słupno) i Radomia (gm. Wolanów)

Examples of the new housing investments in the suburban zones of sub-regional urban centers – Płock (Słupno commune) and Radom (Wolanów commune)

Wskazany powyżej proces koncentracji przestrzennej ludności zachodzący na obszarach wiejskich Mazowsza można w prosty sposób przedstawić za pomocą krzywych koncentracji Lorenza (Runge 2006). Krzywa lokalizacji ludności w gminach regionu dla 2002 r. leży dalej od przekątnej, niż krzywa dla 1970 r., co oznacza większą koncentrację ludności w pewnych częściach województwa – głównie w strefach podmiejskich (ryc. 37). O ile w 1970 r. współczynnik koncentracji ludności osiągnął wartość $k = 0,12$, to w 2002 r. wzrósł do $k = 0,18$ (wartość współczynnika bliższa jedności wskazuje na większą koncentrację).

Procesy migracyjne oraz wynikające z nich zmiany liczby mieszkańców charakteryzują się dużą inercją w czasie. Rozkład przestrzenny zmiany liczby ludności w latach 1988–2002 był bardzo podobny do trendów zaobserwowanych

Ryc. 37. Krzywe koncentracji przestrzennej ludności na obszarach wiejskich Mazowsza w 1970 i 2002 roku
Curves of the population spatial concentration in rural areas of the Mazovia province as of 1970 and 2002

w okresie 1961–1988 (Frenkel, Rosner 1995). Tendencje demograficzne zarysowane w ostatnim okresie są również prognozowane przez GUS na kolejne kilkanaście lat (do 2030 roku). Największy przyrost liczby ludności na Mazowszu mają zanotować powiaty z pierwszego i drugiego pierścienia wokół Warszawy, powiat ziemski radomski oraz niektóre inne wybrane obszary wiejskie. Z kolei największy spadek liczby ludności, sięgający na części obszarów ponad 20%, dotknie większość gmin z podregionu ostrołęcko-siedleckiego, częściowo z ciechanowsko-płockiego oraz zewnętrzne fragmenty podregionu radomskiego (*Prognoza demograficzna...* 2004). Jednakże według Wolskiego (2007, s. 9) „odpływ ludności z terenów mniej urodzajnych jest zjawiskiem spotykanym niemal na całym świecie. To długotrwałe wyludnianie i jego następstwa uwarunkowane jest zespołem czynników przyrodniczych i społeczno-ekonomicznych”. W kontekście rozwoju regionalnego, termin „mniej urodzajne”, można zastąpić pojęciem „o słabszym poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego”. Podobnie Gorzym-Wilkowski (2006) stwierdza, iż proces koncentracji przestrzennej jest procesem samoczynnym, a u jego źródeł leży dążność do maksymalizacji indywidualnych korzyści przez poszczególne osoby czy podmioty gospodarcze. Migranci opusz-

czają miejsca nieatrakcyjne, w których bodźce wypychające są relatywnie silne, a kierują się do takich miejsc, które charakteryzują się występowaniem bodźców przyciągających. Stąd też rzeczą jak najbardziej oczekiwaną jest, iż obszarami największego napływu ludnościowego są miejscowości oferujące migrantom znacznie lepsze warunki życia oraz charakteryzujące się wyższym potencjałem gospodarczym. Ponadto należy mieć na względzie, jak wynika z prognoz GUS, liczba ludności na wsi po 2015 r. będzie malała. Spowoduje to jeszcze większe pogłębienie dysproporcji pomiędzy obszarami napływowymi a odpływowymi.

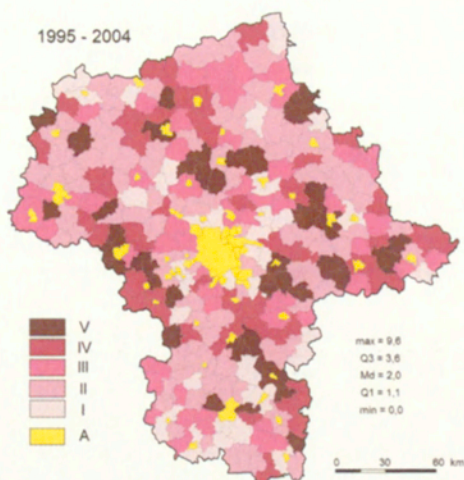
Środki budżetowe pozyskane z innych źródeł

Potrzeby inwestycyjne jednostek samorządu terytorialnego są zazwyczaj wyższe, niż realne możliwości ich sfinansowania z budżetu lokalnego. Stąd też władze gminne starają się pozyskiwać dodatkowe środki dostępne z różnych programów krajowych i zagranicznych – np. prowadzone przez agencje i fundusze związane z rozwojem wsi i rolnictwa, instytucje wspierające działalność ekologiczną i edukacyjną, programy Banku Światowego, PHARE, SAPARD i Unii Europejskiej (Rosner 2007). Zewnętrzne fundusze oferowane dla gmin w postaci różnych inicjatyw stanowią ograniczony zasób, który jest rozdysponowywany w drodze konkursu po ewaluacji przygotowanych wniosków.

W analizach obliczono średni udział środków finansowych pozyskanych przez samorządy z innych źródeł na dofinansowanie zadań własnych gmin w latach 1995–2004. Należy podkreślić, iż środki te w skali regionu stanowiły zaledwie 2,5% całości budżetu wszystkich gmin, więc tworzyły niewielką część ich dochodów. Sytuacja ta uległa pewnej poprawie po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej i uruchomieniu dużej liczby różnych programów operacyjnych. Jednakże trzeba wskazać, iż nawet relatywnie niewielkie środki pozyskane z zewnętrznych źródeł świadczą zarówno o aktywności władz lokalnych, jak również o atrakcyjności dla czynników egzogenicznych i przyczyniają się do zwiększenia możliwości inwestycyjnych samorządów lokalnych.

Uzyskany rozkład przestrzenny analizowanego miernika nie wykazuje prostych i jednoznacznych wzorców przestrzennych (ryc. 38). W różnych częściach regionu gminy pozyskujące z zewnątrz znaczne środki finansowe sąsiadują z tymi, które w okresie dziesięciu lat pozyskały niewiele. Podobną mozaikowością charakteryzuje się rozkład przestrzenny tego miernika w całej Polsce (Rosner 2007).

Dziemianowicz i Swianiewicz (2007) wskazują na kilka czynników determinujących taki obraz – wielkość jednostki przestrzennej, regionalna pre-alokacja środków zewnętrznych, wcześniejsze doświadczenie z funduszami zagranicznymi, poziom rozwoju gospodarczego, posiadanie wizji rozwoju oraz stabilność polityczna w gminie (ciągłość władzy). Szczególnie istotnym elementem przy

Ryc. 38. Średni udział środków na dofinansowanie zadań własnych gminy pozyskanych z innych źródeł w latach 1995–2004 w ogólnej wielkości budżetu na obszarach wiejskich Mazowsza; Klasa: V – bardzo wysoka, IV – wysoka, III – średnia, II – niska, I – bardzo niska. A – miasta.

Average share of financial resources, provided for subsidizing communes' own projects and obtained from other sources in the years 1995–2004, in the total size of the budget in rural areas of the Mazovia province; Class: V – very high, IV – high, III – average, II – low, I – very low. A – cities/towns.

absorpcji środków zewnętrznych są kryteria ich dostępności dla gmin – przestrzenne (wskazujące dokładnie gminy dopuszczone do udziału w konkursie poprzez określenie typu gmin, regionu oraz wyznaczenie granicy na podstawie minimalnej bądź maksymalnej liczby mieszkańców), techniczne i merytoryczne (wskazujące rodzaj możliwej inwestycji, np. budowa oczyszczalni ścieków). Tak więc pomimo iż teoretycznie każda gmina w Polsce mogła starać się o dofinansowanie swojego projektu ze środków zewnętrznych, są miejsca, w których dostępność funduszy była i jest wyraźnie mniejsza. W skali kraju takim obszarem było całe województwo mazowieckie, które ze względu na wysokie wartości produktu krajowego brutto całego regionu było wykluczone z pewnych programów. Przez to, relatywnie dużo biednych gmin Mazowsza miało mniejsze, niż inne gminy w kraju o podobnej sytuacji materialnej, szanse w aplikowaniu o środki finansowe. Z kolei wewnątrz województwa, to gminy ze strefy podmiejskiej Warszawy cechowały się najniższą wartością potencjalnie dostępnych środków dla samorządów w skali kraju (Dziamianowicz, Swieniewicz 2007). Stąd też jednostki te w większości przypadków zostały przyporządkowane do klas o niskim i bardzo niskim poziomie pozyskania dodatkowych funduszy. Ponadto w przypadku tych gmin następuje pewne zanizanie uzyskanego miernika poprzez bardzo wysokie wartości w mianowniku, czyli poziom dochodów ogółem, który jest najwyższy właśnie w strefie podmiejskiej Warszawy (por. analizę dochodów własnych gmin – x_{13}).

Spółki handlowe

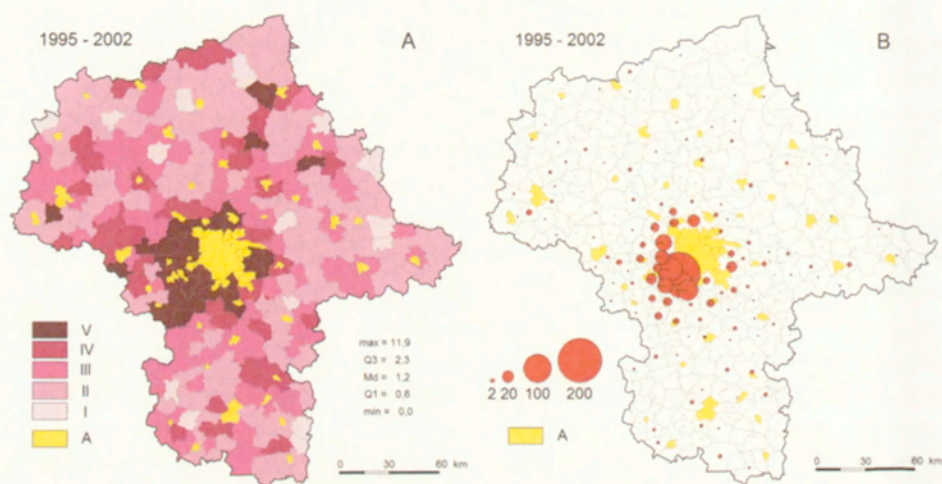
Według Bańskiego (2008), w kształtowaniu obszarów sukcesu gospodarczego aktywność inwestorów zewnętrznych jest tak samo istotna jak atrakcyjne położenie. Przeważnie to właśnie czynniki lokalizacyjne warunkują powstanie dużych inwestycji, które aktywizują gospodarzo gminy, generują wyższe wpływy do budżetów lokalnych oraz poprawiają strukturę zatrudnienia. Zdaniem Wielońskiego (2004) konkurencyjność danej jednostki terytorialnej przejawia się poprzez zdolność do uczestniczenia w rywalizacji o inwestorów zewnętrznych, w tym zwłaszcza zagranicznych.

Atrakcyjność gmin dla przedsiębiorców zewnętrznych wyznaczono na podstawie udziału spółek handlowych w ogólnej liczbie podmiotów gospodarki narodowej sektora prywatnego w okresie 1995–2002. Pomimo iż udział spółek handlowych nie wskazuje wprost na działalność inwestorów zewnętrznych w gminie, to wydaje się być dobrą miarą pośrednią tego zjawiska. Po pierwsze, spółka handlowa ma bardziej złożoną strukturę organizacyjno-własnościową, niż zakłady osób fizycznych prowadzące działalność gospodarczą. Spółka handlowa to prawna forma współdziałania w celu zarobkowym co najmniej dwóch podmiotów powstająca na skutek zawarcia właściwej umowy uregulowanej przepisami prawa handlowego³⁷. Po drugie, jedna spółka zatrudnia przeciętnie ponad dziesięciokrotnie więcej pracowników niż zakład osób fizycznych, dzięki czemu przedsiębiorstwa te mogą w istotniejszy sposób oddziaływać na sytuację lokalnego rynku pracy. Po trzecie, ze względu na małą liczbę spółek z udziałem kapitału zagranicznego na obszarach wiejskich Mazowsza, merytorycznie i statystycznie nieuzasadnione byłoby wykorzystanie tej miary do określenia aktywności inwestorów zewnętrznych. W analizowanym okresie spółki z kapitałem zagranicznym skoncentrowane były w kilku gminach z południowo-zachodniej części strefy podmiejskiej Warszawy – Raszyn (średnio 188 jednostek), Lesznowola (85), Michałowice (75), Piaseczno (55), Stare Babice (37), Nadarzyn (34) oraz Ożarów Mazowiecki (29). Wymienione siedem gmin skupiało łącznie 58% wszystkich podmiotów, podczas gdy w 112 gminach (41% ogółu) takich firm w ogóle nie było (ryc. 39). Potwierdza to, iż duże inwestycje kapitałowe są rzadkością na obszarach wiejskich, za wyjątkiem gmin położonych w sąsiedztwie miast³⁸. Wynika to z braków wykwalifikowanej siły roboczej i słabego wyposażenia w infrastrukturę techniczną oraz wspomnianej wcześniej niekorzystnej lokalizacji (Bański 2008).

³⁷Ustawa z 15.09.2000 r. Kodeks spółek handlowych (Dz. U. z 2000 r., nr 94, poz. 1037 z późn. zm.).

³⁸Jak wynika z analiz Domańskiego B. (2001a), w skali ogólnopolskiej jedynie 12% zagranicznych inwestycji w przemyśle przypadało na obszary wiejskie.

Najwyższym udziałem spółek handlowych w ogólnej liczbie prywatnych podmiotów gospodarczych na obszarach wiejskich Mazowsza charakteryzowały się gminy z pierwszego i drugiego pierścienia wokół Warszawy (ryc. 39). Należy podkreślić, iż udział ten w jednostkach zaliczonych do V klasy przekraczał zaledwie 3,3%. Wskazuje to, jak istotne liczebnie na obszarach wiejskich są zakłady osób fizycznych, w których w skali kraju pracuje ponad 5 mln osób. Jednakże z drugiej strony należy wskazać, iż spółki handlowe są jednostkami większymi, o szerszej skali działalności i ich funkcjonowanie może stymulować rozwój mniejszych firm. Z przeprowadzonych analiz wynika, że w badanym okresie zaledwie w 16 gminach nie funkcjonowała ani jedna spółka handlowa.

Ryc. 39. Średni udział spółek handlowych w ogólnej liczbie prywatnych podmiotów gospodarczych (A) i średnia liczba spółek handlowych z udziałem kapitału zagranicznego (B) w latach 1995-2002 na obszarach wiejskich Mazowsza; Klasa: V – bardzo wysoka, IV – wysoka, III – średnia, II – niska, I – bardzo niska. A – miasta.

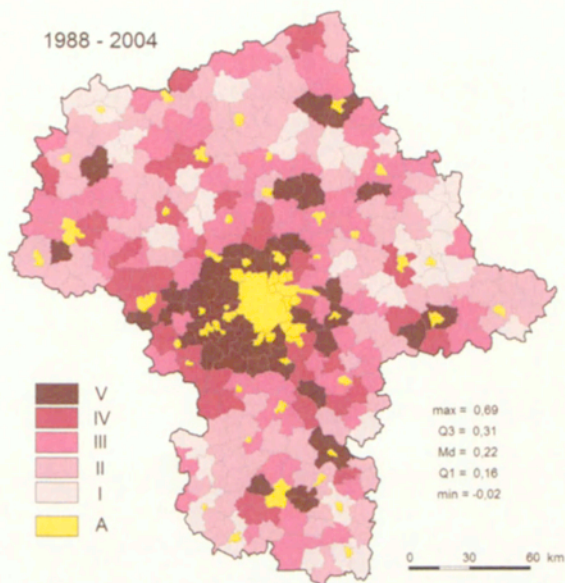
Average share of the retail companies in the general number of private economic entities (A) and a mean number of retail companies with the foreign capital (B) in the years 1995-2002 in rural areas of the Mazovia province; Class: V – very high, IV – high, III – average, II – low, I – very low. A – cities/towns.

Napływ czynników egzogenicznych (X_{11})

Za pomocą trzech uwzględnionych mierników, składających się na wyznaczony wskaźnik atrakcyjności gmin dla czynników egzogenicznych, można wyznaczyć obszary cechujące się dużym napływem: mieszkańców, środków finansowych oraz przedsiębiorców.

Najwyższymi wartościami analizowanego wskaźnika odznaczają się gminy ze strefy podmiejskiej Warszawy, przy czym na zachodzie pas ten jest bardzo szeroki.

ki i dochodzi do granic z woj. łódzkim, podczas gdy na wschodzie ogranicza się co najwyżej do drugiego pierścienia gmin otaczających stolicę (ryc. 40). Ponadto wyższe wartości cechują jednostki sąsiadujące ze wszystkimi ośrodkami subregionalnymi oraz nielicznymi powiatowymi. Pozostałe obszary wiejskie regionu charakteryzują się niższą atrakcyjnością dla czynników egzogenicznych, w tym szczególnie dotyczy to gmin z powiatów: żuromińskiego, sokołowskiego, lipskiego i przysuskiego.

Ryc. 40. Wskaźnik atrakcyjności gmin dla czynników egzogenicznych na obszarach wiejskich Mazowsza; Klasa V – bardzo wysoka, IV – wysoka, III – średnia, II – niska, I – bardzo niska. A – miasta. *Index of the attractiveness of communes for exogenous factors in rural areas of the Mazovia province; Class: V – very high, IV – high, III – average, II – low, I – very low. A – cities/towns.*

4.2. Położenie w przestrzeni regionu

Przestrzenny wymiar społeczno-ekonomicznej działalności ludzi jest w dużym stopniu kształtowany przez dystans i lokalizację. Pierwsze Prawo Geografii Toblera sformułowane w 1970 r. mówi, iż w przestrzeni „wszystko jest związane ze wszystkim innym, przy czym bliższe rzeczy są bardziej związane niż rzeczy odległe” (cyt. za Janc 2007, s. 91). Kwestia lokalizacji jest również podkreślana przez specjalistów z zakresu rozwoju lokalnego, którzy twierdzą, że „o sukcesie gminy decydują trzy czynniki: położenie, położenie, i jeszcze raz położenie” (Herbst, Piotro-

wska 2008, s. 108). Podobnie Bański (2008, s. 116) stwierdza: „*atrakcyjna lokalizacja jest podstawowym elementem sukcesu gospodarczego obszarów wiejskich*”. Choć nie należy zapominać, że „*położenie geograficzne sprzyja, lecz nie gwarantuje sukcesu w rozwoju gospodarczym*” (Wilkin 2003b, s. 51), podobnie jak przestrzennie peryferyjna lokalizacja nie musi oznaczać marginalizacji ekonomicznej.

Ważnymi czynnikami lokalizacji gmin w regionie są: położenie względem miast, szlaków komunikacyjnych, obszarów atrakcyjnych turystycznie, granic państwowych, czy występowanie surowców mineralnych. Uwzględniając charakter zróżnicowania przestrzennego województwa mazowieckiego oraz korzystając z miary rozwoju Hellwiga, syntetyczny wskaźnik położenia gmin w regionie obliczono na podstawie trzech mierników, przy czym dwa pierwsze należy traktować jako destymulanty:

- odległość drogowa od miejscowości gminnej do ośrodka subregionalnego;
- odległość drogowa od miejscowości gminnej do stolicy regionu (Warszawy);
- położenie gminy względem dróg krajowych i węzłów drogowych.

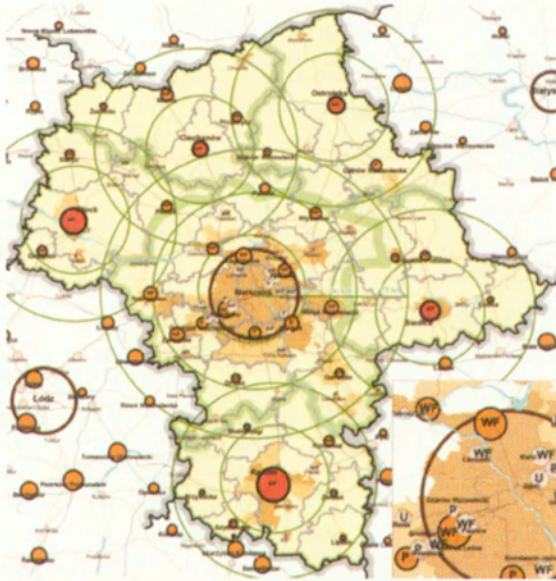
Położenie względem ośrodków miejskich

Obszary wiejskie położone w sąsiedztwie dużych miast korzystają w sposób bezpośredni i pośredni ze swoich lokalizacji (są bliżej gospodarczego rdzenia rozwojowego), podczas gdy do dalej położonych jednostek nie docierają pozytywne impulsy generowane przez centrum. Według Heffnera (2002) im większy ośrodek miejski (potencjał grawitacyjny) znajduje się w bezpośrednim sąsiedztwie gminy wiejskiej, tym posiada on silniejsze i korzystniejsze oddziaływanie na możliwości rozwoju i wzrostu aktywności społeczno-gospodarczej mieszkańców wsi.

Przykładowo badania przeprowadzone przez Gorzelaka i Smętkowskiego (2005) wskazały, iż władze gmin położonych w odległości do 60 km od Warszawy, a w przypadku jednostek usytuowanych wzdłuż głównych dróg do 90 km od stolicy, uważają taką lokalizację, jako istotny komponent atrakcyjności gminy. Z kolei z badań własnych wynika, że większość gmin o najwyższych wartościach wskaźnika rozwoju gospodarczego położona jest w odległości drogowej do 50 km od centrum Warszawy. Do tej odległości zaznacza się największy wpływ stolicy na poziom rozwoju ekonomicznego gmin. Ze stu gmin położonych w odległości powyżej 100 km od Warszawy – 55% znalazło się w dwóch najniższych klasach wskaźnika poziomu gospodarczego, a dalsze 30% w klasie średniej. Obszar ten można nazwać peryferiami zewnętrznymi województwa mazowieckiego, a jednocześnie strefa ta tworzy wewnętrzne peryferie w Polsce (Czapiewski 2008b).

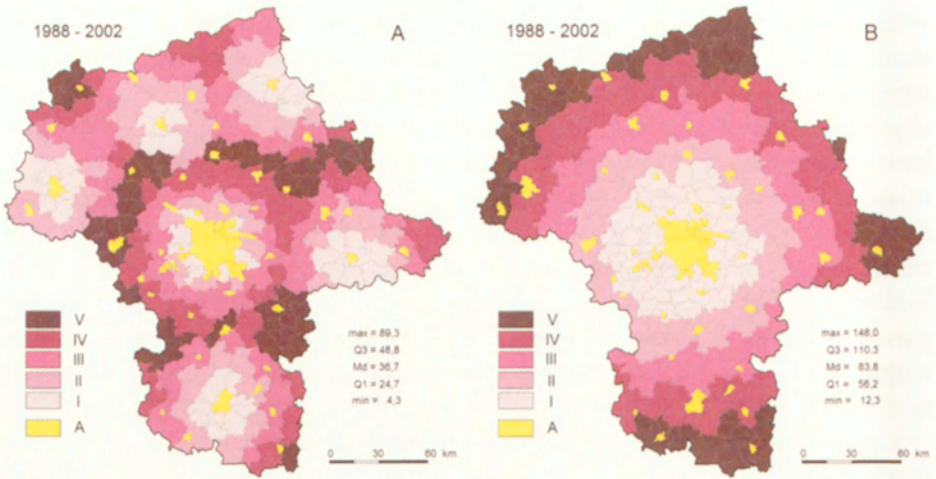
Szczegółowe analizy wpływu odległości od centrów rozwojowych na kształtowanie się obszarów sukcesu na wsi przeprowadzono dla dwóch poziomów przestrzennych. Pierwszy poziom odnosił się do skali subregionalnej i jako zmienną objaśniającą zastosowano odległość drogową gmin wiejskich do jednego z ośrodków subregionalnych. Do wyznaczenia potencjalnych stref oddziaływania tych miast zastosowano nieco zmodyfikowany podział zamieszczony w *Strategii rozwoju województwa mazowieckiego* (2006). Strefy oddziaływania Warszawy i pięciu ośrodków subregionalnych – dawnych stolic wojewódzkich (Radom, Płock, Siedlce, Ostrołęka i Ciechanów) – zostały tam zdelimitowane z uwzględnieniem powiązań komunikacyjnych (ryc. 41). Drugim poziomem odniesienia była skala regionalna i jako zmienną potraktowano dystans do centrum stolicy województwa – Warszawy (ryc. 42).

Często podnoszony jest postulat, iż w badaniach regionalnych dużo ważniejszym aspektem jest kwestia dostępności przestrzennej wyrażonej w czasie przejazdu (Komornicki i in. 2008) lub realnej możliwości skorzystania z różnych rodzajów działalności przez mieszkańców danego obszaru (Taylor 1999), niż fizyczna odległość drogową obliczona w kilometrach. Pomimo iż teza ta posiada szereg analitycznych uzasadnień, w niniejszej pracy zdecydowano się na zastoso-

Ryc. 41. Miejska sieć osadnicza na Mazowszu i zasięg stref oddziaływania Warszawy i ośrodków subregionalnych uwzględniający powiązania komunikacyjne; Źródło: *Strategia Rozwoju Województwa Mazowieckiego...* (2006).

Urban settlement network in the Mazovia province and the range of influence exerted by Warsaw and the sub-regional urban centers with taking account of transportation connections; Source: Development Strategy for the Mazowieckie Voivodeship... (2006).

Ryc. 42. Odległości drogowa gmin wiejskich Mazowsza do ośrodków subregionalnych (A) oraz do Warszawy (B); Klasa: V – bardzo wysoka, IV – wysoka, III – średnia, II – niska, I – bardzo niska. A – miasta.

Road distance between the rural communes of the Mazovia province and the sub-regional urban centers (A) as well as from Warsaw (B); Class: V – very high, IV – high, III – average, II – low, I – very low. A – cities/towns.

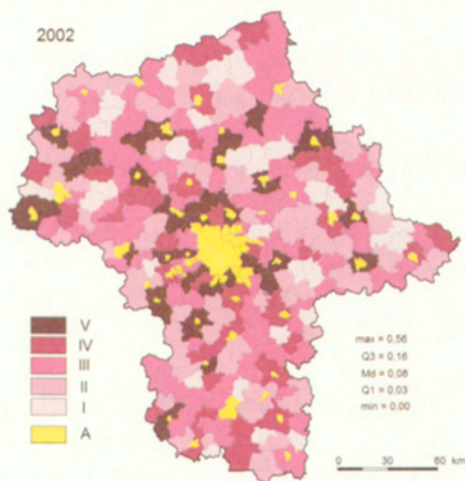
wanie zmiennej odległości ze względu na jej stabilny charakter i praktyczny brak zmian w analizowanym okresie, w przeciwieństwie do dostępności wyrażonej w czasie, która ulega cyrkulacji w zależności od modernizacji sieci transportowej, kongestii drogowej, warunków atmosferycznych. Ponadto kwestia dostępności przestrzennej łączy się z szeregiem zmiennych dotyczących komunikacji publicznej (częstotliwość i godziny kursowania) oraz transportu prywatnego (posiadanie bądź nie własnego samochodu, znaczny wzrost liczby aut w okresie transformacji) i ich rozpatrywanie znacznie wykracza poza zakres tematyczny niniejszego opracowania. Dodatkowo w takim przypadku należałoby odróżnić dostępność potencjalną od rzeczywistej, tak jak Kaufmann (2005) dzieli mobilność na potencjalną (*motility*) oraz rzeczywistą (*mobility*).

Położenie względem układów drogowych

Drugim istotnym elementem lokalizacji gmin w przestrzeni regionu jest ich usytuowanie względem układów komunikacyjnych. Dobra dostępność przestrzenna może z jednej strony stymulować inwestycje zewnętrzne, a z drugiej umożliwiać endogenny wzrost aktywności gospodarczej mieszkańców. Dostępność komunikacyjna jest tym większa, im ważniejsza linia komunikacyjna łączy gminę z otoczeniem oraz im większa liczba węzłów komunikacyjnych umożliwia dostęp do sieci drogowej (Heffner 2002).

Do określenia położenia gmin względem układów drogowych wykorzystano klasyfikację występowania i rangi drogowych węzłów komunikacyjnych w gminach wiejskich przeprowadzoną przez Heffnera (2002). W tej klasyfikacji zanalizowano 18 typów węzłów drogowych, przy czym w dokonanej ocenie węzły dróg z wyższych kategorii otrzymywały wyższe rangi niż węzły dróg drugorzędnych i lokalnych. Pomimo ogólnej pozytywnej oceny dokonanego podziału, należy podkreślić jego pewną stronę ujemną. Otóż zastosowanie bardzo formalnego podejścia spowodowało, iż gminy, które nie przecina główna trasa komunikacyjna, ale które są położone w jej bliskości, zostały zaklasyfikowane do kategorii o słabej i średniej dostępności. Tymczasem wydaje się, że niedległa lokalizacja ważnego węzła autostradowego może być dużo istotniejsza, niż przebieg przez gminę mało uczęszczanego szlaku posiadającego status drogi krajowej.

Rozkład przestrzenny wartości wskaźnika dostępności komunikacyjnej miejscowości wiejskich jest w miarę równomierny w skali regionalnej Mazowsza (ryc. 43). Najlepszą dostępnością szlaków drogowych różnych typów charakteryzują się gminy położone w strefie podmiejskiej Warszawy, wzdłuż głównych dróg krajowych oraz pełniące ważne węzły drogowe w ogólnopolskim systemie transportowym. Z drugiej strony najmniej korzystną dostępnością drogową cechują się głównie gminy położone w pobliżu granic województwa oraz na obszarach pomiędzy najważniejszymi trasami komunikacyjnymi.

Ryc. 43. Położenie gmin wiejskich Mazowsza względem dróg krajowych i węzłów drogowych w 2002 roku; Klasa: V – bardzo wysoka, IV – wysoka, III – średnia, II – niska, I – bardzo niska. A – miasta. Źródło: opracowanie własne na podstawie Heffner (2002).

Location of the rural communes relative to the national roads and road nodes as of 2002; Class: V – very high, IV – high, III – average, II – low, I – very low. A – cities/towns. Source: own elaboration based on Heffner (2002).

Położenie w przestrzeni regionu (X_{12})

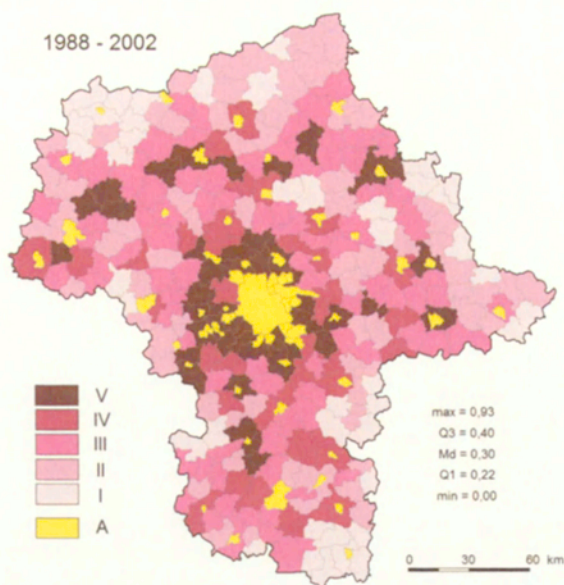
W rozdziale 2.1. przytoczono wyniki wielu opracowań wskazujące, iż rozwój społeczno-gospodarczy w dużym stopniu zależy od lokalizacji przestrzennej (Swianiewicz 2002; Tarkowski 2004; Kamińska 2006; Śleszyński 2006; Rosner 2007). Współwystępowanie na danym obszarze korzystnych bądź niekorzystnych uwarunkowań związanych z lokalizacją względem ośrodków miejskich oraz szlaków drogowych, stanowić powinno zatem silną determinantę potencjału rozwojowego gminy oraz wpływać na kształtowanie się wiejskich obszarów sukcesu.

Najbardziej korzystne wartości wskaźnika lokalizacji gmin w przestrzeni regionu charakterystyczne były przede wszystkim dla jednostek położonych w strefie podmiejskiej Warszawy oraz kilku gmin o korzystnych uwarunkowaniach komunikacyjnych i zlokalizowanych w odległości do 100 km od stolicy regionu, ale w pobliżu ośrodków subregionalnych (np. Białobrzegi, Sokółów Podlaski, Ostrów Mazowiecka, Maków Mazowiecki, Drobin). Z kolei najniższe wartości analizowanego wskaźnika osiągnęły gminy położone w pobliżu granic województwa. W szczególności należy podkreślić bardzo niekorzystną lokalizację przestrzenną jednostek z powiatów żuromińskiego i lipskiego, a ponadto z zachodniej części mławskiego, wschodniej ostrowskiego i południowej garwolińskiego (ryc. 44).

4.3. Struktura funkcjonalna gmin

Struktura funkcjonalna gmin wynika z uwarunkowań historycznych, przyrodniczych i społeczno-ekonomicznych. Przemiany struktury funkcjonalnej obszarów wiejskich wiążą się głównie z przyjmowaniem przez nie pozarolniczego charakteru, gdyż jak stwierdził Kostrowicki (1976, s. 602) w wyniku rozwoju społeczno-gospodarczego „na wsi pojawiły się funkcje charakterystyczne poprzednio niemal wyłącznie dla miast”. Szczegółowe klasyfikacje funkcjonalne obszarów wiejskich w Polsce zostały wykonane między innymi przez Stołę (1987, 1993), Falkowskiego (1993), Bańskiego (1998), Kaczmarka (1998), Rosnera (1999, 2007), Bańskiego i Stołę (2002) oraz Heffnera i Rosnera (2002, 2005).

Bański i Stola (2002), starając się brać do badań porównywalne wskaźniki, jakie w opracowaniu dla 1988 r. wzięła Stola (1993), stworzyli klasyfikację funkcjonalną obszarów wiejskich dla 2000 r. Uzyskane wyniki ukazały duże zróżnicowania i zmiany struktury funkcjonalnej gmin w porównaniu z poprzednim badaniem. Wyróżniono pięć grup gmin: o przewadze funkcji rolniczych, o przewadze leśnictwa, o przewadze funkcji turystyczno-wypoczynkowych, o przewa-

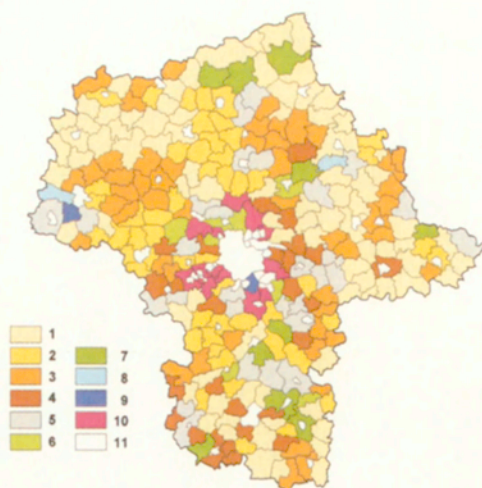
Ryc. 44. Wskaźnik położenia gmin wiejskich w przestrzeni Mazowsza; Klasa: V – bardzo wysoka, IV – wysoka, III – średnia, II – niska, I – bardzo niska. A – miasta.

Indicator of the rural communes location within the Mazovia province space; Class: V – very high, IV – high, III – average, II – low, I – very low. A – cities/towns.

dze funkcji pozarolniczych (przemysłowych, mieszkalnych, usługowych) oraz o równorzędnym udziale różnych funkcji.

Według tej klasyfikacji obszary wiejskie Mazowsza pełnią głównie funkcje powiązane z rolnictwem (77% ogółu gmin, podczas gdy średnio w kraju takich jednostek jest 56% – ryc. 45)³⁹. Spośród tej grupy najliczniej reprezentowana jest klasa o przewadze rolnictwa mało intensywnego i niskotowarowego (30% gmin). Obszary z tej klasy zlokalizowane są głównie w znacznym oddaleniu od aglomeracji warszawskiej, w pobliżu granic z sąsiednimi województwami. Gminy o przewadze rolnictwa intensywnego i towarowego położone są głównie na obszarach cechujących się wysokimi wartościami wskaźnika waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej. Gminy z przewagą funkcji leśnej zajmują niewielki odsetek całego terytorium, ze względu na niski wskaźnik lesistości w województwie mazowieckim (22% ogółu terenów wiejskich w 2002 r.). Podobnie funkcja turystyczna ogranicza się tylko do pojedynczych lokalizacji (np. uzdrowisko Konstancin-Jeziorna). Gminy o przewadze lub współudziale funkcji poza-

³⁹O rolniczym charakterze regionu świadczy również etymologia jego nazwy. Według jednej z koncepcji wyjaśniających znaczenie słowa „Mazowsze”, pochodzi ono od przezwiska ludzi umazanych przy pracach rolnych na wilgotnych glebach – „maz” i zamieszkałych w osiedlach, na wsi – „wś” (Dziemianowicz i in. 1999).

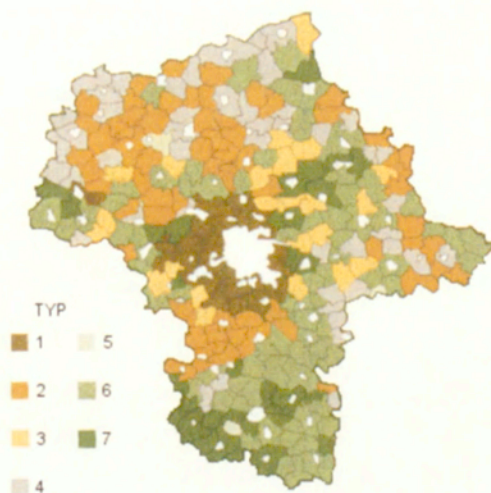

Ryc. 45. Klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich w 2000 roku; 1 – rolnictwo mało intensywne i mało towarowe, 2 – rolnictwo intensywne i towarowe, 3 – rolnictwo mieszane z udziałem 1 i 2, 4 – rolnictwo i funkcje pozarolnicze, 5 – funkcje mieszane, 6 – leśnictwo z udziałem funkcji pozarolniczych, 7 – leśnictwo z udziałem rolnictwa, 8 – turystyka z udziałem rolnictwa, 9 – turystyka z udziałem funkcji pozarolniczych, 10 – funkcje pozarolnicze, 11 – miasta. Źródło: Bański, Stola (2002).

Functional classification of rural areas as of 2000; 1 – non-commercial agriculture, 2 – intensive and commercial agriculture, 3 – mixed agriculture with share of 1 and 2 type, 4 – agriculture with share of non-agricultural functions, 5 – mixed functions, 6 – forestry with share of non-agricultural functions, 7 – forestry with agriculture, 8 – tourist and recreation with share of forestry and agriculture, 9 – tourism and recreation with share of non-agricultural functions, 10 – non-agricultural functions, 11 – cities/towns.
 Source: Bański, Stola (2002).

rolniczych (w tym szczególnie mieszkaniowych) skoncentrowane są właściwie wyłącznie w zwartej strefie otaczającej Warszawę.

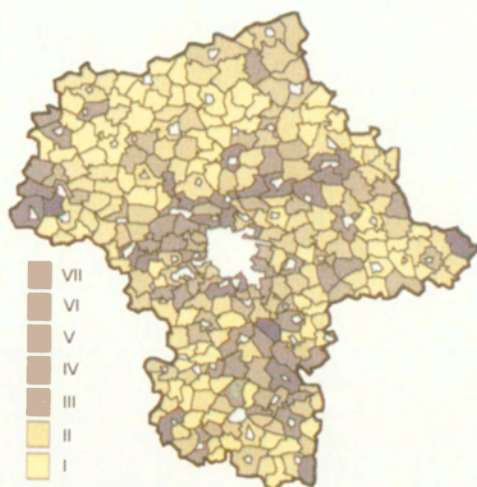
Z kolei Heffner i Rosner (2005) przeprowadzili nieco odmienną typologię gmin wiejskich – jej głównym celem było wydzielenie gmin charakteryzujących się różnymi problemami struktury gospodarczej. Dokonany podział nie stanowi klasyfikacji funkcjonalnej *sensu stricto*, jednakże uzyskane typy przestrzenne korespondują z funkcjami pełnionymi przez obszary wiejskie, szczególnie w zakresie działalności rolniczej. Gminy o największym potencjale rozwojowym, charakteryzujące się jednocześnie najwyższym poziomem wielofunkcyjności, ponownie utworzyły dosyć skoncentrowaną strefę wokół Warszawy (ryc. 46). Gminy o wysokim stopniu towarowości produkcji rolnej skoncentrowały się na obszarach o najlepszych warunkach agroekologicznych (np. obszar sadowniczy koło Grójca). Obszary problemowe i peryferyjne charakteryzują się bardzo niskim poziomem rozwoju funkcji pozarolniczych, a bardzo wysokim udziałem tradycyjnego rolnictwa rodzinnego nastawionego w głównej mierze na produkcję na własne potrzeby. Gminy tego typu położone są przede wszystkim na obszarze dawnego województwa radomskiego oraz w obecnym podregionie ostrołęcko-siedleckim.

Ryc. 46. Typologia gmin pod kątem problemów struktury gospodarczej w 2002 roku; 1 – gminy o dużych możliwościach rozwojowych, posiadające wielofunkcyjny charakter, 2 – gminy o dużych możliwościach rozwojowych, wykorzystujące priorytet rolniczy, 3 – gminy o potencjalnych możliwościach, korzystające z różnych szans rozwoju wielofunkcyjnego, 4 – gminy o potencjalnych możliwościach, korzystające z potencjału rolniczego, 5 – gminy problemowe o potencjalnych możliwościach rozwojowych z istotnymi problemami społecznymi, 6 – gminy problemowe, peryferyjne z tradycyjnym rolnictwem o potencjalnych możliwościach rozwojowych, 7 – gminy o znaczących problemach rozwojowych. Źródło: Heffner, Rosner (2005).

Communes typology with regard to the problems of economic structure as of 2002; 1 – communes with a great development potential and multifunctional in character, 2 – communes with a great development potential taking advantage of agricultural priority, 3 – communes with the prospect of a development potential taking advantage of various opportunities for multifunctional development, 4 – communes with the prospect of development potential taking advantage of agricultural possibilities, 5 – problem communes with the prospect of development potential facing basic social problems, 6 – problem communes, located on peripheries and characterized by traditional agriculture, with the prospect of development potential, 7 – communes facing significant development problems. Source: Heffner, Rosner (2005).

Pomimo iż województwo mazowieckie charakteryzuje się jednym z najniższych w kraju odsetkiem gmin o funkcjach turystycznych, warto w sposób bardziej szczegółowy scharakteryzować przestrzeń regionu pod tym kątem. Heffner i Rosner (2002) na podstawie trzech wskaźników cząstkowych – występowanie miejsc noclegowych, obiektów atrakcyjnych dla turystów oraz warunków sprzyjających rozwojowi turystyki i wypoczynku – skonstruowali syntetyczny wskaźnik możliwości rozwoju funkcji turystycznej. Na obszarze Mazowsza najwyższe jego wartości odnotowały gminy położone: na Pojezierzu Gostynińskim, wzdłuż Bugu oraz Wisły (od Zwolenia do południowych granic Warszawy), w okolicach Garbu Gielniowskiego, na Kurpiach oraz w strefie podmiejskiej Warszawy, w tym szczególnie w jej północnej i zachodniej części (Zalew Zegrzyński i Puszcza Kampinoska – ryc. 47).

Ryc. 47. Syntetyczny wskaźnik możliwości rozwoju funkcji turystycznej w 2000 roku; Klasa: VII – bardzo wysoka, VI – wysoka, V – powyżej przeciętnej, IV – przeciętna, III – poniżej przeciętnej, II – niska, I – bardzo niska. Źródło: Heffner, Rosner (2002).

Synthetic indicator of the tourist functions development possibility as of 2000; Class: VII – very high, VI – high, V – above average, IV – average, III – below average, II – low, I – very low. Source: Heffner, Rosner (2002).

Wskaźnik agraryzacji (X_{i3})

Zaprezentowane klasyfikacje w sposób kompleksowy obrazują zróżnicowanie funkcjonalne obszarów wiejskich województwa mazowieckiego (a oryginalnie również całej Polski) i posłużą przy szczegółowej charakterystyce zróżnicowania przestrzennego obszarów sukcesu. Jednakże ze względu na ich opisowy charakter i duże znaczenie funkcji rolniczej w województwie mazowieckim, do określenia ewentualnego wpływu zróżnicowania funkcjonalnego na kształtowanie obszarów sukcesu, zdecydowano się na zastosowanie wskaźnika agraryzacji. Był on wcześniej wykorzystywany przez autora w kilku analizach na poziomie dezagregacji powiatowej (Czapiewski 2005, 2006a; Janc, Czapiewski 2005; Czapiewski, Janc 2006). Korzystając z miary rozwoju Hellwiga, wskaźnik agraryzacji obliczono na podstawie dwóch mierników⁴⁰:

- odsetek użytków rolnych w powierzchni ogółem;
- odsetek gospodarstw domowych utrzymujących się z rolnictwa.

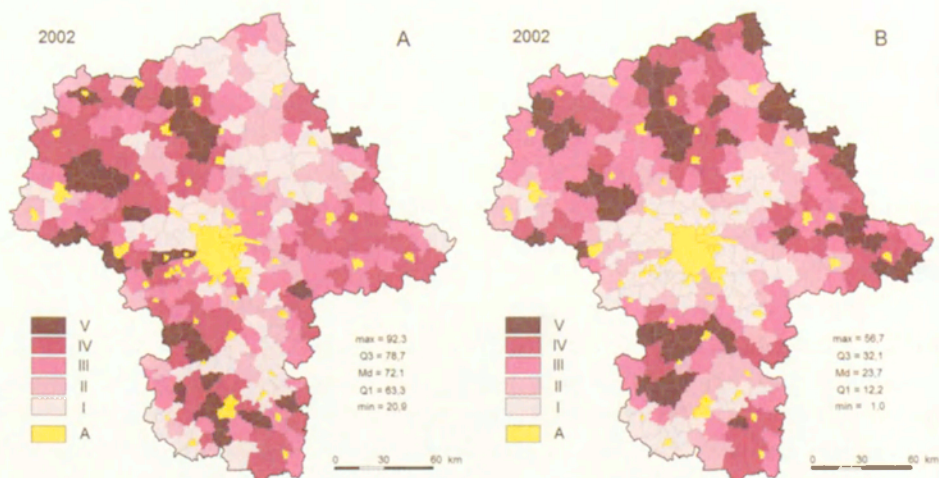
⁴⁰ Pierwotnie do analiz włączono również zmienną określającą odsetek pracujących w rolnictwie w ogólnej liczbie pracujących, jednakże ze względu na wysoki stopień korelacji tej cechy z odsetkiem gospodarstw domowych utrzymujących się z rolnictwa, wyłączono ją z dalszych obliczeń (Czapiewski 2006a).

Użytki rolne na Mazowszu zajmowały w 2002 r. powierzchnię 23,2 tys. km², co stanowiło 69% ogółu obszarów wiejskich regionu (średnia krajowa 58%). Udział użytków rolnych w poszczególnych częściach województwa był bardzo zróżnicowany i zależny od szeregu czynników – dotychczasowego rozwoju społeczno-gospodarczego w różnych okresach historycznych i presji demograficznej na poszczególnych obszarach oraz stopnia przydatności warunków przyrodniczych na potrzeby rolnictwa (Bański 1998). Na Mazowszu najwyższym odsetkiem użytków rolnych charakteryzują się gminy położone na obszarach o najlepszych warunkach agroekologicznych – Wysoczyzny Płońska, Ciechanowska i Siedlecka oraz grójecko-warecki obszar sadowniczy i okolice Radomia (współczynnik korelacji liniowej pomiędzy odsetkiem UR a wskaźnikiem waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej wynosi $r = 0,58$ – ryc. 48).

Pomimo dużych przemian w gospodarce Polski w okresie transformacji i zmniejszającej się roli rolnictwa w tworzeniu produktu krajowego brutto, w dalszym ciągu na wielu obszarach regionu dochody z rolnictwa stanowią główne źródło utrzymania wielu rodzin. W 2002 r. spośród 597,6 tys. gospodarstw domowych na obszarach wiejskich Mazowsza prawie 117,8 tys. (20%) utrzymywało się z rolnictwa, przy czym aż 94% spośród tej grupy utrzymywało się z pracy na rachunek własny w swoim gospodarstwie rolnym (średnia krajowa 85%). Najwyższym udziałem analizowanego miernika odznaczały się gminy o korzystnych warunkach przyrodniczych oraz położone we wschodniej części województwa (ryc. 48). W pierwszym przypadku mamy do czynienia z wysoko wyspecjalizowaną produkcją rolniczą, która przynosi właścicielom znaczne dochody (np. obszary upraw owocowo-warzywnych i sadowniczych). Z kolei w drugim, powiązane jest to z brakiem wyraźnych alternatyw dla działalności gospodarczej opartej na rolnictwie. Najmniejsze znaczenie rolnictwa w budżecie gospodarstw domowych odnotowane było na zwartym obszarze wokół Warszawy (średnia wartość analizowanego miernika dla gmin z powiatów sąsiadujących ze stolicą wyniosła 8%).

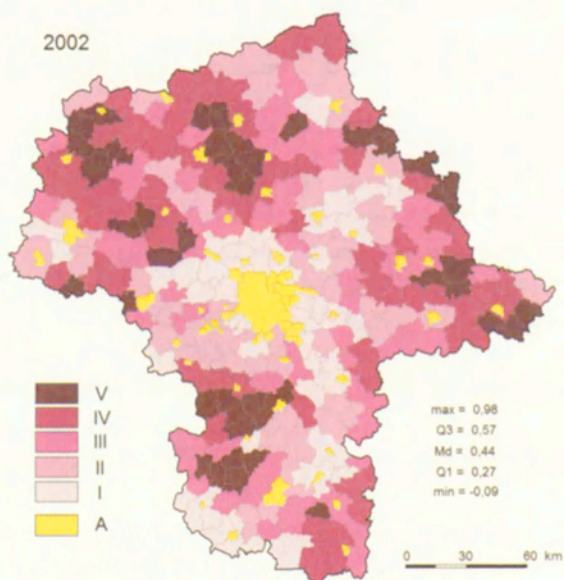
Zastosowanie wskaźnika agraryzacji pozwala na delimitację obszarów ze względu na rolę rolnictwa zarówno w zagospodarowaniu przestrzeni, jak i zatrudnieniu oraz dochodach mieszkańców. Wskaźnik agraryzacji nie uwzględnia jakościowych cech rolnictwa – takich jak ekstensyfikacja, produktywność, wielkość gospodarstw, towarowość czy struktura użytkowania, jednakże nie było to celem tej miary.

Najwyższymi wartościami wskaźnika agraryzacji odznaczały się gminy z kilku obszarów – skierniewicko-gostynińskiego, płońsko-żuromińskiego, ciechanowskiego, siedleckiego, grójeckiego, zwolenńskiego i intensywnej uprawy papryki na zachód od Radomia (ryc. 49). Z kolei najniższy stopień agraryzacji występował w gminach ze stref podmiejskich Warszawy i ośrodków subregionalnych oraz w jednostkach o dominacji funkcji pozarolniczych (por. ryc. 45 i 46).

Ryc. 48. Odsetek użytków rolnych w powierzchni ogólnej gmin (A) oraz odsetek gospodarstw domowych utrzymujących się z rolnictwa (B) na obszarach wiejskich Mazowsza w 2002 roku; Klasa: V – bardzo wysoka, IV – wysoka, III – średnia, II – niska, I – bardzo niska. A – miasta.

Percentage of arable land in the total area of communes (A) and the percentage of households deriving their income from agriculture (B) in rural areas of the Mazovia province as of 2002; Class: V – very high, IV – high, III – average, II – low, I – very low. A – cities/towns.

Ryc. 49. Wskaźnik agraryzacji na obszarach wiejskich Mazowsza; Klasa: V – bardzo wysoka, IV – wysoka, III – średnia, II – niska, I – bardzo niska. A – miasta.

Agrarization index for rural areas of the Mazovia province; Class: V – very high, IV – high, III – average, II – low, I – very low. A – cities/towns.

4.4. Lokalna aktywność społeczna

Aktywność społeczności lokalnych jest uważana współcześnie za jeden z głównych czynników wspierających rozwój gospodarczy (Kołodziejczyk 2003; Janc 2006) oraz przyczyniających się do kreacji więzi i zaufania pomiędzy członkami tych grup społecznych (Kamiński 2008; Halamska 2008). Z różnych analiz wynika wręcz, iż kapitał społeczny ma 20% udział w sukcesie gospodarczym (Kołodziejczyk 2003). Na obszarach o wysokiej aktywności lokalnej mieszkańcy w relatywnie wysokim stopniu wierzą, że mają wpływ na przebieg procesów rozwojowych, angażują się w działania podejmowane przez różne grupy społeczne oraz starają się o to, aby władze lokalne były aktywne i kompetentne (Heffner, Rosner 2002). Putnam (1995) na przykładzie Włoch wykazał, że regiony o dużych tradycjach obywatelskich lepiej się rozwijają i są lepiej zarządzane. Ludność z tych obszarów, angażując się w różnego rodzaju działalność, ufa, że inni będą przestrzegać reguł społecznych i postępować uczciwie (Halamska 2008). Pozytywny wpływ lokalnej aktywności społecznej na lokalną aktywność gospodarczą został obrazowo przedstawiony przez Kołodziejczyk (2003, s. 27), która twierdzi, iż *„mapa wiejskich obszarów rozwijających się w Polsce będzie się zmieniać w zależności od aktywności ludzkiej, pozwalającej efektywniej i dynamiczniej kreować oblicze tej przestrzeni”*.

Określenie w sposób bezpośredni aktywności wiejskich społeczności okazuje się z różnych względów niezwykle trudne. Dlatego w niniejszej analizie postanowiono wykorzystać zmodyfikowaną wersję wskaźnika opracowanego przez Heffnera i Rosnera (2002) wykorzystującego mierniki pośrednie (inferencyjne). Korzystając z miary rozwoju Hellwiga, syntetyczny wskaźnik lokalnej aktywności społecznej obliczono na podstawie trzech mierników:

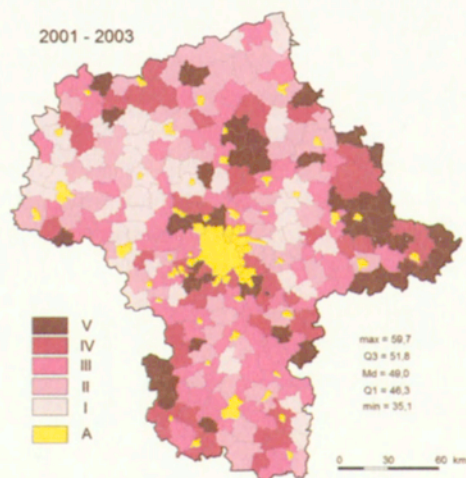
- średnia wartość frekwencji wyborczej podczas wyborów do Parlamentu RP w 2001 r. i samorządu w 2002 r. oraz referendum akcesyjnego w 2003 r.;
- średni odsetek radnych posiadających wysokie kwalifikacje do pełnienia tej funkcji (przedstawiciele władz publicznych, wyżsi urzędnicy, kierownicy i specjaliści) w kadencjach 1994–1998 i 1998–2002;
- liczba instytucji pozarządowych (fundacje, stowarzyszenia i organizacje społeczne) na 1000 mieszkańców.

Frekwencja wyborcza

Uczestnictwo w wyborach stanowi jeden z głównych bezpośrednich sposobów wyrażania swoich poglądów. Frekwencja wyborcza, czyli partycypacja w procedurach demokratycznych, wyznacza również w pewien sposób aktywność społeczną mieszkańców i ich stopień świadomości obywatelskiej (Wendt 2007).

Wartość frekwencji wyborczej obliczono z trzech kolejnych głosowań w wyborach do Parlamentu RP w 2001 r. i Samorządu w 2002 r. oraz podczas referendum akcesyjnego w 2003 roku. Pomimo iż poziom uczestnictwa społeczeństwa w wyborach wykazuje dosyć stabilne zróżnicowanie przestrzenne, należy podkreślić, że ludność w każdym typie wyborów zachowuje się nieco inaczej (Kowalski 2000; Janc 2006). Na przykład, ludność wiejska wykazuje relatywnie większe niż ludność miejska zainteresowanie wyborami samorządowymi (Kowalski, Śleszyński 2003). Dlatego uwzględnienie średniej wartości frekwencji z trzech odmiennych głosowań powinno niwelować pojawiające się specyficzne różnice (np. jednorazowe wysokie uczestnictwo w wyborach w konkretnej gminie związane z kontestacją bądź akceptacją działania poprzednich władz lokalnych). O trwałym wzorcu przestrzennym partycypacji wyborczej świadczą wysokie wartości współczynników korelacji pomiędzy obliczoną średnią wartością frekwencji a poszczególnymi jej składowymi (wybory do Parlamentu RP $r = 0,83$ i do samorządu $r = 0,59$ oraz podczas referendum akcesyjnego $r = 0,63$).

Największą aktywnością wyborczą charakteryzują się mieszkańcy obszarów z podregionu ostrołęcko-siedleckiego oraz częściowo z radomskiego i strefy podmiejskiej Warszawy (ryc. 50). Bardzo wysokie zaangażowanie obywatelskie w wschodniej części regionu może wynikać z dwóch przesłanek. Po pierwsze, słaba kondycja ekonomiczna mogła sprzyjać wzrostowi niezadowolenia z istniejącą

Ryc. 50. Frekwencja podczas wyborów do Parlamentu RP w 2001 r. i samorządu w 2002 r. oraz referendum akcesyjnego w 2003 r. na obszarach wiejskich Mazowsza; Klasa: V – bardzo wysoka, IV – wysoka, III – średnia, II – niska, I – bardzo niska. A – miasta.

Voter turnout in Poland in the 2001 Parliamentary elections, in the 2002 Local Government elections and in the 2003 EU Accession Referendum in rural areas of the Mazovia province; Class: V – very high, IV – high, III – average, II – low, I – very low. A – cities/towns.

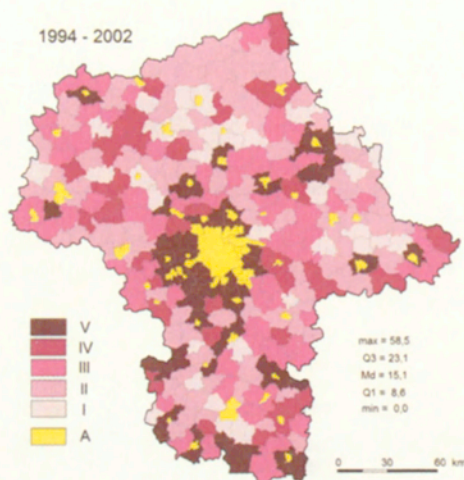
sytuacji i mobilizacji elektoratu cechującego się radykalnymi postawami i opiniami (Kowalski, Śleszyński 2003). Po drugie, w wyborach znacznie częściej udział biorą mężczyźni i osoby starsze (Cześnik 2007), a jak wynika z analiz struktury demograficznej (por. rozdz. 3.3.) te obszary charakteryzują się niskimi wartościami współczynnika feminizacji i wysokimi współczynnika obciążenia demograficznego. Równocześnie także osoby lepiej wykształcone i zamożniejsze częściej uczestniczą w wyborach (Cześnik 2007), co by w pewien sposób objaśniało wyższe wartości frekwencji odnotowane w gminach podwarszawskich.

Kwalifikacje radnych

Upodmiotowienie społeczności lokalnych wiązało się z równoczesnym otrzymaniem przez gminę dużych uprawnień w sferze rozwoju lokalnego. Od początku lat 90. ubiegłego wieku samorząd gminny stał się odpowiedzialny za podnoszenie atrakcyjności gospodarczej, społecznej i infrastrukturalnej danej gminy i przez to zwiększanie jej konkurencyjności w stosunku do innych jednostek terytorialnych (Wasilewski 2005). Skuteczność realizacji tego procesu zależy w dużej mierze od poziomu kwalifikacji radnych oraz władzy samorządowej. Z różnych badań wynika, iż właśnie od poziomu kompetencji tych osób zależy między innymi stopień absorpcji środków z Unii Europejskiej przeznaczonych na rozwój społeczno-gospodarczy (Bański, Stola 2002; Czapiewski, Janc 2007; Ciok, Raczyk 2008). Ponadto, jak podkreśla Rosner (2007), kapitał ludzki jest zasobem gospodarki lokalnej i od umiejętności władz gminy, promocji, inicjatyw lokalnych zależy, czy gminy będą umiały ten wewnętrzny kapitał wykorzystać. Co ciekawe, z tych samych analiz wynika, że władze samorządowe gmin cechujących się najlepszymi wskaźnikami rozwoju społeczno-gospodarczego widzą szanse zwiększenia swego potencjału w poszukiwaniu rezerw tkwiących w gospodarce lokalnej, w większej aktywizacji mieszkańców czy wprowadzaniu oszczędności w polityce lokalnej. Natomiast liderzy z gmin peryferyjnych takich możliwości nie dostrzegają, a wskazują głównie na rozszczeniowe metody zwiększenia zasobów poprzez wzrost dotacji i subwencji z budżetu centralnego i programów Unii Europejskiej (Rosner 2007).

Kompetencje radnych wyznaczono na podstawie udziału osób klasyfikowanych przez GUS, jako przedstawiciele władz publicznych, wyżsi urzędnicy, kierownicy i specjaliści w ogólnej liczbie członków rad gmin w kadencjach 1994–1998 i 1998–2002. Osoby te posiadają doświadczenie menadżerskie uzyskane podczas pełnienia różnych funkcji kierowniczych. Jednocześnie zrezygnowano z określenia kwalifikacji radnych na podstawie ich poziomu wykształcenia, gdyż miernik taki korespondowałby z poziomem wykształcenia ogółu ludności (x_{14}), użytym jako zmienna zależna do delimitacji obszarów sukcesu.

Największy odsetek radnych o wysokich kwalifikacjach jest charakterystyczny dla gmin ze strefy podmiejskiej Warszawy, gmin miejsko-wiejskich oraz położonych w południowej części regionu (ryc. 51). O ile średni odsetek kierowników i specjalistów w radach gmin na obszarach wiejskich woj. mazowieckiego wyniósł 19%, to w $\frac{1}{3}$ jednostek nie przekroczył 10%, a w zaledwie w co dziesiątej przekroczył 35%.

Ryc. 51. Odsetek radnych posiadających wysokie kwalifikacje do pełnienia tej funkcji w kadencjach 1994–1998 i 1998–2002 na obszarach wiejskich Mazowsza; Klasa: V – bardzo wysoka, IV – wysoka, III – średnia, II – niska, I – bardzo niska. A – miasta.

The percentage of elected councilors highly qualified to hold that seat in the terms 1994–1998 and 1998–2002 in rural areas of the Mazovia province; Class: V – very high, IV – high, III – average, II – low, I – very low. A – cities/towns.

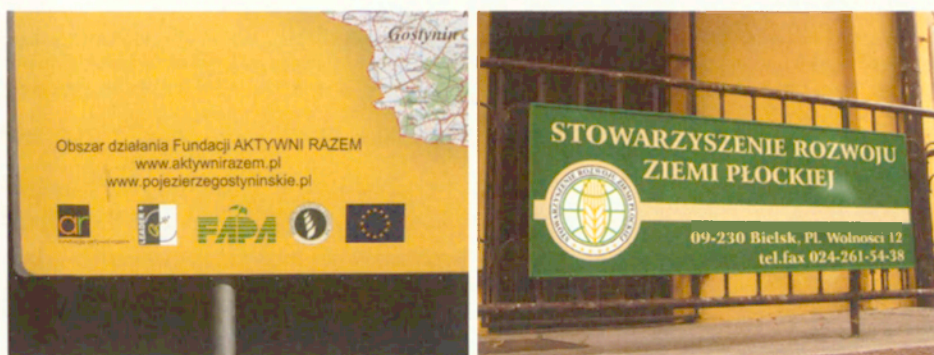
Organizacje pozarządowe

Wiele analiz wskazuje, że polska wieś w porównaniu z miastami jest miejscem o znacznie niższym poziomie społeczeństwa obywatelskiego (Kamiński 2008). Wynika to z faktu, iż na obszarach wiejskich istnieją różne przejawy samoorganizacji, które nie zawsze weszły w fazę pełnej instytucjonalizacji. Grupy te często funkcjonują bardzo sprawnie i nie potrzebują sformalizowanych ram do swojej działalności. Jednakże współcześnie, aby móc pozyskać zewnętrzne środki na konkretne inicjatywy, konieczne jest posiadanie odpowiednich umocowań prawnych.

Organizacje pozarządowe scharakteryzowano na podstawie ich liczby przypadającej na 1000 mieszkańców. Wykorzystano przede wszystkim dane zgromadzone w bazie prowadzonej przez Stowarzyszenie Klon/Jawor

(<http://bazy.ngo.pl/>) i skorygowane o dane o liczbie fundacji i stowarzyszeń zarejestrowanych w systemie REGON (*Bank Danych Regionalnych* 2002). Pomimo pewnych zastrzeżeń w stosunku do aktualności danych z tych źródeł, są one najczęściej wykorzystywanymi w analizach dotyczących aktywności społeczności wiejskich (Herbst 2006; Kamiński 2008; Halamska 2008).

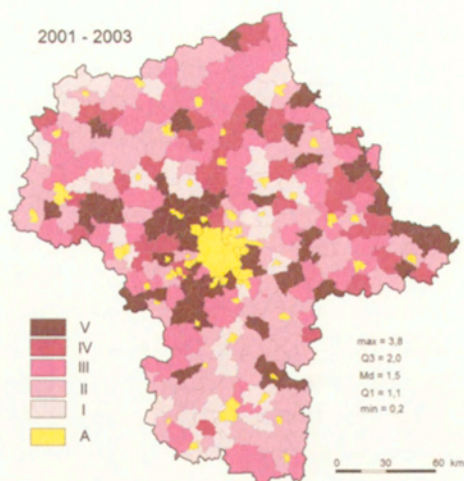
Czasami działalność jednej skutecznej organizacji przynosi więcej pożytku, niż istnienie kilku mniejszych jednostek. Jednakże duża liczba organizacji przypadająca na mieszkańca świadczy o szerokim zakresie oferty skierowanej do mieszkańców – zarówno jako możliwość włączenia się w pracę w określonym stowarzyszeniu, jak również podejmowanych działań na rzecz społeczności lokalnej (fot. 6). W skali ogólnopolskiej najczęstszymi polami działań organizacji pozarządowych są: sport, rekreacja, turystyka, kultura, edukacja, pomoc społeczna oraz rozwój lokalny (Kamiński 2008; Halamska 2008).

Fot. 6. Tablice informacyjne organizacji pozarządowych działających na rzecz rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich Mazowsza – Fundacja Aktywni Razem z powiatu gostynińskiego i Stowarzyszenie Rozwoju Ziemi Płockiej

Information plaques of non-governmental organizations promoting socio-economic development of rural areas of the Mazovia province – Fundacja Aktywni Razem (Together Active Foundation) from Gostynin county and Stowarzyszenie Rozwoju Ziemi Płockiej (Association for Development of Plock County)

Największa liczba organizacji pozarządowych *per capita* funkcjonuje w dwóch typach obszarów wiejskich Mazowsza: w strefie podmiejskiej Warszawy oraz we wschodniej części regionu (ryc. 52). Należy wskazać na różne przyczyny wysokich wartości analizowanego miernika w obydwu kategoriach obszarów. W pierwszym łączy się z miejskim charakterem tych obszarów i dominacją funkcji pozarolniczych, a jak wynika z analiz Herbst (2008) gęstość organizacji wzrasta wraz ze wzrostem poziomu urbanizacji. Z kolei w drugim przypadku wydaje się, iż wynika to z dużej liczby tzw. „tradycyjnych organizacji pozarządowych”, głównie Ochotniczych Straży Pożarnych (Herbst 2006) oraz potrzeby powoływania instytucji społecznych w celu rozwiązywania konkretnych problemów

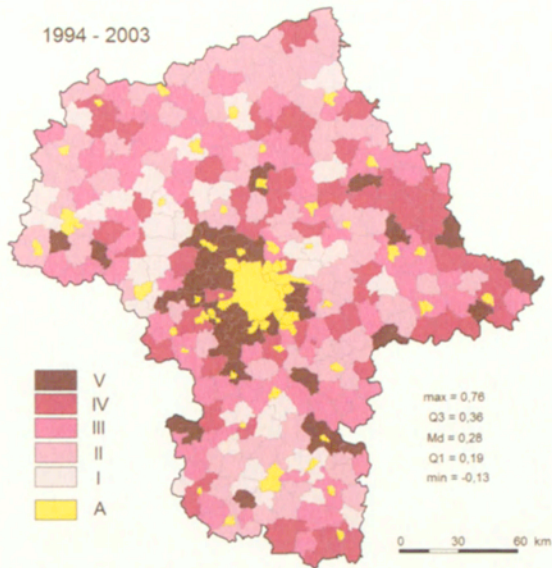
Ryc. 52. Liczba organizacji pozarządowych na 1000 mieszkańców na obszarach wiejskich Mazowsza; Klasa: V – bardzo wysoka, IV – wysoka, III – średnia, II – niska, I – bardzo niska. A – miasta.
Number of non-governmental organizations per 1000 inhabitants in rural areas of the Mazovia province; Class: V – very high, IV – high, III – average, II – low, I – very low. A – cities/towns.

społeczno-gospodarczych (Kołodziejczyk i in. 2006). Choć nie stanowi to reguły, to w przypadku kilku gmin miejsko-wiejskich, obserwowane są niskie wartości liczby organizacji pozarządowych *per capita*. Wynika to zapewne z prowadzenia działalności na obszarach wiejskich tych gmin przez instytucje mające swoje siedziby w mieście.

Lokalna aktywność społeczna ($X_{1,4}$)

Inicjatywy i aktywność mieszkańców w zakresie stymulowania procesów rozwojowych stanowią ważny składnik szeroko rozumianego rozwoju lokalnego. Wszakże mieszkańcy zajmujący określone terytorium, jakim jest gmina, są członkami samorządu terytorialnego i jednocześnie podmiotem w procesie rozwoju lokalnego (Kotus 1998). Stąd też po 1989 r. silnie podkreśla się rolę lokalnej aktywności mieszkańców i władz samorządowych w kształtowaniu pozytywnych trendów rozwojowych oraz poprawie warunków życia ludności.

Najwyższą aktywność wykazują społeczności lokalne ze zwartej pierścienia gmin otaczających Warszawę (ryc. 53). Na obszarze tym wszystkie mierniki użyte do konstrukcji wskaźnika syntetycznego osiągnęły wysokie i bardzo wysokie wartości (z wyjątkiem kilku gmin z pow. warszawskiego zachodniego, gdzie frekwencja osiągnęła średnie wartości). Ponadto relatywnie wyższą lokalną aktywnością społeczną wykazują się mieszkańcy gmin ze wschodniej części regionu. Pozostałe obszary Mazowsza cechują się niższymi wartościami analizowanego

Ryc. 53. Wskaźnik lokalnej aktywności społecznej na obszarach wiejskich Mazowsza; Klasa: V – bardzo wysoka, IV – wysoka, III – średnia, II – niska, I – bardzo niska. A – miasta.
 Indicator of local social activity in rural areas of the Mazovia province; Class: V – very high, IV – high, III – average, II – low, I – very low. A – cities/towns.

wskaźnika, przy czym punktowo występują gminy o ponadprzeciętnych jego wartościach.

4.5. Analiza objaśniająca kształtowanie obszarów sukcesu

Zgodnie ze statystycznymi wymogami doboru zmiennych, wszystkie wybrane i opisane potencjalne czynniki wpływające na kształtowanie obszarów sukcesu, wykazują relatywnie niski poziom wzajemnego skorelowania (tab. 22), dzięki czemu jedne zmienne nie powielają zakresu informacji niesionego przez inne wskaźniki. Wynika to z odmiennego zakresu merytorycznego analizowanych czynników, jak również są wśród nich typowe czynniki „twarde” (np. położenie w przestrzeni regionu) oraz „miękkie” (np. lokalna aktywność społeczna). Poziom agraryzacji, traktowany w analizach jako destymulanta, cechuje się ujemnymi wartościami współczynnika korelacji z trzema pozostałymi czynnikami. Współczynnik konkordacji, czyli łączna współzależność pomiędzy wszystkimi zmiennymi, osiągnął wartość $r_w = 0,46$.

Objaśnienie uzyskanego zróżnicowania przestrzennego wiejskich obszarów sukcesu cywilizacyjnego na Mazowszu z wykorzystaniem czterech zmiennych niezależnych przyjętych *a priori* zostanie przeprowadzone zarówno poprzez

Tabela 22. Macierz korelacji czynników objaśniających kształtowanie obszarów sukcesu

	X_{11}	X_{12}	X_{13}	X_{14}
X_{11}	1,00			
X_{12}	0,55	1,00		
X_{13}	-0,43	-0,33	1,00	
X_{14}	0,29	0,32	-0,25	1,00

Oznaczenie wskaźników: X_{11} – napływ czynników egzogenicznych, X_{12} – położenie w przestrzeni regionu, X_{13} – wskaźnik agraryzacji, X_{14} – lokalna aktywność społeczna.

Źródło: obliczenia własne.

szczegółową analizę oddziaływania każdego z czynników z osobna, jak również wszystkich łącznie. Analizy jednocechowe umożliwią empiryczną weryfikację przyjętych na wstępie czterech hipotez badawczych. Z kolei analiza wielocechowa pozwoli na kompleksowe określenie zależności pomiędzy obszarami sukcesu a zdiagnozowanymi czynnikami, gdyż jak twierdzą Chojnicki i Czyż (1980) w warunkach rzeczywistych wielka liczba czynników oddziałuje jednocześnie i należy uwzględnić nie tylko wpływ każdego z nich, ale także ich wzajemne oddziaływanie.

Napływ czynników egzogenicznych (X_{11})

Przed przystąpieniem do określenia wpływu czynników egzogenicznych na kształtowanie obszarów sukcesu, szczegółowiej zanalizowana zostanie zmiana liczby mieszkańców, czyli jeden z mierników wykorzystany do konstrukcji syntetycznego wskaźnika atrakcyjności gmin dla czynników zewnętrznych. W okresie 1970–2002, jak również w jego poszczególnych podokresach, obszary sukcesu cechowały się przyrostem rzeczywistej liczby mieszkańców, podczas gdy pozostałe obszary ich ubytkiem (tab. 23). Za symptomatyczne należy uznać, iż znaczący przyrost ludności na obszarach sukcesu nastąpił w zasadzie w okresie

Tabela 23. Zmiana liczby mieszkańców w okresie 1970–2002 na wyznaczonych obszarach sukcesu i pozostałych obszarach wiejskich Mazowsza

Typ obszaru	Zmiana liczby mieszkańców			Gęstość zaludnienia (os./km ²)	
	1970-2002 (1970=100)	1978-2002 (1978=100)	1988-2002 (1988=100)	1970	2002
Obszary sukcesu	114,2	112,5	109,9	78,5	89,6
Pozostałe obszary	89,5	94,1	96,7	53,3	47,7

Źródło: obliczenia własne.

transformacji społeczno-gospodarczej. W poprzednich latach liczba mieszkańców wzrastała w znacznie wolniejszym tempie. Powiązane to było z nasileniem się procesów suburbanizacyjnych w latach 90. – zarówno wokół Warszawy i ośrodków subregionalnych, jak również wokół mniejszych centrów lokalnych (wybranych ośrodków powiatowych). Z kolei tereny wiejskie Mazowsza niezaaklasyfikowane jako obszary sukcesu cechowały się niekorzystnymi procesami depopulacyjnymi. Przykładowo średnioroczne saldo migracji w latach 2000–2004 na obszarach sukcesu wyniosło 8,7‰, zaś na pozostałych obszarach –1,2‰. W konsekwencji tak zarysowanych procesów, wzrastała gęstość zaludnienia na obszarach sukcesu, a spadała na pozostałych terenach. Tak więc pomimo, że gminy sukcesu stanowiły niecałe 1/4 ogółu jednostek administracyjnych i zajmowały 20% powierzchni regionu, to w 2002 r. zamieszkiwało je prawie 1/3 ludności wiejskiej Mazowsza⁴¹.

Pierwsza hipoteza badawcza miała postać: *Wiejskie obszary sukcesu, oznaczające się wysokim potencjałem endogenicznym, charakteryzują się także wysokim poziomem atrakcyjności dla czynników egzogenicznych, rozumianym jako napływ na dany obszar mieszkańców, przedsiębiorców oraz środków finansowych (H_1)*. W 80% gmin sukcesu zachodziła taka zależność (tab. 24). Średnia wartość wskaźnika atrakcyjności gmin dla czynników egzogenicznych na obszarach sukcesu wyniosła $X_{i1} = 0,35$, podczas gdy na pozostałych obszarach $X_{i1} = 0,21$. Współczynnik korelacji Yule'a (Φ) przyjął przeciętną, choć istotną statystycznie wartość⁴².

Szczegółowa analiza statystyczna wykazała zależność pomiędzy przeciętną wartością syntetycznego wskaźnika ogólnego poziomu rozwoju obszarów wiejskich na Mazowszu obliczoną na podstawie wzoru (16) i wskaźnikiem napływu czynników egzogenicznych (ryc. 54)⁴³. Wszystkie współczynniki korelacji wykazują istotność statystyczną dla poziomu $\alpha = 0,01$. Wyznaczone wartości testu t-Studenta dla wyrazu wolnego β_0 oraz parametru strukturalnego modelu β_1 są znacznie wyższe od wartości krytycznej zarówno dla poziomu istotności

⁴¹ Średnia liczba mieszkańców w gminach z obszarów sukcesu wyniosła w 2002 r. ponad 9200 osób, podczas gdy w jednostkach z pozostałych obszarów ukształtowała się na poziomie 6200 osób.

⁴² Niskie wartości wszystkich obliczonych w pracy współczynników korelacji Yule'a (Φ) wynikają z faktu, iż obszary sukcesu stanowią około 25% zbioru gmin, podczas gdy w wyniku podziału gmin względem średniej wartości wskaźników objaśniających, uzyskuje się mniej więcej równoliczne zbioru. W związku z czym wysokimi wartościami poszczególnych czynników odznaczają się również gminy nie zaklasyfikowane jako obszary sukcesu, co powoduje obniżanie wartości współczynnika korelacji.

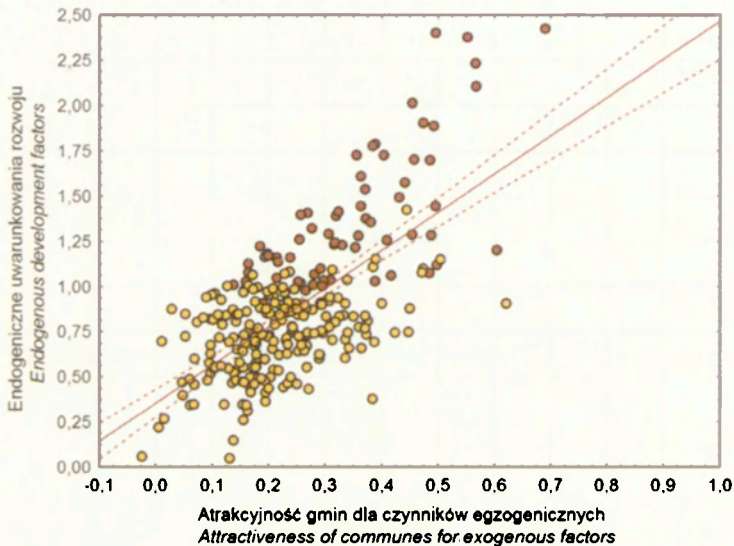
⁴³ Każdorazowo wykonywano test istotności dla współczynnika regresji poprzez postawienie hipotezy zerowej (H_0) mówiącej o braku wpływu zmiennej niezależnej X_i na wartości zmiennej objaśnianej Y_i .

Tabela 24. Tablica kontyngencyjna: obszary sukcesu a napływ czynników egzogenicznych

Typ obszaru	Wskaźnik atrakcyjności gmin dla czynników egzogenicznych	
	powyżej średniej	poniżej średniej
Obszary sukcesu	52	13
Pozostałe obszary	62	147

Współczynnik korelacji $\Phi = 0,43$

Źródło. obliczenia własne.

Współczynnik korelacji liniowej	$r = 0,67$	$(\alpha = 0,00)$
Współczynnik korelacji dla gmin sukcesu	$r = 0,70$	$(\alpha = 0,00)$
Model regresji liniowej prostej	$Y_i = 0,357 + 2,111X_i$	test t dla $\beta_0 t = 9,2$ $\beta_1 t = 14,9$ wartość krytyczna t dla $\alpha=0,05$ wynosi $t = \pm 1,97$
Skorygowany współczynnik determinacji	$R_S^2 = 0,45$	
Współczynnik zmienności losowej	$V_l = 32,8\%$	
Współczynnik korelacji cząstkowej	$r_{15,234} = 0,48$	$(\alpha = 0,00)$

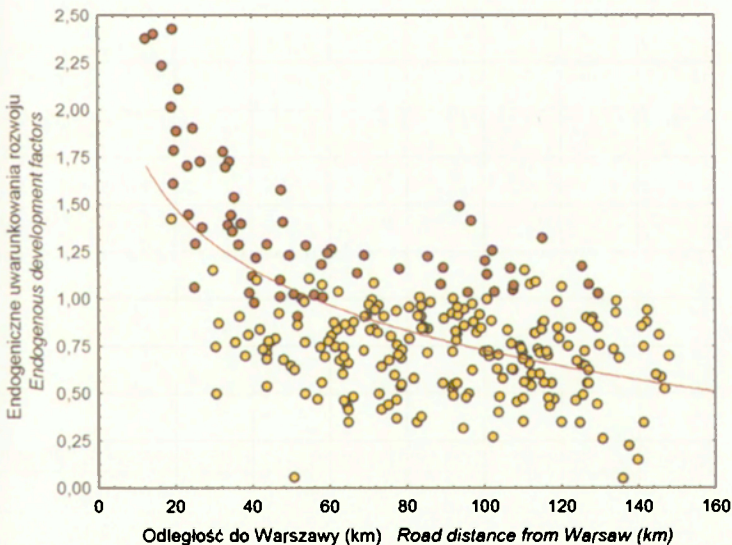
Ryc. 54. Wykres rozrzutu wskaźników endogenicznych uwarunkowań rozwoju (zmienna zależna) i atrakcyjności gmin dla czynników egzogenicznych (zmienna niezależna) oraz podstawowe wartości wskaźników analizy korelacji i regresji (ciemniejszym kolorem zaznaczono gminy sukcesu)
 Chart illustrating a dispersion of indices of endogenous development factors (a dependent variable) and of attractiveness of communes for exogenous factors (an independent variable) as well as the basic values for correlation and regression analysis indices (success communes are marked by darkened colours)

$\alpha = 0,05$ oraz $\alpha = 0,01$. Obliczone wartości analizy dobroci dopasowania modelu regresji wskazują, iż zmienność wartości endogenicznych uwarunkowań rozwoju jest w 45% objaśniana przez zaobserwowane zmiany wartości wskaźnika napływu czynników zewnętrznych. Z kolei wartość współczynnika zmienności losowej informuje, iż średni błąd dopasowania modelu wynosi 33% (o tyle procentowo mylimy się obliczając wartości zmiennej zależnej Y_i za pomocą wyznaczonego modelu regresji liniowej).

Przeprowadzone analizy potwierdziły istotność statystyczną pomiędzy obiema zmiennymi, w związku z czym jako prawdziwą można przyjąć pierwszą hipotezę, co oznacza, że **wiejskie obszary sukcesu charakteryzują się wysokim poziomem atrakcyjności dla czynników egzogenicznych.**

Położenie w przestrzeni regionu ($X_{1,2}$)

Większość gmin o najwyższych wartościach wskaźnika endogenicznych uwarunkowań rozwoju obszarów wiejskich położona jest w odległości drogowej do 50 km od centrum Warszawy (ryc. 55). Do tego dystansu zaznacza się największy wpływ stolicy na poziom rozwoju gmin, choć istnieje kilka jednostek

Ryc. 55. Wartość endogenicznych uwarunkowań rozwoju wiejskich obszarów sukcesu na Mazowszu w zależności od odległości drogowej do Warszawy ($r = -0,52$) (ciemniejszym kolorem zaznaczono gminy sukcesu)

Value for endogenous factors of development of success rural areas in the Mazovia province varying according to the road distance from Warsaw ($r = -0.52$) (success communes are marked by darkened colours)

położonych blisko Warszawy, które charakteryzują się niskimi wartościami wszystkich analizowanych uwarunkowań rozwoju (ewenementem w tej grupie jest gmina Strachówka z pow. wołomińskiego, w której odnotowano drugi najniższy w całym województwie poziom rozwoju cywilizacyjnego $Y_i = 0,06$). Z kolei gminy położone w dalszej odległości od stolicy cechują się z reguły niskimi wartościami endogenicznych uwarunkowań rozwoju, choć regionalny układ „rdzeń–peryferie”, zakłócany jest przez pozytywny wpływ ośrodków subregionalnych (głównie Płocka, Radomia i Siedlec), wokół których wykształciła się niewielka strefa gmin o podwyższonych wartościach analizowanego wskaźnika (np. położone w odległości około 100 km od Warszawy gminy koło Płocka – Stara Biała i Słupno, koło Radomia – Jedlnia-Letnisko oraz gmina wiejska Siedlce).

Również szczegółowa analiza odległości do Warszawy z obszarów sukcesu i z pozostałych obszarów wykazała istotny wpływ lokalizacji przestrzennej w procesie kreacji pozytywnych trendów rozwojowych. Średnia odległość ze stolicy do gmin sukcesu stanowi około 60% odległości do pozostałych jednostek (tab. 25). Interesujące zależności wykazała analiza odległości od gmin sukcesu i pozostałych obszarów do ośrodków subregionalnych. W przypadku strefy oddziaływania Warszawy⁴⁴ zaobserwowano równie silną zależność zmiennej odległości, jak w przypadku analiz dla wszystkich gmin województwa. Wynik taki ma duży związek z procesami suburbanizacji oraz tworzeniem się obszaru metropolitalnego stolicy. Duża aktywność gospodarcza w strefie podmiejskiej wynika z faktu, iż tworzy ona jeden układ funkcjonalny z Warszawą. W grupie gmin pozostających pod wpływem Warszawy aż 45% zostało zaklasyfikowanych do obszarów sukcesu. Zupełnie inny wynik otrzymano przy analizie wpływu odległości do pięciu ośrodków subregionalnych na kształtowanie się obszarów sukcesu (por. szczegółowy wykaz gmin zamieszczony w Aneksie 3). Zaledwie co dziewiąta gmina pozostająca w strefie oddziaływania ośrodków subregionalnych

Tabela 25. Średnia odległość do Warszawy i odpowiednich ośrodków subregionalnych z obszarów sukcesu i z pozostałych obszarów wiejskich Mazowsza

Typ obszaru	Średnia odległość (km)	
	do Warszawy	do ośrodka subregionalnego
Obszary sukcesu	56,2	34,3
Pozostałe obszary	90,7	39,0

Źródło: obliczenia własne.

⁴⁴ Wyznaczonej na podstawie delimitacji zawartej w Strategii Rozwoju Województwa Mazowieckiego (2006), której nie należy utożsamiać z Obszarem Metropolitalnym Warszawy posiadającym znacznie mniejszy zasięg przestrzenny (por. szczegółowy opis w rozdziale 4.2.).

została zaklasyfikowana do obszarów sukcesu (jedynie w przypadku strefy Płocka prawie co trzecia). Wynika to z jednej strony ze znacznego oddalenia tych jednostek od Warszawy, przez co na obszary te nie docierają pozytywne impulsy rozwojowe generowane przez aglomerację stołeczną, a z drugiej strony ośrodki subregionalne (z wyjątkiem Płocka) nie posiadają wystarczająco wysokiego własnego potencjału gospodarczego, aby stymulować procesy rozwojowe na otaczających ich obszarach wiejskich.

Druga hipoteza badawcza miała postać: *Wiejskie obszary sukcesu cechują się korzystną lokalizacją w przestrzeni regionu, związaną z bliskim położeniem względem dużych ośrodków miejskich i szlaków komunikacyjnych* (H_2). W 77% gmin sukcesu zachodziła taka zależność (tab. 26). Średnia wartość wskaźnika położenia obszarów sukcesu w przestrzeni regionu wyniosła $X_{i2} = 0,46$, podczas gdy pozostałych obszarów $X_{i2} = 0,28$. Również w tym przypadku współczynnik korelacji Yule'a (Φ) przyjął niską, choć istotną statystycznie wartość.

Szczegółowa analiza statystyczna wykazała zależność pomiędzy przeciętną wartością syntetycznego wskaźnika ogólnego poziomu rozwoju obszarów wiejskich na Mazowszu i wskaźnikiem położenia w przestrzeni regionu (ryc. 56). Wszystkie współczynniki korelacji wykazują istotność statystyczną dla poziomu $\alpha = 0,01$. Wyznaczone wartości testu t-Studenta dla wyrazu wolnego β_0 oraz parametru strukturalnego modelu β_2 są znacznie wyższe od wartości krytycznych. Obliczone wartości analizy dobroci dopasowania modelu regresji wskazują, iż zmienność wartości endogenicznych uwarunkowań rozwoju jest w 38% objaśniana przez zaobserwowane zmiany wartości wskaźnika położenia w przestrzeni regionu. Średni błąd dopasowania wyznaczonego modelu regresji wynosi 35%.

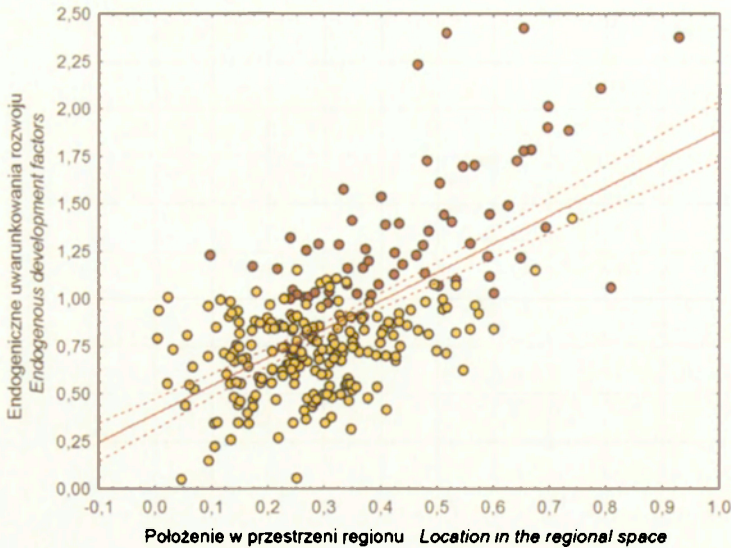
Tabela 26. Tablica kontyngencyjna: obszary sukcesu a położenie w przestrzeni regionu

Typ obszaru	Wskaźnik położenia w regionie	
	powyżej średniej	poniżej średniej
Obszary sukcesu	50	15
Pozostałe obszary	69	140

Współczynnik korelacji $\Phi = 0,38$

Źródło: obliczenia własne

Przeprowadzone analizy potwierdziły istotność statystyczną pomiędzy obiema zmiennymi, w związku z czym jako prawdziwą można przyjąć drugą hipotezę, co oznacza, że **wiejskie obszary sukcesu cechują się korzystną lokalizacją w przestrzeni regionu.**

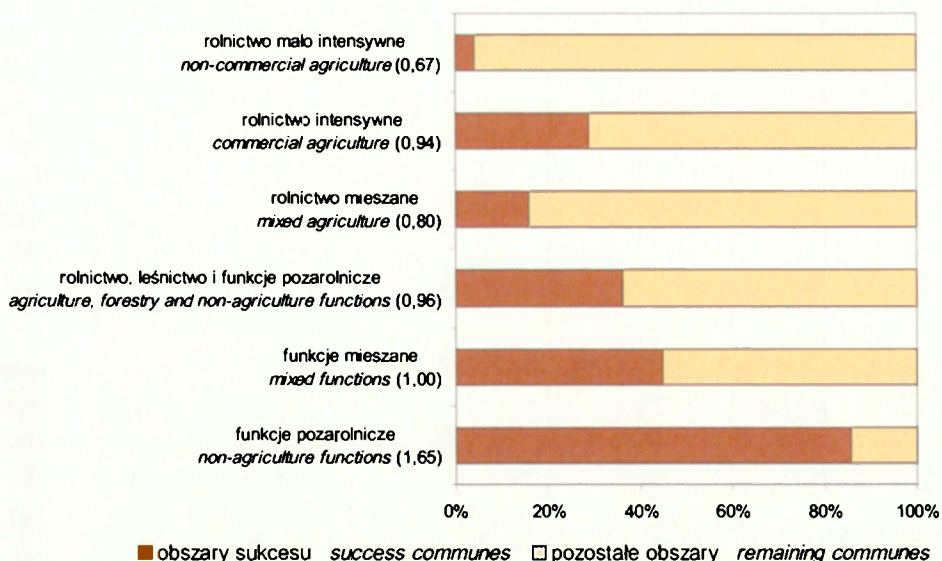
Współczynnik korelacji liniowej	$r = 0,62$	$(\alpha = 0,00)$
Współczynnik korelacji dla gmin sukcesu	$r = 0,60$	$(\alpha = 0,00)$
Model regresji liniowej prostej	$Y_i = 0,394 + 1,491X_2$	test t dla β_0 $t = 9,7$ β_2 $t = 13,1$ wartość krytyczna t dla $\alpha = 0,05$ wynosi $t = \pm 1,97$
Skorygowany współczynnik determinacji	$R_S^2 = 0,38$	
Współczynnik zmienności losowej	$V_f = 34,7\%$	
Współczynnik korelacji cząstkowej	$r_{25\ 134} = 0,37$	$(\alpha = 0,00)$

Ryc. 56. Wykres rozrzutu wskaźników endogenicznych uwarunkowań rozwoju (zmienna zależna) i położenia w przestrzeni regionu (zmienna niezależna) oraz podstawowe wartości wskaźników analizy korelacji i regresji (ciemniejszym kolorem zaznaczono gminy sukcesu)

Chart illustrating a dispersion of indices of endogenous development factors (a dependent variable) and of location in the regional space (an independent variable) as well as the basic values for correlation and regression analysis indices (success communes are marked by darkened colours)

Wskaźnik agraryzacji (X_{i3})

Analiza zależności pomiędzy obszarami sukcesu a klasyfikacją struktury funkcjonalnej gmin wykonaną przez Bańskiego i Stołę (2002) pozwala na wyciągnięcie interesujących wniosków. Przede wszystkim należy podkreślić, iż większość gmin pełniących funkcje pozarolnicze (turystyczne, usługowe, mieszkaniowe) zostało zaklasyfikowane jako obszary sukcesu (ryc. 57). Wynika to głównie z ich korzystnej lokalizacji przestrzennej, wysokiego poziomu przedsiębiorczości mieszkańców, wysokich wpływów do budżetu lokalnego, korzystnych tendencji

Ryc. 57. Udział gmin sukcesu i pozostałych gmin w poszczególnych klasach struktury funkcjonalnej obszarów wiejskich Mazowsza (w nawiasie podano przeciętną wartość ogólnego wskaźnika endogenicznych uwarunkowań rozwoju Y_i); Źródło: struktura funkcjonalna w oparciu o opracowanie: Bański, Stola (2002).

The share of success communes and remaining communes in the particular classes of functional structure in rural areas of Mazovia province (in brackets there are mean values for general index of endogenous developmental factors Y_i); Source: functional structure based on work done by Bański, Stola (2002).

społeczno-demograficznych oraz zadowalającego wyposażenia infrastrukturalnego. Jednakże najciekawszych rezultatów dostarcza analiza struktury gmin z pozostałych klas funkcjonalnych, gdyż obszary te nie posiadają już tak korzystnych uwarunkowań. Gminy z dominacją rolnictwa towarowego znacznie częściej osiągają sukces, niż jednostki, w których dominuje rolnictwo drobnoskalowe i niskotowarowe. Odsetek gmin sukcesu w ogólnej liczbie jednostek charakteryzujących się rolnictwem mieszanym osiągnął z kolei wartość pomiędzy miarą dla klasy rolnictwa nisko- i wysokotowarowego, co potwierdza przejściowy charakter tej klasy. Około 40% gmin posiadających wielofunkcyjną strukturę gospodarki (rolnictwo i leśnictwo wraz z funkcjami pozarolniczymi oraz funkcje mieszane) zaklasyfikowano do obszarów sukcesu. Z przeprowadzonej analizy wynika, iż prawdopodobieństwo zaistnienia sukcesu wzrasta zarówno wraz ze zwiększaniem się udziału sektorów pozarolniczych w strukturze gospodarczej gmin, jak również wraz ze wzrostem poziomu towarowości produkcji rolnej. Wniosek ten potwierdza podnoszone postulaty o konieczności wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich, zwiększania rynkowego nastawienia gospodarstw rolnych oraz dywersyfikowania struktury gospodarczej gmin i źródeł utrzymania mieszkańców.

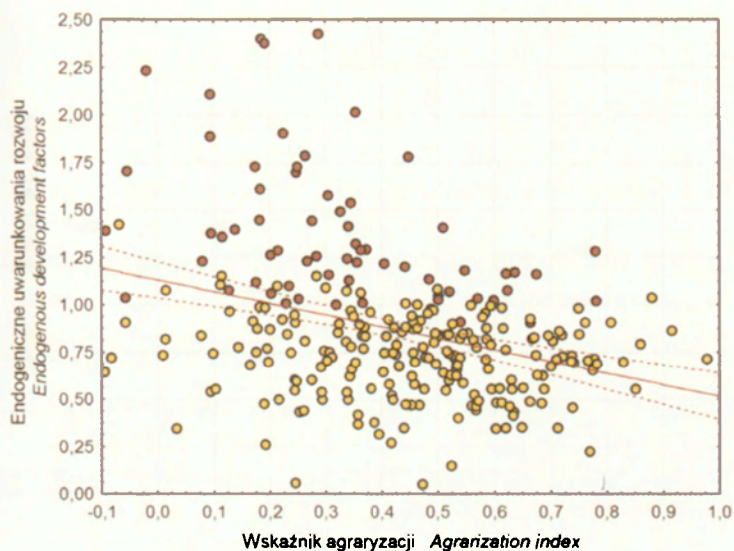
Trzecia hipoteza badawcza miała postać: *Wiejskie obszary sukcesu wyróżniają się polifunkcyjną strukturą gospodarki oraz wysokim poziomem dezagaryzacji, rozumianym jako niski udział rolnictwa zarówno w użytkowaniu ziemi, jak i zatrudnieniu oraz dochodach mieszkańców* (H_3). W 71% gmin sukcesu zachodziła taka zależność, czyli wartości wskaźnika agraryzacji były niższe od średniej regionalnej (tab. 27). Przeciętna wartość analizowanego wskaźnika na obszarach sukcesu wyniosła $X_{\beta 3} = 0,33$, podczas gdy na pozostałych obszarach $X_i = 0,46$. Współczynnik korelacji Yule'a (Φ) osiągnął niską, choć ujemną wartość, potwierdzającą charakter przyjętego czynnika jako destymulujący.

Analizy pomiędzy przeciętną wartością syntetycznego wskaźnika ogólnego poziomu rozwoju obszarów wiejskich na Mazowszu i wskaźnikiem agraryzacji wykazały zależność statystyczną, choć wymaga ona szerszego komentarza (ryc. 58). Podobnie jak w przypadku współczynnika korelacji Yule'a (Φ), współczynnik korelacji liniowej Pearsona osiągnął wartość ujemną ($r = -0,34$), jak również współczynnik regresji (β_3) występuje w modelu ze znakiem ujemnym. Wskazuje to na zmniejszanie się wartości wskaźnika endogenicznych uwarunkowań rozwoju wraz ze wzrostem roli rolnictwa w użytkowaniu ziemi oraz zatrudnieniu i dochodach ludności. Jednakże obliczone wartości analizy dobroci dopasowania modelu regresji wskazują, iż zmienność wartości endogenicznych uwarunkowań rozwoju jest zaledwie w 11% objaśniana przez zaobserwowane zmiany wartości wskaźnika agraryzacji. Tak niskie wartości współczynnika korelacji i wynikającego z niego współczynnika determinacji powiązane są z faktem, iż wysokimi wartościami wskaźnika agraryzacji charakteryzują się zarówno gminy z towarową produkcją rolną (np. sadownicze gminy Warka i Belsk Duży), jak również gminy z rolnictwem bez orientacji rynkowej. Podobnie część gmin o niskich wartościach wskaźnika agraryzacji to jednostki ze strefy podmiejskiej Warszawy, cechujące się wysokim poziomem uwarunkowań rozwoju, zaś część to gminy peryferyjnie położone, z dużym znaczeniem rzezarobkowych źródeł utrzymania. Te elementy sprawiają, że pomimo statystycznej zależności, nie można wprost stwierdzić, że obszary sukcesu charakteryzują się wysokim poziomem dezagaryzacji, choć współczynnik korelacji tylko dla podzbioru gmin sukcesu osiągnął wyższą wartość ($r = -0,43$), niż dla wszystkich jednostek Mazowsza. Istotnym jest jednocześnie uwzględnienie jakościowych charakterystyk sektora rolnego, co wykazano analizując położenie gmin sukcesu w poszczególnych klasach struktury funkcjonalnej obszarów wiejskich. Interesujące, iż nie wykazano żadnej zależności pomiędzy wskaźnikiem endogenicznych uwarunkowań rozwoju a wskaźnikiem agraryzacji przy wyeliminowaniu wpływu pozostałych trzech czynników objaśniających (współczynnik korelacji cząstkowej $r_{35.124} = 0,02$).

Tabela 27. Tablica kontyngencyjna: obszary sukcesu a agraryzacja

Typ obszaru	Wskaźnik agraryzacji	
	powyżej średniej	poniżej średniej
Obszar sukcesu	19	46
Pozostałe obszary	124	85
Współczynnik korelacji $\Phi = -0,26$		

Źródło: obliczenia własne

Współczynnik korelacji liniowej	$r = -0,34$	$(\alpha = 0,00)$
Współczynnik korelacji dla gmin sukcesu	$r = -0,43$	$(\alpha = 0,00)$
Model regresji liniowej prostej	$Y_i = 1,131 - 0,615X_3$ test t dla $\beta_0 t = 23,2$ $\beta_3 t = -6,0$ wartość krytyczna t dla $\alpha = 0,05$ wynosi $t = \pm 1,97$	
Skorygowany współczynnik determinacji	$R_S^2 = 0,11$	
Współczynnik zmienności losowej	$V_f = 41,6\%$	
Współczynnik korelacji cząstkowej	$r_{35,124} = 0,02$ ($\alpha = 0,70$)	

Ryc. 58. Wykres rozrzutu wskaźników endogenicznych uwarunkowań rozwoju (zmienna zależna) i agraryzacji (zmienna niezależna) oraz podstawowe wartości wskaźników analizy korelacji i regresji (ciemniejszym kolorem zaznaczono gminy sukcesu)

Chart illustrating a dispersion of indices of endogenous developmental factors (a dependent variable) and of agrarization (an independent variable) as well as the basic values for correlation and regression analysis indices (success communes are marked by darkened colours)

Przeprowadzone analizy potwierdziły, choć na bardzo niskim poziomie, istotność statystyczną pomiędzy obiema zmiennymi, w związku z czym jako prawdziwą można przyjąć trzecią hipotezę, co oznacza, że **wiejskie obszary sukcesu wyróżniają się polifunkcyjną strukturą gospodarki oraz (relatywnie częściej, niż pozostałe obszary) wysokim poziomem dezagrarności**.

Lokalna aktywność społeczna (X_{14})

Poziom kwalifikacji radnych oraz władzy samorządowej wpływa na poziom rozwoju społeczno-gospodarczego czy absorpcję środków zewnętrznych, dlatego nieco szczegółowiej scharakteryzowano ten miernik. Radni z gmin sukcesu cechują się zarówno wyższymi kompetencjami do pełnienia tej funkcji (przedstawiciele władz publicznych, wyżsi urzędnicy, kierownicy i specjaliści) oraz posiadają wyższy poziom wykształcenia w porównaniu do radnych z pozostałych gmin wiejskich Mazowsza (tab. 28). Ponadto jak wykazały analizy Herbsta i Piotrowskiej (2008), gminy sukcesu charakteryzują się wysokim poziomem ciągłości władzy – wójtowie bądź burmistrzowie sprawują swój urząd przez większą liczbę kadencji niż przeciętnie w innych gminach. Wynika to z pozytywnych ocen ich działań dokonywanych przez wyborców, czyli społeczność lokalną.

Tabela 28. Charakterystyka społeczno-zawodowa radnych gminnych na obszarach sukcesu i pozostałych obszarach wiejskich Mazowsza

Typ obszaru	Udział radnych posiadających (%)	
	wysokie kompetencje	wykształcenie wyższe i średnie
Obszary sukcesu	26,0	75,8
Pozostałe obszary	13,3	53,8

Źródło: obliczenia własne.

Czwarta hipoteza badawcza miała postać: *Wiejskie obszary sukcesu odznaczają się wysokim poziomem lokalnej aktywności społecznej, wyrażającym się licznym zaangażowaniem mieszkańców w procedurach demokratycznych, działalnością w instytucjach pozarządowych oraz wysokimi kompetencjami lokalnych liderów (H_4)*. W 68% gmin sukcesu zachodziła taka zależność (tab. 29). Średnia wartość wskaźnika lokalnej aktywności społecznej na obszarach sukcesu wyniosła $X_{14} = 0,38$, podczas gdy na pozostałych obszarach $X_{14} = 0,26$. Także w przypadku tej zmiennej niezależnej, współczynnik korelacji Yule'a (Φ) przyjął niską, choć istotną statystycznie wartość.

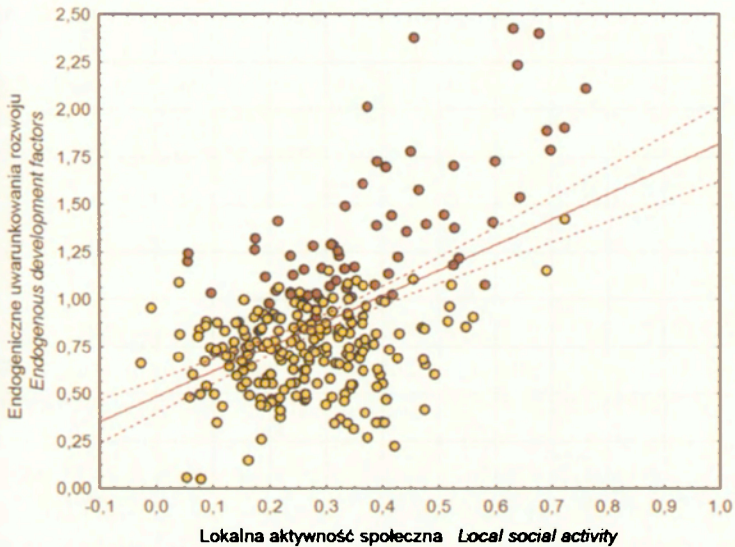
Szczegółowa analiza statystyczna wykazała zależność pomiędzy przeciętną wartością syntetycznego wskaźnika ogólnego poziomu rozwoju obszarów wiejskich na Mazowszu i wskaźnikiem lokalnej aktywności społecznej (ryc. 59).

Tabela 29. Tablica kontyngencyjna: obszary sukcesu a lokalna aktywność społeczna

Typ obszaru	Wskaźnik aktywności społecznej	
	powyżej średniej	poniżej średniej
Obszary sukcesu	44	21
Pozostałe obszary	82	127

Współczynnik korelacji $\Phi = 0,24$

Źródło: obliczenia własne.

Współczynnik korelacji liniowej	$r = 0,50$	$(\alpha = 0,00)$
Współczynnik korelacji dla gmin sukcesu	$r = 0,67$	$(\alpha = 0,00)$
Model regresji liniowej prostej	$Y_i = 0,485 + 1,334X_i$	test t dla β_0 $t = 10,8$ β_1 $t = 9,6$ wartość krytyczna t dla $\alpha = 0,05$ wynosi $t = \pm 1,97$
Skorygowany współczynnik determinacji	$R_S^2 = 0,25$	
Współczynnik zmienności losowej	$V_i = 38,2\%$	
Współczynnik korelacji cząstkowej	$r_{45\ 123} = 0,39$	$(\alpha = 0,00)$

Ryc. 59. Wykres rozrzutu wskaźników endogenicznych uwarunkowań rozwoju (zmienna zależna) i lokalnej aktywności społecznej (zmienna niezależna) oraz podstawowe wartości wskaźników analizy korelacji i regresji (ciemniejszym kolorem zaznaczono gminy sukcesu)

Chart illustrating a dispersion of indices of endogenous development factors (a dependent variable) and of local social activity (an independent variable) as well as the basic values for correlation and regression analysis indices (success communes are marked by darkened colours)

Wszystkie współczynniki korelacji wykazują istotność statystyczną dla poziomu $\alpha = 0,01$. Współczynnik korelacji liniowej pomiędzy obiema zmiennymi osiągnął znacznie wyższe wartości dla podzbioru gmin sukcesu ($r = 0,67$), niż dla wszystkich gmin województwa ($r = 0,50$). Możliwe, iż pozytywny wpływ lokalnej aktywności społecznej na poziom rozwoju cywilizacyjnego na większości obszarów wiejskich ujawni się później, gdyż będzie to tzw. efekt odłożony w czasie (Kołodziejczyk i in. 2006). Wyznaczone wartości testu t-Studenta dla wyrazu wolnego β_0 oraz parametru strukturalnego modelu β_4 są znacznie wyższe od wartości krytycznych. Zmienność wartości endogenicznych uwarunkowań rozwoju jest w 25% objaśniana przez zaobserwowane zmiany wartości wskaźnika lokalnej aktywności społecznej. Średni błąd dopasowania wyznaczonego modelu regresji wynosi 38%.

Przeprowadzone analizy potwierdziły istotność statystyczną pomiędzy obiema zmiennymi, w związku z czym jako prawdziwą można przyjąć czwartą hipotezę, co oznacza, że **wiejskie obszary sukcesu odznaczają się wysokim poziomem lokalnej aktywności społecznej.**

Analiza wielocechowa

Przeprowadzone analizy jednocechowe pozwoliły na statystyczną weryfikację postawionych na wstępie hipotez badawczych oraz określiły wpływ każdej ze zmiennych objaśniających na kształtowanie się wartości endogenicznych uwarunkowań rozwoju obszarów wiejskich. Wszystkie cztery przyjęte *a priori* czynniki kształtujące obszary sukcesu okazały się istotnymi w kreacji pozytywnych trendów rozwojowych na obszarach wiejskich Mazowsza, przy czym ich wpływ był zróżnicowany (wartości skorygowanego współczynnika determinacji wyniosły od $R_s^2 = 0,11$ do $R_s^2 = 0,45$). Ponieważ czynniki te oddziałują łącznie na rozwój społeczno-gospodarczy w poszczególnych gminach, dlatego istotne jest określenie ich kompleksowego wpływu na obszary wiejskie regionu.

W 29 gminach sukcesu (45% ogółu) wszystkie cztery czynniki objaśniające osiągnęły wartości powyżej przeciętnej (w przypadku wskaźnika agraryzacji poniżej, gdyż zmienna ta jest traktowana jako destymulanta). Z kolei w sześciu gminach sukcesu zaobserwowano wyższe wartości tylko jednej ze zmiennych niezależnych, a w dwóch (Jasieniec z pow. grójeckiego i Stupsk z pow. mławskiego) żaden z czynników nie cechował się korzystnymi wartościami (tab. 30)⁴⁵. W jednostkach tych wysokie wartości syntetycznego wskaźnika ogólnego poziomu rozwoju obszarów wiejskich osiągnane są zatem dzięki pozytywnemu wpływowi innych czynników, niż zdiagnozowane w niniejszych analizach.

⁴⁵ Znaczenie czynników objaśniających w poszczególnych gminach sukcesu zamieszczono w Aneksie 4.

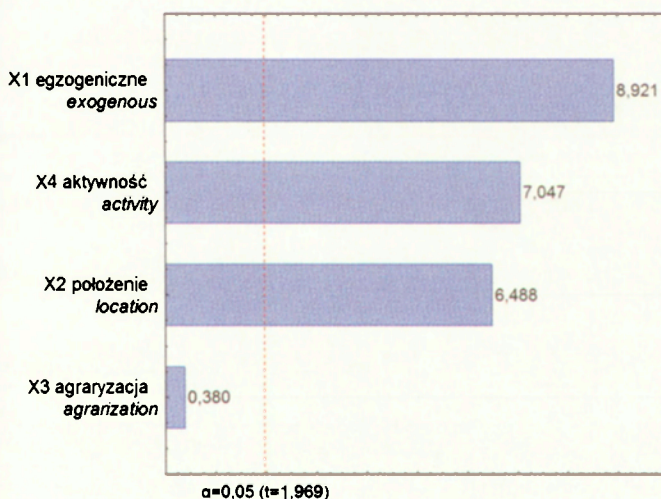
Tabela 30. Liczba gmin sukcesu z ponadprzeciętnymi wartościami przyjętych czynników objaśniających

Liczba czynników objaśniających	Liczba gmin sukcesu	Udział gmin sukcesu (%)
Cztery	29	44,6
Trzy	14	21,5
Dwa	14	21,5
Jeden	6	9,2
Zero	2	3,1

Źródło. obliczenia własne.

Generalnie jednak przyjęte zmienne objaśniające pojawiły się w sumie w 74% przypadków, gdyż odnotowane były 192 razy na 260 możliwych (65 gmin sukcesu razy 4 czynniki), co świadczy o ich wysokim wpływie na kształtowanie się wiejskich obszarów sukcesu w województwie mazowieckim i wysokiej trafności ich doboru do badań.

Po wprowadzeniu do modelu regresji złożonej wszystkich czterech zmiennych objaśniających okazało się, iż wartość statystyki t-Studenta dla zmiennej X_{13} (wskaźnik agraryzacji) jest znacznie niższa od wartości krytycznej przyjętej dla poziomu istotności $\alpha = 0,05$ (ryc. 60). Zmienna ta już przy analizach jednocechowych odznaczała się najniższymi wartościami współczynników korelacji

Ryc. 60. Wartości statystyki testu t-Studenta dla czterech zmiennych niezależnych wprowadzonych do modelu regresji złożonej z zaznaczeniem wartości krytycznej
 Values for the statistics of a t-Student test for four independent variables included into the multiple regression model with indication of the critical value

i determinacji, a praktycznie zerowa wartość współczynnika korelacji cząstkowej wskazywała, że zmienna ta nie zostanie wprowadzona do ostatecznej postaci modelu regresji złożonej. W związku z czym usunięto się z modelu zmienną X_{33} , jako zmienną nieistotną.

Pozostałe w modelu trzy zmienne objaśniające odznaczają się wartościami testu t-Studenta znacznie przekraczającymi wartość krytyczną na poziomie istotności $\alpha = 0,05$, a nawet $\alpha = 0,01$, w związku z czym zostają wprowadzone do ostatecznej postaci modelu regresji złożonej. Otrzymany model regresji składający się z trzech zmiennych niezależnych cechuje się dosyć wysoką wartością skorygowanego współczynnika determinacji, gdyż 61% zmienności wartości syntetycznego wskaźnika ogólnego poziomu rozwoju obszarów wiejskich (Y_i) jest objaśniana przez zmiany wartości wskaźników: napływu czynników egzogenicznych (X_{i1}), położenia w przestrzeni regionu (X_{i2}) oraz lokalnej aktywności społecznej (X_{i4}) (tab. 31). Wynika to z wysokiej wartości współczynnika korelacji wielorakiej ($R_{5,124} = 0,78$), który określa łączną siłę wpływu wszystkich pozostawionych w modelu zmiennych objaśniających na zmienną objaśnianą. Osiągnięty poziom objaśniania dla modelu regresji złożonej jest zatem znacznie wyższy od wartości poszczególnych współczynników determinacji uzyskanych w modelach regresji prostej. Średni błąd dopasowania wyznaczonego modelu regresji złożonej wynosi 28%, czyli jak już wyjaśniono o tyle procentowo mylimy się, obliczając wartości zmiennej zależnej Y_i za pomocą wyznaczonego modelu regresji liniowej. Współczynniki korelacji cząstkowej dla trzech zmiennych objaśniających po usunięciu z analiz wskaźnika agraryzacji (X_{i3}), praktycznie pozostały na takim samym poziomie, jak w pierwotnych analizach z czterema zmiennymi.

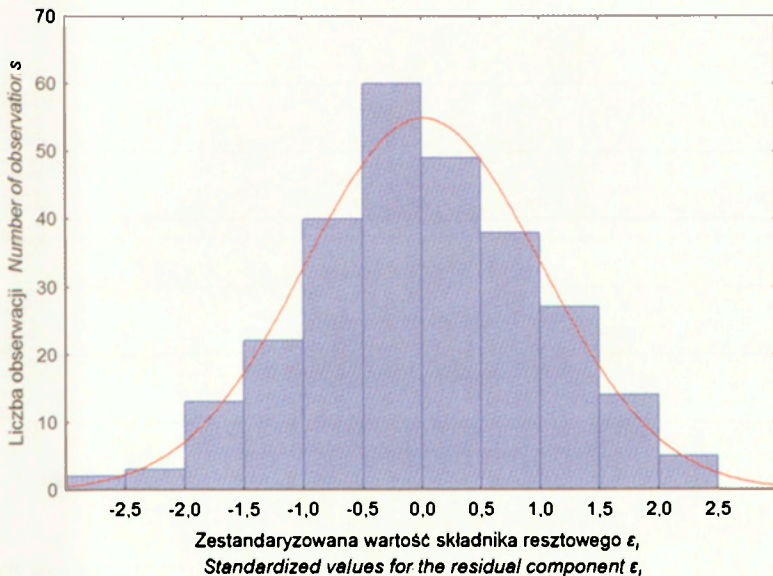
Tabela 31. Model regresji liniowej złożonej i podstawowe wartości wskaźników analizy korelacji

Współczynnik korelacji wielorakiej	$R_{5,124} = 0,78$ ($\alpha = 0,00$)
Model regresji liniowej złożonej	$Y_i = 0,098 + 1,334X_{i1} + 0,719X_{i2} + 0,757X_{i4}$ test t dla β_0 t = 2,4 β_1 t = 9,3 β_2 t = 6,5 β_4 t = 7,1 wartość krytyczna t dla $\alpha=0,05$ wynosi t = $\pm 1,97$
Skorygowany współczynnik determinacji	$R_S^2 = 0,61$
Współczynnik zmienności losowej	$V_f = 27,6\%$
Współczynnik korelacji cząstkowej dla X_{i1}	$r_{15,24} = 0,49$ ($\alpha = 0,00$)
Współczynnik korelacji cząstkowej dla X_{i2}	$r_{25,14} = 0,37$ ($\alpha = 0,00$)
Współczynnik korelacji cząstkowej dla X_{i4}	$r_{45,12} = 0,39$ ($\alpha = 0,00$)

Źródło. obliczenia własne.

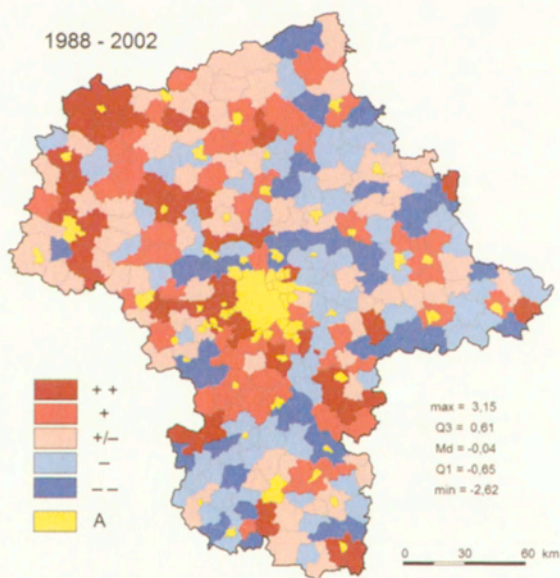
Przy estymacji parametrów modelu regresji zakłada się, że rozkład składnika resztowego ϵ_i (różnica pomiędzy wartością rzeczywistą dla jednostki i , a wartością wyestymowaną na podstawie modelu regresji) będzie normalny, zatem w tym miejscu niezbędne jest sprawdzenie tego założenia (Kot i in. 2007). Wykonany histogram rozkładu reszt potwierdza przyjęte założenie (ryc. 61). Ponadto zgodnie ze statystycznymi wymogami konstruowania modelu regresji, nie zaobserwowano związków pomiędzy trzema zmiennymi objaśniającymi a składnikiem resztowym ($r = 0,00$). Również zgodnie z regułą trzech sigm („prawie wszystkie reszty powinny być co do bezwzględnej wartości mniejsze niż trzy odchylenia standardowe składnika resztowego” [Kot i in. 2007, s. 327]), tylko w jednej gminie wartość składnika resztowego wyniosła $\epsilon_i = 3,1$, a zaledwie w 11 gminach (4% ogółu) $\epsilon_i \geq 12,01$. Na podstawie wszystkich obliczonych wskaźników można przyjąć, iż otrzymany model regresji złożonej jest poprawny metodycznie oraz przyjęte zmienne niezależne w wysokim stopniu objaśniają kształtowanie się wartości zmiennej zależnej.

Ostatnim krokiem analizy objaśniającej było wykreślenie mapy reszt z regresji (ϵ_i), na podstawie której możliwe jest wskazanie obszarów o dodatniej bądź ujemnej różnicy pomiędzy rzeczywistymi wartościami ogólnego wskaźnika endogenicznych uwarunkowań rozwoju obszarów wiejskich (Y) a wartościami uzyska-

Ryc. 61. Histogram zestandaryzowanych wartości składnika resztowego ϵ_i z wyznaczonego w analizach modelu regresji złożonej
Histogram of the standardized values for the residual component ϵ_i from the multiple regression model determined by analyses

nymi na podstawie przyjętego modelu regresji złożonej. Największe dodatnie wartości reszt charakteryzują gminy położone w zachodniej i południowej części strefy podmiejskiej Warszawy, w północno-zachodniej części województwa, wokół ośrodków subregionalnych oraz w powiecie garwolińskim (ryc. 62). Na obszarach tych zastosowany model niedoszacowuje wartości wskaźnika endogenicznych uwarunkowań rozwoju. Wydaje się, iż wynika to z dwóch podstawowych powodów. Po pierwsze, w tych gminach na poziom analizowanego wskaźnika w istotny sposób mogą wpływać również zmienne nieuwzględnione w analizach (np. promocja gminy, kontakty zagraniczne, ułatwienia dla inwestorów, obecność lokalnych mediów czy współpraca władz samorządowych z przedsiębiorstwami). Po drugie, na podstawie rozrzutu wartości endogenicznych uwarunkowań rozwoju w zależności od odległości do Warszawy (ryc. 55), można wnioskować, iż związek pomiędzy zmienną objaśnianą a zmiennymi objaśniającymi nie ma charakteru liniowego, a raczej jest to zależność o funkcji wykładniczej. Z kolei ujemnymi wartościami reszt z regresji odznaczają się gminy z podregionów ostrołęckiego-siedleckiego i radomskiego (z wyłączeniem stref podmiejskich ośrodków subregionalnych). Obszary te nie wykorzystują w pełni istniejących czynników rozwojowych (tj. napływu czynników egzogeni-

Ryc. 62. Wartości składnika resztowego ϵ_i z wyznaczonego w analizach modelu regresji złożonej na obszarach wiejskich Mazowsza; Klasa: ++ – duża dodatnia, + – mała dodatnia, +/- – bliska zeru, (-) – mała ujemna, (- -) – duża ujemna. A – miasta.

Values for the residual component ϵ_i from the multiple regression model determined by analyses in rural areas of the Mazovia province; Class: ++ – large positive, + – small positive, +/- – close to zero, (-) – small negative, (- -) – large negative. A – cities/towns.

cznych, lokalizacji przestrzennej oraz aktywności społecznej), stąd potencjalne wartości wskaźnika endogenicznych uwarunkowań rozwoju są wyższe od wartości rzeczywiście obserwowanych. Generalnie na obszarach sukcesu zestandaryzowana wartość składnika resztowego wyniosła przeciętnie $\varepsilon_i = 0,8$, podczas gdy na pozostałych obszarach $\varepsilon_i = -0,3$. Z analizy tych wartości wynika, iż obszary wiejskie regionu niezaklasyfikowane do obszarów sukcesu (głównie we wschodniej i południowej części Mazowsza), posiadają pewne rezerwy rozwojowe, które odpowiednio zaktywizowane, mogą przyczynić się do powiększenia istniejących tam endogenicznych uwarunkowań.

Podsumowując należy podkreślić, iż zbiór czynników mających znaczenie w rozwoju społeczno-gospodarczym jest bardzo szeroki – od różnorodnych czynników lokalizacyjnych, poprzez czynniki związane z poprawą systemu instytucjonalnego i napływem czynników zewnętrznych, aż do elementów obrazujących kapitał ludzki i intensywność zaangażowania obywatelskiego. Wymienione czynniki w różnych konfiguracjach wpływają na kreację wiejskich obszarów sukcesu cywilizacyjnego.

5.

Podsumowanie

Przystępując do analiz wiejskich obszarów sukcesu postawiono dwa podstawowe cele badawcze – teoretyczno-metodyczny i empiryczny oraz szereg celów szczegółowych (por. rozdz. 1.1.) – w wyniku przeprowadzonych badań można odnieść się po kolei do każdego z nich:

- opracowana koncepcja badawcza obszarów sukcesu społeczno-gospodarczego na wsi została z jednej strony powiązana z istniejącym dorobkiem naukowym w tym zakresie (przede wszystkim odnoszącym się do takich cech tego zagadnienia jak jego wielowymiarowość i relatywność oraz potrzebę stosowania ujęcia dynamicznego w badaniach), a z drugiej została wzbogacona o pomijane dotychczas elementy (m.in. równorzędne uwzględnienie kilku uwarunkowań rozwoju obszarów wiejskich);
- przedstawienie koncepcji wiejskich obszarów sukcesu w relacji do innych koncepcji (rozwój endogeniczny, rozwój spolaryzowany, rozwój sustensywny, zintegrowany rozwój wsi) umożliwiło wstępne usytuowanie tego zagadnienia badawczego w dotychczasowym dorobku teoretycznym z zakresu rozwoju regionalnego i rozwoju obszarów wiejskich;
- wypracowana i zastosowana szczegółowa metoda delimitacji obszarów sukcesu pozwala na ich wyznaczenie w skali lokalnej w dowolnie wybranym okresie badawczym;
- trzyetapowa metoda badawcza obejmowała zarówno powszechnie znane i stosowane narzędzia statystyczne (np. formuła pozwalająca na normalizację cech, miara rozwoju Hellwiga), jak również zawierała autorski wzór na współczynnik stopnia zharmonizowania P , informujący o wzajemnych relacjach pomiędzy uwarunkowaniami rozwoju, który w przyszłości może być używany między innymi w analizach określających poziom zrównoważenia rozwoju;
- dobór wskaźników wykorzystanych przy delimitacji wiejskich obszarów sukcesu uwarunkowany był zarówno różnymi wymogami metodycznymi (m.in. kryteria merytoryczne, formalne i statystyczne), jak również skalą badań, celowością użycia konkretnych mierników w różnych okresach ana-

lizi, dostępnością danych statystycznych oraz możliwością rozszerzenia okresu badawczego poprzez włączenie do analiz danych z poprzednich i następnych spisów powszechnych;

- realizacja celów poznawczych pracy umożliwiła w pierwszej kolejności empiryczną i techniczną weryfikację rezultatów z części teoretyczno-metodycznej – przeprowadzone analizy wykazały wysoką operacyjność przyjętej definicji obszarów sukcesu oraz funkcjonalność wypracowanej metodyki badawczej;
- dodatkowo na podstawie charakterystyki trzech płaszczyzn rozwojowych (gospodarczo-finansowej, społeczno-demograficznej i infrastrukturalno-środowiskowej) zdiagnozowano zróżnicowanie przestrzenne endogenicznych uwarunkowań rozwoju obszarów wiejskich – najwyższy potencjał wewnętrzny odnotowano głównie w gminach kształtujących strefę podmiejską Warszawy, położonych wokół ośrodków subregionalnych (głównie Płocka i Radomia) oraz charakteryzujących się polifunkcyjną strukturą gospodarki, podczas gdy pomiędzy tymi obszarami ukształtowały się obszary wewnątrzregionalnych peryferii rozwoju;
- przeprowadzone analizy wykazały, że wiejskimi obszarami sukcesu okresu 1988–2002 można nazwać 65 gmin (24% ogółu), które w porównaniu do pozostałych obszarów cechują się m.in.: stałym wzrostem liczby mieszkańców, mniejszą odległością do Warszawy i ośrodków subregionalnych, wysokimi kwalifikacjami i wykształceniem władzy samorządowej oraz pełnią głównie funkcje pozarolnicze bądź dominuje tam rolnictwo towarowe;
- na podstawie wielokryterialnej procedury wyznaczono *a priori* cztery czynniki potencjalnie determinujące wysokie wartości uwarunkowań endogenicznych w gminach i jednocześnie kształtujące obszary sukcesu (atrakcyjność gmin do napływu czynników egzogenicznych, położenie w przestrzeni regionu, struktura funkcjonalna gmin i lokalna aktywność społeczna) oraz dowiedziono, iż pojedynczo wszystkie czynniki wykazują na różnym poziomie współzależności z obszarami sukcesu, choć najlepsze rezultaty wykazała analiza ich łącznego wpływu na przestrzenne zróżnicowanie potencjału własnego obszarów wiejskich Mazowsza;
- w zakresie realizacji użytecznych celów pracy, dokonano przestrzennej charakterystyki uwarunkowań i czynników rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich województwa mazowieckiego oraz zdiagnozowano obszary o wysokich zasobach potencjału własnego, które mogą służyć za *benchmark* (wzorzec do naśladowania) w kształtowaniu polityki rozwoju gmin na pozostałych terenach regionu;
- dzięki binarnemu podziałowi przestrzeni na obszary sukcesu i pozostałe obszary, uzyskane wyniki cechują się wysokim poziomem aplikacyjności i łatwiejszym odbiorem przez nie-specjalistów, gdyż wyraźnie wskazują

obszary o wysokim poziomie rozwoju, oddzielając je od pozostałych obszarów (choć należy podkreślić, iż ujęcie takie znacznie upraszcza rzeczywistość i nie oddaje w pełni stopniowości różnic pomiędzy poszczególnymi gminami).

Ponadto opracowanie zawiera szczegółowy opis monograficzny zróżnicowania przestrzennego obszarów wiejskich Mazowsza w zakresie uwarunkowań demograficznych, społecznych, gospodarczych i infrastrukturalnych w 1988 i 2002 roku, wzbogacony o ponad 50 map regionu w skali gminnej oraz po kilkanaście wykresów, tabel i fotografii.

W pracy postawiono cztery **hipotezy badawcze** (por. rozdz. 1.1.) – uwzględniając dokonaną ich statystyczną weryfikację (por. rozdz. 4.5.) można wyciągnąć następujące wnioski odnoszące się do obszarów wiejskich Mazowsza:

- przeprowadzone analizy pozytywnie zweryfikowały *pierwszą hipotezę mówiącą o wzajemnym współwystępowaniu wysokich wartości uwarunkowań wewnętrznych i zewnętrznych*. Ponadto uzyskane wyniki potwierdziły stwierdzenia z rozważań teoretycznych mówiące o silnym związku pomiędzy endogenicznymi a egzogenicznymi uwarunkowaniami w rozwoju lokalnym oraz o niezbędności obydwu grup w przemianach strukturalno-przestrzennych. W przypadku tej relacji niezwykle trudna była konstrukcja modelu regresji i jednoznaczne wskazanie zmiennej zależnej i niezależnej. Wydaje się, iż w pierwszej kolejności to dzięki wysokiemu potencjałowi własnemu, który daje pewną podstawę rozwoju i wzmacnia atrakcyjność, następuje łatwiejszy i skuteczniejszy napływ na dany obszar czynników zewnętrznych (mieszkańców, przedsiębiorców, środków finansowych). Podobnie Lucas (1988) stwierdza, że napływ kapitału ludzkiego i kapitału materialnego następuje w pierwszej kolejności do regionów silniejszych, oferujących wyższe płace i umożliwiających rozwój działalności wysokich technologii. Jednakże w dalszej kolejności czynniki zewnętrzne w znaczący sposób przyczyniają się do wzmacniania potencjału wewnętrznego. Wyniki te świadczą o możliwości nasilenia się procesów dywergencji rozwojowej w regionie (szybszy rozwój obszarów zamożniejszych i wzrastanie istniejącego zróżnicowania wsi) ze względu na fakt, że obszary o wyższym potencjale wewnętrznym w większym stopniu będą partycypowały w pozyskiwaniu czynników egzogenicznych;
- jednym z podstawowych czynników warunkujących tempo i kierunki rozwoju lokalnego jest lokalizacja przestrzenna – zarówno szczegółowa, jak również ogólna (położenie w konkretnym kraju, regionie). Przeprowadzona analiza w zakresie lokalizacji szczegółowej (względem dużych ośrodków miejskich i szlaków komunikacyjnych) wykazała i jednocześnie potwierdziła *drugą hipotezę, że korzystne położenie gmin wiejskich w znaczny sposób ułatwia osiągnięcie przez nie sukcesu społeczno-gospodarczego*. Z kolei w zakre-

sie lokalizacji ogólnej Sobala-Gwosdz (2005) stwierdziła, że położenie w regionach bogatych i biednych silnie wpływa na rozwój i sukces lokalny, choć go nie determinuje. Zarówno w jednych, jak też i w drugich typach regionów można znaleźć gminy, które rozwijają się szybciej niż inne jednostki. Tym, co dzieli regiony bogate i biedne jest to, że w pierwszych gminy sukcesu znajdują się z reguły w większości, a w drugich w mniejszości. Część ekonomistów uważa, że w rozważaniach na temat peryferyjności punkt ciężkości wyraźnie przesunął się z kwestii ulokowania w przestrzeni geograficznej na inne czynniki decydujące o sukcesie lub zapóźnieniu rozwojowym (Wilkin 2003b). Z jednej strony opinie takie kreślą optymistyczne wizje rozwoju obszarów peryferyjnych, gdyż świadczą o możliwości przełamania przez inne czynniki niekorzystnych uwarunkowań związanych z lokalizacją przestrzenną. Jednakże z drugiej strony należy podkreślić, że takich przypadków wciąż jest niewiele, a znacznie częściej na wyższym poziomie rozwoju znajdują się obszary wiejskie położone w strefie oddziaływania „centrów”, co potwierdza tezę wypracowaną w nurcie „nowej geografii ekonomicznej”, mówiącą, że lokalizacja ma znaczenie (*location matters*) (Fujita i in. 1999);

- sektor rolny charakteryzuje się niewielkim udziałem w tworzeniu PKB kraju i regionu, a rolnicy należą do jednej z grup społecznych o najniższych zarobkach, stąd *trzecia hipoteza badawcza miała wyjaśnić, czy obszary wiejskie o funkcjach rolniczych mogą być jednocześnie obszarami sukcesu*. Przeprowadzona analiza pozwoliła pośrednio zweryfikować tą zależność. Co prawda znacznie częściej obszarami sukcesu są gminy, których rozwój opiera się na dominacji, bądź dużym znaczeniu funkcji pozarolniczych, jednakże również pewna liczba jednostek o funkcjach rolniczych znalazła się w grupie gmin sukcesu. Były to przede wszystkim gminy o rynkowym nastawieniu produkcji rolnej oraz charakteryzujące się wielofunkcyjną strukturą gospodarki (współdział rolnictwa i pozarolniczych sektorów produkcyjno-usługowych). Wniosek ten potwierdza postulat zaproponowany przez OECD w nowym paradygmacie rozwoju obszarów wiejskich, iż dominującym sektorem nie powinno być jak dotychczas wyłącznie rolnictwo, ale powinny to być różne sektory gospodarki lokalnej – rzemiosło, turystyka, przemysł ICT, rolnictwo, usługi i inne (*The New Rural...* 2006). Należy zatem stwierdzić, iż pełnienie przez dany obszar funkcji rolniczych nie eliminuje od razu możliwości zaistnienia sukcesu, choć go w znacznym stopniu ogranicza. Funkcja rolnicza (o rynkowym nastawieniu produkcji lub/i w połączeniu z pozarolniczymi sektorami) może stanowić istotny element struktury gospodarczej wybranych obszarów wiejskich regionu oraz przyczynić się do osiągnięcia sukcesu także w peryferyjnie zlokalizowanych gminach;

□ przeprowadzone analizy pozytywnie zweryfikowały *czwartą hipotezę badawczą i potwierdziły korzystny wpływ lokalnej aktywności społecznej na kształtowanie się wiejskich obszarów sukcesu*, chociaż był on na niższym poziomie niż w przypadku analizy napływu czynników zewnętrznych oraz lokalizacji przestrzennej. Podobnie badania Janca (2006) wykazały relatywnie umiarkowanie pozytywny wpływ poziomu kapitału społecznego na poziom efektywności gospodarek lokalnych. Z jednej strony można to łączyć z faktem, iż jest to czynnik cechujących się wysoką ciągłością czasową struktur społecznych w przeciwieństwie do dynamicznie zmieniających się uwarunkowań gospodarczych oraz z drugiej strony wpływ lokalnej aktywności społecznej może zostać ujawniony w późniejszym okresie. Podobnie jak w przypadku pierwszej hipotezy, również i w tym miejscu należy ostrożnie określać kierunek zależności pomiędzy zmiennymi. Wydaje się jednak, że aktywność społeczności lokalnych w znacznie większym stopniu wpływa na poziom endogenicznych uwarunkowań wiejskich obszarów sukcesu, niż odwrotnie. Można skonstatować, iż współcześnie tzw. „miękkie czynniki” nabierają coraz istotniejszego znaczenia w rozwoju gospodarczym regionów. Przykładowo odpowiedni klimat inwestycyjny kreowany przez władzę lokalną przyczynia się do wzrostu liczby inwestorów zewnętrznych, a działalność organizacji pozarządowych skutkuje realizacją wielu przedsięwzięć poprawiających jakość kapitału ludzkiego (inicjatywy edukacyjno-kulturowo-sportowe) oraz stan wyposażenia w infrastrukturę społeczną i techniczną.

Na rozwój każdej jednostki przestrzennej oddziałuje jednocześnie duża liczba czynników zarówno o charakterze wewnętrznym oraz zewnętrznym. Jednocześnie każda gmina posiada zróżnicowany i unikatowy zestaw czynników wspierających rozwój lokalny. Stąd też, pomimo zadawalającego poziomu objaśnienia dyspersji przestrzennej obszarów sukcesu poprzez cztery zmienne niezależne, należy podkreślić, że zdecydowanie najlepsze rezultaty otrzymano badając ich łączny wpływ na poziom endogenicznych uwarunkowań rozwoju obszarów wiejskich (współczynnik korelacji wielorakiej $R = 0,78$). W wyniku przeprowadzonych analiz można stwierdzić, iż z jednej strony wysokie wartości potencjału wewnętrznego na obszarach sukcesu są kształtowane również przez inne, nie uwzględnione w pracy czynniki, a z drugiej część obszarów peryferyjnych posiada pewne rezerwy potencjału, które przy właściwie ukierunkowanej polityce rozwojowej mogą zostać właściwie zaktywizowane i wykorzystane.

Jednym z utylitarnych celów pracy było właśnie sformułowanie **wniosków dla polityki rozwoju** lokalnego i regionalnego w województwie mazowieckim. Jak stwierdzają Lisowski i Richling (1999, s. 9) „*znaczenie nauki w społeczeństwie, zwłaszcza w warunkach gospodarki rynkowej, zależy głównie od jej przydatności do celów praktycznych*”. Stąd też pomimo ograniczenia okresu badawczego

do lat 1988–2002, możliwe jest wskazanie kilku przesłanek dla strategii rozwoju obszarów wiejskich regionu. Należy je osobno sformułować dla co najmniej trzech typów obszarów wiejskich, wyznaczonych zarówno ze względu na kryterium lokalizacji, jak i kryterium sektorowe:

- położonych w sąsiedztwie ośrodków miejskich;
- cechujących się rozwiniętą produkcją towarową rolnictwa;
- stanowiących peryferie rozwoju.

Obszary wiejskie położone blisko dużych ośrodków miejskich charakteryzują się najwyższymi wartościami rozwoju wszystkich analizowanych aspektów potencjału wewnętrznego. W rozwoju tych gmin istotne pozostają dwie kwestie: wzrost stopnia zharmonizowania wszystkich uwarunkowań endogenicznych oraz optymalizacja dostępności przestrzennej do miast. Intensywny rozwój elementów gospodarczo-finansowych powinien w znaczący sposób stymulować rozwój zarówno płaszczyzny społeczno-demograficznej, ale przede wszystkim infrastrukturalno-środowiskowej. W związku ze znacznym wzrostem liczby mieszkańców i intensywności gospodarczej w strefach podmiejskich, szczególna uwaga powinna zostać zwrócona na tych terenach na dobry stan gospodarki wodno-ściekowej, jak również i na inne elementy wpływające na jakość przestrzeni geograficznej – m.in. hałas, gospodarka odpadami, ład przestrzenny (szczególnie postulat ten dotyczy gmin z powiatów: legionowskiego, warszawskiego zachodniego, pruszkowskiego, grodziskiego, piaseczyńskiego, otwockiego i plockiego). Drugim istotnym wyzwaniem dla gmin zlokalizowanych w strefach podmiejskich jest poprawa dostępności komunikacyjnej. Poprzez udrożnienie kanałów przepływu, czyli usprawnienie systemów transportowo-łącznościowych, możliwe będzie przebycie większej odległości w powszechnie akceptowanym czasie, dzięki czemu strefa pozytywnego oddziaływania miast może ulec znacznemu rozszerzeniu – o trzeci-czwarty pierścień gmin wokół Warszawy i drugi wokół ośrodków subregionalnych – co oznaczałoby również wzrost potencjału endogenego na znacznie większym obszarze niż obecnie (powiaty: pułtuski, wyszkowski, wołomiński, miński, garwoliński, żyrardowski, sochaczewski, nowodworski, radomski, kozienicki, siedlecki i gostyński).

Przeprowadzone analizy wykazały, że *gminy z rozwiniętą towarową produkcją rolnictwa* mogą osiągać sukces i charakteryzować się korzystnymi uwarunkowaniami społeczno-gospodarczymi oraz infrastrukturalnymi. Rolnictwo na tych terenach cechuje się wysokim poziomem konkurencyjności w stosunku do innych sektorów ekonomicznych i może stanowić skuteczną podstawę rozwoju. Obszary o dużym potencjale pierwszego sektora gospodarki powinny przede wszystkim wzbogacać swoją strukturę poprzez rozwój przetwórstwa rolno-spożywczego oraz wzrost znaczenia powiązań sieciowych. Wspierana powinna być zarówno integracja o charakterze poziomym (grupy producenckie, budowane szczególnie w oparciu o dotychczasowe specjalności regionu, czyli sadownictwo

i warzywnictwo), jak również pionowym (wewnątrzregionalna kooperacja na linii „rolnicy – przemysł rolno-spożywczy – handel”). Wzrost znaczenia współpracy na wymienionych dwóch poziomach mógłby również przyczynić się do aktywizacji niektórych małych miast, które pełniłyby funkcje lokalnej obsługi ludności pracującej w rolnictwie i gospodarce żywnościowej (powiaty: grójecki, płoński, sierpecki, żuromiński, mławski, ciechanowski, ostrołęcki i łosicki).

Ostatnim wyróżnionym typem obszarów wiejskich, są *obszary peryferyjne* zarówno ze względu na położenie (np. zlokalizowane na obrzeżach województwa, poza przebiegiem głównych pasm rozwojowych), jak również z powodu niekorzystnych społeczno-gospodarczych uwarunkowań rozwoju (Johnston i in. 2000). Obszary te posiadają niewielki potencjał demograficzno-edukacyjny oraz niedostatki w rozwoju infrastruktury, co skutkuje niemożliwością stworzenia podstaw do rozwoju endogennego oraz do konkurowania o napływ czynników zewnętrznych. Trudno wskazać jedno i uniwersalne czynniki mogące wspierać rozwój tego typu obszarów, jednakże na pewno można wymienić zestaw takich działań: wzrost powiązań sieciowych z większymi, mającymi szanse rozwojowe miastami (Murdoch 2000), współpraca sąsiadujących samorządów lokalnych (Furmanekiewicz 2002; Ślusarz 2005), wzrost znaczenia inwestycji kapitałowych przeznaczonych na restrukturyzację i szkolenia w miejsce dotychczas powszechnych subsydiów (*The New Rural...* 2006), wielofunkcyjny rozwój (Bański 1999) oraz wzrost nakładów na rozwój infrastruktury ze względu na mały potencjał wewnętrzny (Ratajczak 1999; Strahl 2006). Współpraca obszarów peryferyjnych poprzez wspólne przedsięwzięcia, zastosowanie podobnych, sprawdzonych przez jednych rozwiązań oraz wymianę doświadczeń może prowadzić do poprawy wykorzystania endogennych czynników rozwojowych, efektywniejszego wykorzystania ograniczonych środków budżetowych samorządów oraz poprawy spójności ekonomicznej, społecznej i przestrzennej regionu. Ponadto dla obszarów słabo rozwiniętych szczególnym problemem jest przekroczenie pewnego progu rozwojowego, umożliwiającego osiągnięcie sytuacji endogenicznego pobudzenia lub podtrzymania procesów rozwoju regionalnego. Impulsem rozwojowym w takim przypadku może być realizacja kompleksu inwestycji infrastrukturalnych. Rozwój obszarów peryferyjnych powinien się również odbywać na bazie różnych niewykorzystanych do tej pory branż i nisz aktywności dla małych i średnich przedsiębiorstw produkcyjnych i usługowych, stosujących nieszablonowe strategie i inicjatywy (powiaty: przasnyski, makowski, ostrowski, węgrowski, sokołowski, białobrzegi, przysuski, szydlowiecki, lipski i zwoleniński).

Na zakończenie należy podkreślić duże korzyści teoretyczne i empiryczne wynikające z zastosowania holistycznego podejścia badawczego, uwzględniającego wieloaspektowość zróżnicowania przestrzennego obszarów wiejskich,

a unikającego redukcjonistycznego modelu badawczego łączącego się z kartezjańskim paradygmatem nauki. Jednakże zagadnienie wiejskich obszarów sukcesu cywilizacyjnego posiada wciąż wiele otwartych pytań zarówno o charakterze teoretyczno-metodycznym, jak również empirycznym i utylitarnym. Wskazanie uwarunkowań i czynników generujących sukces na obszarach wiejskich w różnych skalach czasowych i przestrzennych może być nie tylko intrygującym zagadnieniem badawczym, ale przy tym może znaleźć szerokie zastosowanie aplikacyjne w krajowych i regionalnych strategiach rozwoju.

Literatura

- Adamski T., Dzwonkowska K., Gorlach K., Pilachowski A., Starosta P., 2007, *Wiedza w rozwoju zrównoważonym wsi*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Aktywność obywatelska mieszkańców województwa mazowieckiego (na podstawie wyborów samorządowych w 2006 r.), 2006, Mazowsze – Analizy i Studia, 8, Mazowieckie Biuro Planowania Regionalnego, Warszawa.
- Aktywność socjalnych organizacji pozarządowych w województwie mazowieckim oraz ich relacje z administracją publiczną, 2001, Diagnoza Społeczna Mazowsza, 4, Stowarzyszenie Klon/Jawor, Warszawa.
- Analiza budżetów gmin województwa mazowieckiego w latach 2001–2004, 2006, Mazowsze – Analizy i Studia, 5, Mazowieckie Biuro Planowania Przestrzennego i Rozwoju Regionalnego, Warszawa.
- Angielsko-polski słownik terminologiczny programów rozwoju regionalnego, 2002, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa.
- Arcta M., 1929, *Słownik wyrazów obcych*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa.
- Audretsch D., Keilbach M., 2005, *Entrepreneurship Capital and Regional Growth*, Annals of Regional Science, 39, s. 457–469.
- Bagiński E., 1998, *Małe miasta w strukturze osiedleńczej Polski*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław.
- Balteanu D., Badea L., Buza M., Niculescu G., Popescu C., Dumitrascu M. (red.), 2006, *Romania – space, society, environment*, Romanian Academy, Bucharest.
- Bański J., 1998, *Gospodarka ziemi w Polsce w okresie restrukturyzacji*, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Bański J., 1999, *Obszary problemowe w rolnictwie Polski*, Prace Geograficzne, 172, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Bański J., 2005a, *Sukces gospodarczy na obszarach wiejskich*, [w:] B. Głębocki, U. Kaczmarek (red.), *Obszary sukcesu na polskiej wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, 8, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa, s. 9–20.
- Bański J., 2005b, *Przestrzenny wymiar współczesnych procesów na wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, 9, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa.
- Bański J., 2006, *Geografia polskiej wsi*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Bański J., 2008, *Wiejskie obszary sukcesu gospodarczego – koncepcja i diagnoza*, Studia Obszarów Wiejskich, 14, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa.

- Bański J., Czapiewski K., 2006, *Pozarolnicza działalność gospodarcza na wsi – wnioski z bazy Agrinpol. na tle innych źródeł*, [w:] *Przedsiębiorczość wiejska*, Fundacja Fundusz Współpracy, Warszawa, s. 7–14.
- Bański J., Stola W., 2002, *Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce*, *Studia Obszarów Wiejskich*, 3, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa.
- Barta G., Fekete É.G., Kukorelli Szörenyine I., Timár J. (red.), 2005, *Hungarian Spaces and Places: Patterns of Transition*, Centre for Regional Studies HAS, Pecs.
- Bembridge T.J., 1988, *A proposed institutional framework for successful rural development in less developed areas of Southern Africa*, *Development Southern Africa*, 5(1), s. 23–39.
- Biernat-Jarka A., Wyszyńska N., 2007, *ródła finansowania ochrony środowiska w Polsce na przykładzie województwa mazowieckiego*, *Acta Sci. Pol. Oeconomia*, 6(4), s. 5–12.
- Blakely E.J., 1989, *Planning local economic development. Theory and practice*, Sage, London–New York.
- BorcZ Z., 2000, *Infrastruktura terenów wiejskich*, Akademia Rolnicza, Wrocław.
- Bralczyk J. (red.), 2005, *Słownik – 100 tysięcy potrzebnych słów*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Brdulak J., Kucharuk T., Piekarczewska H., 1996, *Niektóre uwarunkowania rozwoju gospodarczego Mazowsza*, Monografie i Opracowania, 417, SGH, Warszawa.
- Bristow G., 2000, *Structure, Strategy and Space: Issues of Progressing Integrated Rural Development in Wales*, *European Urban and Regional Studies*, 7, s. 19–33.
- Cendrowska R., 1998, *Warunki życia ludności w strefie podmiejskiej Warszawy*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa.
- Chmielewska B., 2007, *Strategiczne cele rozwoju województwa mazowieckiego*, Program Wieloletni 2005-2009, 80, IERiGŻ PIB, Warszawa.
- Chojnicki Z., Czyż T., 1980, *Zastosowanie korelacji cząstkowej w analizie przyczynowej*, [w:] Z. Chojnicki (red.), *Analiza regresji w geografii*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa–Poznań, s. 39–54.
- Chojnicki Z., Czyż T., 2006, *Aspekty regionalne gospodarki opartej na wiedzy w Polsce*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Churski P., 2004a, *Obszary problemowe w Polsce z perspektywy celów polityki regionalnej Unii Europejskiej*, Wyższa Szkoła Humanistyczno-Ekonomiczna, Włocławek.
- Churski P., 2004b, *Rozwój regionalny w warunkach transformacji gospodarczej i integracji europejskiej*, [w:] S. Ciok, D. Ilnicki (red.), *Regionalny wymiar integracji europejskiej*, Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych, VIII/1, Uniwersytet Wrocławski, s. 31–45.
- Ciechocińska M., 1983, *Ocena ogólnych tendencji zmian w stanie infrastruktury społecznej*, [w:] A. Kukliński (red.), *Diagnoza stanu gospodarki przestrzennej Polski. Wstępne wyniki badań*, Biuletyn KPZK PAN, 123, s. 84–99.
- Ciok S., 1996, *Teoretyczne i empiryczne koncepcje obszarów problemowych*, *Acta Univ. Wratisl.*, 1796, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, s. 5–26.
- Ciok S., Raczyk A., 2008, *Implementation of the EU Community Initiative INTERREG IIIA at the Polish-German border: an attempt at evaluation*, [w:] M. Leibenath, E. Korcellini

- Olejniczak, R. Knippschild (red.), *Cross-border Governance and Sustainable Spatial Development*, Springer, Berlin, s. 33–47.
- Csatari B., 2005, *Major changes in the Hungarian micro-regions*, [w:] Z. Floriańczyk, K. Czapiewski (red.), *Rural development capacity in Carpathian Europe*, Rural areas and development, 3, European Rural Development Network, Warszawa.
- Cymerman R., Falkowski J., Hopfer A., 1992, *Krajobrazy wiejskie (klasyfikacja i kształtowanie)*, Akademia Rolniczo-Techniczna, Olsztyn.
- Czapiewski K., 2004, *Wyposażenie infrastrukturalne i potencjał gospodarczy obszarów wiejskich a pozarolnicze funkcje gmin*, [w:] E. Palka (red.), *Pozarolnicza działalność gospodarcza na obszarach wiejskich*, Studia Obszarów Wiejskich, 5, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa, s. 57–73.
- Czapiewski K., 2005, *Spatial co-occurrence of agricultural areas and regions of social exclusion*, [w:] T. Komornicki, K. Czapiewski (red.), *Central and Eastern Europe: Changing Spatial Patterns of Human Activity*, EUROPA XXI, 12, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa, s. 39–52.
- Czapiewski K., 2006a, *Obszary rolnicze – obszarami sukcesu?*, [w:] B. Głębocki, E. Kacprzak (red.), *Przemiany struktury przestrzennej rolnictwa – sukcesy i niepowodzenia*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 21–36.
- Czapiewski K., 2006b, *Rural areas of success – in search of definition and measures*, [w:] T. Komornicki, K. Czapiewski (red.), *Regional periphery in Central and Eastern Europe*, EUROPA XXI, 15, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa, s. 77–86.
- Czapiewski K., 2007, *Dostępność przestrzenna usług edukacyjnych i mobilność przestrzenna młodzieży gimnazjalnej*, Prace Komisji Geografii Komunikacji PTG, 13, s. 293–305.
- Czapiewski K., 2008a, *Sustainability and success – a case study of Mazovia region*, [w:] T. Komornicki (red.), *New functions of rural and industrial space in Central and Eastern Europe*, EUROPA XXI, 17, IGiPZ PAN, PTG, s. 45–54.
- Czapiewski K., 2008b, *Intraregional borders of economic development – a case study of Mazovia region in Poland*, artykuł złożony do publikacji w North-West Academy of Public Administration w St. Petersburgu.
- Czapiewski K., Janc K., 2006, *On human capital and agrarisation in Poland*, [w:] Z. Floriańczyk, K. Czapiewski (red.), *Endogenous factors stimulating rural development*, Rural areas and development, 4, European Rural Development Network, Warszawa, s. 53–68.
- Czapiewski K., Janc K., 2007, *Education as a factor that diversifies the possibilities of economic development in Poland*, Alfa Spectra (Central European Journal of Architecture and Planning), 2, s. 29–35.
- Czapiewski K., Kulikowski R. (red.), 2005, *Dorobek naukowy geografii rolnictwa w Polsce*, Studia Obszarów Wiejskich, 7, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa.
- Czerny M., Czerny A., 2002, *The Challenge of Spatial Reorganization in a Peripheral Polish Region*, European Urban and Regional Studies, 9, s. 60–72.
- Cześniak M., 2007, *Partycypacja wyborcza w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.

- Czyż T., 1998, *Polaryzacja rozwoju regionalnego w okresie transformacji społeczno-gospodarczej w Polsce*, [w:] J.J. Parysek, H. Rogacki (red.), *Przemiany społeczno-gospodarcze Polski lat dziewięćdziesiątych*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 47–63.
- Czyż T., 2000, *Zróżnicowanie regionalne i nowa organizacja terytorialna Polski*, Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych, V, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, s. 56–69.
- Degórska B., Deręgowska A., 2008, *Zmiany krajobrazu obszaru metropolitalnego Warszawy na przełomie XX i XXI wieku*, Atlas Warszawy, 10, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Degórska B., Gałązka A., 1997, *Problemy zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich związane ze stanem wyposażenia wsi w proekologiczne urządzenia infrastruktury komunalnej*, [w:] *Przyrodnicze i społeczne walory Mazowsza w dobie restrukturyzacji*, PTG, IGiPZ PAN, Uniwersytet Warszawski, Rynia–Warszawa, s. 246–249.
- Depraz S., 2008, *Czy powstanie międzynarodowa definicja obszaru wiejskiego w Europie*, *Więś i Rolnictwo*, 2(139), s. 26–42.
- Dobrołowicz W., 2001, *Psychologia sukcesu. Wprowadzenie*, Wydawnictwo Kreator, Pruszków.
- Domalewski J., 2002, *Typologia gmin wiejskich pod kątem widzenia sytuacji oświatowej*, [w:] A. Rosner (red.), *Wiejskie obszary kumulacji barier rozwojowych*, Problemy Rozwoju Wsi i Rolnictwa, IRWiR PAN, Warszawa, s. 107–132.
- Domański B., 2001a, *Kapitał zagraniczny w przemyśle Polski. Prawidłowości rozmieszczenia, uwarunkowania i skutki*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Domański B., 2001b, *Czynniki społeczne w lokalnym rozwoju gospodarczym we współczesnej Polsce*, [w:] I. Sagan, M. Czepczyński (red.), *Wybrane problemy badawcze geografii społecznej w Polsce*, Uniwersytet Gdański, Gdynia, s. 127–134.
- Domański B., 2001c, *Deformacje metodologiczne i ideologiczne w badaniach/przekształceń przestrzeni gospodarczej Europy Środkowej i Wschodniej*, [w:] H. Rogacki (red.), *Koncepcje teoretyczne i metody badań geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarki przestrzennej*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 27–35.
- Domański H., 2000, *Hierarchie i bariery społeczne w latach dziewięćdziesiątych*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa.
- Domański R., 1998, *Zasady geografii społeczno-ekonomicznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa–Poznań.
- Domański R., 2003, *Nowe ujęcie koncepcji endogennego wzrostu regionów szansą dla regionów peryferyjnych*, [w:] A. Boltromiuk (red.), *Regiony peryferyjne w perspektywie polityki strukturalnej Unii Europejskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok, s. 53–59.
- Domański R., 2004, *Geografia ekonomiczna. Ujęcie dynamiczne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Duczkowska-Piasecka M., 1995, *Przedsiębiorczość na wsi*, Encyklopedia agrobiznesu, Fundacja „Innowacja”, Warszawa.
- Dziemianowicz W. (red.), 2000, *Regiony Polski: Województwo Mazowieckie*, Profile Regionalne, 7, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Gdańsk–Warszawa.
- Dziemianowicz W., 2008, *Konkurencyjność gmin w kontekście relacji władze lokalne – inwestorzy zagraniczni*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.

- Dziemianowicz W., Herz A., Kazimierski J., Kostyrko K., Szul R., Zarycki T., Żurowski J., 1999, *Mazowsze: tradycja i współczesność*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Dziemianowicz W., Swianiewicz P. (red.), 2007, *Gmina pasywna*, Studia KPZK PAN, 117, Warszawa.
- Dziewoński K., 1972, *Warszawa a Mazowsze w XX wieku*, Kronika Warszawy, 3, s. 11–17.
- Eberhardt P., 1989, *Regiony wyludniające się w Polsce*, Prace Geograficzne, 148, Wydawnictwa Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.
- Ejsmont Z., Horodeński R., 2005, *Uwarunkowania rozwoju województw wschodnich (podlaskie, lubelskie, podkarpackie)*, [w:] A. Stasiak, R. Horodeński (red.), *Przestrzenne aspekty rozwoju wsi polskiej z uwzględnieniem obszarów depresji społeczno-gospodarczej*, Studia KPZK PAN, 115, s. 22–36.
- Falkowski J., 1993, *Przekształcenia funkcjonalno-strukturalne i przestrzenne obszarów wiejskich Polski (ujęcie diagnostyczno-modelowe)*, Wydawnictwa Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Falkowski J., Szamota P., 2005, *Sukcesy i niepowodzenia w rozwoju obszarów wiejskich w latach 1989-2004 na wybranych przykładach północnej Polski*, [w:] B. Głębocki, U. Kaczmarek (red.), *Obszary sukcesu na polskiej wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, 8, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa, s. 21–39.
- Florczak W., 2008, *Wskaźniki zrównoważonego rozwoju*, Wiadomości Statystyczne, 3(562), s. 14–34.
- Floriańczyk Z., 2007, *Czynniki determinujące rozwój dochodów w rolnictwie polskim w pierwszych latach akcesji do UE*, [w:] A. Stasiak (red.), *Dylematy przestrzennego rozwoju wsi polskiej na tle Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich 2007–2013/15*, Biuletyn KPZK PAN, 234, Warszawa, s. 52–62.
- Floriańczyk Z., Czapiewski K. (red.), 2006, *Endogenous factors stimulating rural development*, Rural areas and development, 4, European Rural Development Network, Warszawa.
- Frankfort-Nachmias C., Nachmias D., 2001, *Metody badawcze w naukach społecznych*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań.
- Frenkel I., 2000, *Wiejskie obszary problemowe pod kątem widzenia sytuacji demograficznej*, [w:] A. Rosner (red.), *Lokalne bariery rozwoju obszarów wiejskich*, Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa, Warszawa, s. 30–44.
- Frenkel I., 2003, *Ludność, zatrudnienie i bezrobocie na wsi. Dekada przemian*, Problemy Rozwoju Wsi i Rolnictwa, IRWiR PAN, Warszawa.
- Frenkel I., Rosner A. (red.), 1995, *Atlas demograficzny i społeczno-zawodowy obszarów wiejskich w Polsce*, Polskie Towarzystwo Demograficzne, IRWiR PAN, Warszawa.
- Fuente de la A., Ciccone A., 2003, *Human Capital in a Global and Knowledge-based Economy*, European Commission, Paris.
- Fujita M., Krugman P., Venables A.J., 1999, *The Spatial Economy. Cities, Regions and International Trade*, The MIT Press, Cambridge.

- Furmankiewicz M., 2001, *Zróżnicowanie regionalne związków partnerskich polskich samorządów gminnych*, [w:] I. Łęcka (red.), *Geografia różnorodności – różnorodność w geografii*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa, s. 53–59.
- Furmankiewicz M., 2002, *Funkcjonalno-przestrzenne sieci współpracy samorządów lokalnych*, *Studia Regionalne i Lokalne*, 1(8), s. 5–24.
- Gałązka A., 1998, *Sytuacja mieszkaniowa ludności Aglomeracji Warszawskiej w latach 1970–1988. Zróżnicowanie przestrzenne i tendencje zmian*, *Prace Geograficzne*, 169, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Gałązka A., 2003, *Infrastruktura komunalna na wsi. Początki, współczesność, perspektywy rozwoju*, [w:] A. Stasiak (red.), *Problemy zagospodarowania terenów wiejskich w Polsce*, *Biuletyn KPZK PAN*, 207, s. 13–47.
- Galczyńska B., 2002, *Problematyka wsi i rolnictwa w strefie podmiejskiej Warszawy w badaniach geograficznych*, [w:] G. Węclawowicz (red.), *Warszawa jako przedmiot badań w geografii społeczno-ekonomicznej*, *Prace Geograficzne*, 184, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 139–159.
- Galczyńska B., Kulikowski R., 2000, *Wieś i rolnictwo strefy podmiejskiej Warszawy. Zróżnicowania przestrzenne i procesy transformacji*, *Dokumentacja Geograficzna*, 20, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Garofoli G., 1992, *Endogenous development and Southern Europe: an introduction*, [w:] G. Garofoli (red.), *Endogenous development and Southern Europe*, Avebury, Aldershot, s. 1–13.
- Garrod B., Wornell R., Youell R., 2006, *Re-conceptualising rural resources as countryside capital: The case of rural tourism*, *Journal of Rural Studies*, 22, s. 117–128.
- Gawlikowska-Hueckel K., 2002, *Procesy rozwoju regionalnego w UE: konwergencja czy polaryzacja?*, Wydawnictwa Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- Gawryszewski A., 2005, *Ludność Polski w XX wieku*, *Monografie*, 5, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Gilga K., 2003, *Dostępność przedszkoli w Polsce i na Dolnym Śląsku*, [w:] R. Rauziński (red.), *Ludność Śląska – procesy demograficzne i społeczne w okresie transformacji ustrojowej*, Politechnika Opolska, Polskie Towarzystwo Demograficzne, Opole, s. 197–205.
- Głębocki B., Kacprzak E. (red.), 2006, *Przemiany struktury przestrzennej rolnictwa – sukcesy i niepowodzenia*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Głębocki B., Kaczmarek U. (red.), 2005, *Obszary sukcesu na polskiej wsi*, *Studia Obszarów Wiejskich*, 8, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa.
- Godlewska-Majkowska H., 2008, *Województwo mazowieckie na mapie atrakcyjności inwestycyjnej Polski*, *Mazowsze – Studia Regionalne*, 1, s. 47–61.
- Gorzela G., 2007, *Rozwój polskich regionów a polityka spójności Unii Europejskiej*, [w:] G. Gorzela (red.), *Polska regionalna i lokalna w świetle badań EUROREG-u*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, s. 12–34.
- Gorzela G., 2008, *Polska lokalna 2007 – synteza*, [w:] G. Gorzela (red.), *Polska lokalna 2007*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, s. 10–31.
- Gorzela G., Jałowicki B., 1998, *Koniunktura gospodarcza i mobilizacja społeczna w gminach w latach 1995-1997*, [w:] G. Gorzela, B. Jałowicki (red.), *Koniunktura*

- gospodarcza i mobilizacja społeczna w gminach*, *Studia Regionalne i Lokalne*, 25(58), Warszawa, Uniwersytet Warszawski, s. 11–57.
- Gorzela G., Jałowiecki B., Dziemianowicz W., Roszkowski W., Zarycki T., 1998, *Dynamika i czynniki sukcesu lokalnego w Polsce*, [w:] G. Gorzela i B. Jałowiecki (red.), *Koniunktura gospodarcza i mobilizacja społeczna w gminach*, *Studia Regionalne i Lokalne*, 25, Uniwersytet Warszawski, Warszawa, s. 81–151.
- Gorzela G., Jałowiecki B., Woodward R., Dziemianowicz W., Herbst M., Roszkowski W., Zarycki T., 1999, *Dynamics and factors of local success in Poland*, *Regional and Local Studies*, 15, EUROREG, Centrum Analiz Społeczno-Ekonomicznych, Warszawa.
- Gorzela G., Smętkowski M., 2005, *Metropolia i jej region w gospodarce informacyjnej*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Gorzym-Wilkowski W.A., 2006, *Gospodarka przestrzenna samorządu terytorialnego. Zarys*, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Gramzow A., Petrick M., 2006, *Public goods and rural development in Poland*, [w:] Z. Floriańczyk, K. Czapiewski (red.), *Endogenous factors stimulating rural development*, *Rural areas and development*, 4, European Rural Development Network, Warszawa, s. 7–31.
- Grillotti di Giacomo M., 2001, *Une nouvelle saison pour la géographie et pour l'agriculture*, [w:] P. Di Carlo (red.), *Nouvelle ruralité et politiques agricoles*, GECOAGRI, Genova, s. 9–14.
- Grochowski M., Kowalczyk A., 1999, *Rozwój lokalny i jego współczesne uwarunkowania*, [w:] B. Domański, W. Widacki (red.), *Geografia polska u progu trzeciego tysiąclecia*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków, s. 183–201.
- Grochowski M., Zegar T., 2004, *Mazowsze – polaryzacja potencjału rozwojowego a gospodarowanie przestrzenią w regionie*, [w:] E. Jakubowicz, A. Raczyk (red.), *Regionalny wymiar integracji europejskiej*, *Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych*, VIII/2, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, s. 189–199.
- Grosse T., 2004, *Polskie wyzwania polityki rozwoju regionalnego*, *Międzynarodowy Przegląd Polityczny*, 1(6), s. 188–199.
- Grzeszczak J., 1999, *Bieguny wzrostu a formy przestrzeni spolaryzowanej*, *Prace Geograficzne*, 173, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Gutry-Korycka M. (red.), 2005, *Urban Sprawl. Warsaw Agglomeration case study*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- Guzik R., 2003, *Przestrzenna dostępność szkolnictwa ponadpodstawowego*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Halamska M. (red.), 2008, *Wiejskie organizacje pozarządowe*, *Problemy Rozwoju Wsi i Rolnictwa*, IRWiR PAN, Warszawa.
- Hayek von F., 1945, *The Use of Knowledge in Society*, *American Economic Review*, 35, s. 519–530.
- Heffner K., 2001, *Transformacja układów osadniczych wsi a wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich*, [w:] I. Bukraba-Rylska, A. Rosner (red.), *Wieś i rolnictwo na przełomie wieków*, *Problemy Rozwoju Wsi i Rolnictwa*, IRWiR PAN, Warszawa, s. 109–132.

- Heffner K., 2002, *Czynniki osadnicze wpływające na potencjał rozwojowy obszarów wiejskich*, [w:] A. Rosner (red.), *Wiejskie obszary kumulacji barier rozwojowych*, Problemy Rozwoju Wsi i Rolnictwa, IRWiR PAN, Warszawa, s. 75–106.
- Heffner K., 2003, *Regiony peryferyjne we współczesnej gospodarce*, [w:] A. Boltroniuk (red.), *Regiony peryferyjne w perspektywie polityki strukturalnej Unii Europejskiej*, Wylawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok, s. 11–27.
- Heffner K., Gibas P., 2007, *Analiza ekonomiczno-przestrzenna*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, Katowice.
- Heffner K., Rosner A., 2002, *Czynniki specyficzne wywierające wpływ na potencjał rozwojowy obszarów wiejskich*, [w:] A. Rosner (red.), *Wiejskie obszary kumulacji barier rozwojowych*, Problemy Rozwoju Wsi i Rolnictwa, IRWiR PAN, Warszawa, s. 133–152.
- Heffner K., Rosner A., 2005, *Zróżnicowanie przestrzenne rozwoju gospodarczego na obszarach wiejskich w Polsce*, [w:] K. Zawalińska (red.), *Rozwój obszarów wiejskich. Dowiadczczenia krajów europejskich*, Problemy Rozwoju Wsi i Rolnictwa, IRWiR PAN, Warszawa, s. 229–241.
- Hellwig Z., 1968, *Zastosowanie metody taksonomicznej do typologicznego podziału krajów ze względu na poziom ich rozwoju oraz zasoby i strukturę wykwalifikowanych kadr*, Przegląd Statystyczny, XV, 4, s. 307–327.
- Herbst J., 2006, *Geografia polskiej ekonomii społecznej*, Stowarzyszenie Klon/Jawor, Warszawa.
- Herbst J., 2008, *Inny trzeci sektor. Organizacje samorządowe na terenach wiejskich*, [w:] M. Halamska (red.), *Wiejskie organizacje pozarządowe*, Problemy Rozwoju Wsi i Rolnictwa, IRWiR PAN, Warszawa, s. 33–75.
- Herbst M., Piotrowska P., 2008, *Gminy odnoszące sukces*, [w:] G. Gorzelak (red.), *Pol-ska lokalna 2007*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, s. 107–129.
- Hinderink J., Szulc-Dąbrowiecka E. (red.), 1988, *Successful rural development in Third World countries*, Nederlandse Geografische Studies, 67, Rijksuniversiteit, Utrecht.
- Hughes G., 2000, *Improving Regional Governance in the Information Society*, Materiały konferencyjne, The European Regional Information Society Association, Lyon.
- Hunek T., 2005, *Dywersyfikacja aktywności rolniczej Polski: zarządzanie upadkiem*, [w:] K. Zawalińska (red.), *Rozwój obszarów wiejskich. Doświadczenia krajów europejskich*, Problemy Rozwoju Wsi i Rolnictwa, IRWiR PAN, Warszawa, s. 57–68.
- Ilnicki D., 2002, *Próba określenia zmienności czasowej zjawisk przestrzennych metodami wzorcowymi – przykład metody Hellwiga*, [w:] H. Rogacki (red.), *Możliwości i ograniczenia zastosowań metod badawczych w geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarce przestrzennej*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 185–195.
- Informacja o stanie infrastruktury technicznej wsi na koniec 2004 roku*, 2005, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa.
- Jakubowicz E., 2004, *Edukacja a kapitał ludzki*, [w:] S. Ciok, D. Ilnicki (red.), *Regionalny wymiar integracji europejskiej*, Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych, VIII/1, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, s. 359–366.
- Jalowiecki B., 1983, *Ocena stanu systemu osadniczego Polski*, [w:] A. Kukliński (red.), *Diagnoza stanu gospodarki przestrzennej Polski. Wstępne wyniki badań*, Biuletyn KPZK PAN, 123, s. 73–83.

- Jałowicki B., 2007, *Metropolie jako bieguny rozwoju*, [w:] G. Gorzelak (red.), *Polska regionalna i lokalna w świetle badań EUROREG-u*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, s. 143–162.
- Janc K., 2006, *Zróżnicowanie przestrzenne kapitału ludzkiego w Polsce*, Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, maszynopis pracy doktorskiej.
- Janc K., 2007, *Wpływ kapitału ludzkiego na efektywność gospodarek lokalnych w Polsce – przykład zastosowania regresji przestrzennej*, [w:] P. Brezdeń, S. Grykień (red.), *Od lokalnego do globalnego wymiaru gospodarowania przestrzenią – nowe jakości przestrzeni społeczno-ekonomicznej*, Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych, IX, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, s. 89–99.
- Janc K., Czapiewski K., 2005, *Wykształcenie czynnikiem wspierającym rozwój gospodarczy obszarów wiejskich*, [w:] B. Głębocki, U. Kaczmarek (red.), *Obszary sukcesu na polskiej wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, 8, IGIPIZ PAN, PTG, Warszawa, s. 69–84.
- Janc K., Czapiewski K., 2008, *Przestrzenne aspekty zmiany poziomu wykształcenia ludności w Polsce*, [w:] S. Dolzblasz, A. Raczyk (red.), *Europa bez Granic – nowa jakość przestrzeni*, Rozprawy Naukowe, 4, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, s. 173–184.
- Janikowski R., 2006, *Zrównoważony rozwój lokalny. Teoria i praktyka*, Studia nad Zrównoważonym Rozwojem, 4, Komitet „Człowiek i Środowisko” PAN, Górnośląska Wyższa Szkoła Handlowa, Warszawa–Katowice.
- Jędrzejczyk D., Wilk W., 1992, *Urbanizacja wsi w strefie podmiejskiej Warszawy*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- Johnston R.J., Gregory D., Pratt G., Watts M., 2000, *The Dictionary of Human Geography – 4th edition*, Blackwell Publishing, Malden–Oxford–Carlton.
- Jurek J., 1995, *Struktura społeczno-ekonomiczna mieszkańców wsi w Polsce – jej zmiany, uwarunkowania i konsekwencje*, Rozprawy i Studia, 183, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin.
- Kacprzak E., 2002, *Zmiany przestrzenno-organizacyjne sadownictwa w Polsce*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Kaczmarek T., 1998, *Funkcje gospodarcze obszarów wiejskich w Polsce*, [w:] B. Głębocki (red.), *Przestrzenna transformacja struktury agrarnej a wielofunkcyjny rozwój wsi w Polsce*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 75–101.
- Kalata A., 2005, *Wielozawodowość na obszarach wiejskich*, [w:] K. Górlach, G. Foryś (red.), *W obliczu zmiany: wybrane strategie działania mieszkańców polskiej wsi*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków, s. 49–59.
- Kalinowski T. (red.), 2006, *Sukces rozwojowy polskich województw*, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Gdańsk.
- Kamińska W., 2006, *Pozarolnicza indywidualna działalność gospodarcza w Polsce w latach 1988-2003*, Prace Geograficzne, 203, IGIPIZ PAN, Warszawa.
- Kamiński R., 2008, *Aktywność społeczności wiejskich. Lokalne inicjatywy organizacji pozarządowych*, Problemy Rozwoju Wsi i Rolnictwa, IRWiR PAN, Warszawa.
- Katalog województwa mazowieckiego – miasta, powiaty, gminy*, 1999, Norpol, Szczecin.
- Kaufmann V., 2005, *Re-Thinking Mobility: Contemporary Sociology*, Hampshire, Ashgate.

- Keane J.M., 1990, *Economic Development Capacity Amongst Small Rural Communities*, Journal of Rural Studies, 6, 3, s. 291–301.
- Kennedy T., Jermolowicz A., Lambert M.A., Reilly J., Rotan B., 1995, *Keys to successful cooperative housing in rural areas*, Service Report, 44, Department of Agriculture US, Washington.
- Kędelski M., Paradysz J., 2006, *Demografia*, Akademia Ekonomiczna, Poznań.
- Kistowski M., 2003, *Regionalny model zrównoważonego rozwoju i ochrony środowiska Polski a strategie rozwoju województw*, Uniwersytet Gdański, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Gdańsk–Poznań.
- Klapka P., 2007, *Sustainability at the regional level: theory and application*, Geografický Časopis, 59, 3, s. 213–226.
- Klasik A., Kuźnik F., 1998, *Planowanie strategiczne rozwoju lokalnego i regionalnego*, [w:] S. Dolata (red.), *Funkcjonowanie samorządu terytorialnego – doświadczenia i perspektywy (tom 2)*, Uniwersytet Opolski, Opole, s. 98–121.
- Klekotko M., 2005, *Wiejskie społeczeństwo obywatelskie czy wiejskie społeczności obywatelskie? O problemach badania obywatelskości ludności wiejskiej*, [w:] K. Górlach, G. Forys (red.), *W obliczu zmiany: wybrane strategie działania mieszkańców polskiej wsi*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków, s. 107–117.
- Klekotko M., 2008, *Spółczeństwo obywatelskie a rozwój zrównoważony. Podejście poznawcze*, [w:] H. Podedworna, P. Ruszkowski (red.), *Spoleczne aspekty zrównoważonego rozwoju wsi w Polsce. Partycypacja lokalna i kapitał społeczny*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, s. 21–36.
- Kłodziński M., 2000, *Aktywność i wykorzystanie własnego potencjału podstawą rozwoju lokalnego*, [w:] A. Rosner (red.), *Lokalne bariery rozwoju obszarów wiejskich*, Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa, Warszawa, s. 137–152.
- Kłodziński M., 2003, *Jak aktywizować gminę wiejską*, [w:] M. Kłodziński, W. Dzun (red.), *Aktywizacja wiejskich obszarów problemowych*, Problemy Rozwoju Wsi i Rolnictwa, IRWiR PAN, Akademia Rolnicza, Warszawa–Szczecin, s. 17–32.
- Kłodziński M., 2006, *Aktywizacja społeczno-gospodarcza gmin wiejskich i małych miast*, Problemy Rozwoju Wsi i Rolnictwa, IRWiR PAN, Warszawa.
- Kołodziejczyk D., 2002, *Uwarunkowania społeczno-gospodarcze lokalnego rozwoju gospodarczego*, Studia i Monografie, 113, IERiGŻ, Warszawa.
- Kołodziejczyk D., 2003, *Kapitał społeczny w rozwoju obszarów wiejskich*, [w:] B. Górz, Cz. Guzik (red.), *Współczesne przeobrażenia i przyszłość polskiej wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, 4, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa, s. 27–37.
- Kołodziejczyk D., 2004, *Kierunki rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich*, [w:] J. Bański (red.), *Polska przestrzeń wiejska: procesy i perspektywy*, Studia Obszarów Wiejskich, 6, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa, s. 39–58.
- Kołodziejczyk D., Alińska A., Gospodarowicz M., Wasilewski A., 2006, *Ocena wpływu rozmieszczenia instytucji wiejskich na lokalny rozwój społeczno-gospodarczy*, Program Wieloletni 2005-2009, 41, IERiGŻ PIB, Warszawa.
- Kołodziejczyk D., Wasilewski A., Lidke D., 1998, *Rozwój demograficzno-gospodarczy w skali lokalnej*, IERiGŻ, Warszawa.

- Komornicki T., 2003, *Przestrzenne zróżnicowanie międzynarodowych powiązań społeczno-gospodarczych w Polsce*, Prace Geograficzne, 190, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Komornicki T., 2006, *Regional dimension of car ownership in Poland*, Проблеми на Географията (Problems of Geography), 1-2, s. 118–127.
- Komornicki T., Śleszyński P., Silka P., Stępnia M., 2008, *Wariantowa analiza dostępności w transporcie lądowym*, [w:] K. Saganowski, M. Zagrzejewska-Fiedorowicz, P. Żuber (red.), *Ekspertyzy do Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju*, 2, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa, s. 133–334.
- Komorowski J., 1998, *Marketing a potrzeba sukcesu miasta*, Czasopismo Geograficzne, 69, 3-4, s. 275–293.
- Kostrowicki J., 1976, *Obszary wiejskie jako przestrzeń wielofunkcyjna. Zagadnienia badawcze i planistyczne*, Przegląd Geograficzny, 48, 4, s. 601–611.
- Kot S.M., Jakubowski J., Sokołowski A., 2007, *Statystyka*, Wydawnictwo Difin, Warszawa.
- Kotus J., 1998, *Partycypacyjna droga rozwoju lokalnego (na przykładzie polskich samorządów terytorialnych)*, [w:] J.J. Parysek, H. Rogacki (red.), *Przemiany społeczno-gospodarcze Polski lat dziewięćdziesiątych*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 185–196.
- Kovács Katona J., Fieldsend A.F., Alderson M., Szabó G., 2006, *Human and social factors as endogenous factors stimulating the LEADER Programme in Hungary*, [w:] Z. Floriańczyk, K. Czapiewski (red.), *Endogenous factors stimulating rural development*, Rural areas and development, 4, European Rural Development Network, Warszawa, s. 127–142.
- Kovács T. (red.), 2000, *Integrált Vidékfejlesztés – VI Falukonferencia (Integrated Rural Development – 5th Village Conference)*, Centre for Regional Studies HAS, Pecs.
- Kovács Z., 2004, *Socio-economic transition and regional differentiation in Hungary*, Földrajzi Értesítő (Geographical Bulletin), LIII, 1-2, s. 33–49.
- Kowalski M., 2000, *Geografia wyborcza Polski. Przestrzenne zróżnicowanie zachowań wyborczych Polaków w latach 1989-1998*, Geopolitical Studies, 7, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Kowalski M., Śleszyński P., 2003, *Wybory samorządowe do sejmików wojewódzkich w 2002 r. w aspekcie regionalnym*, [w:] M. Śmięgielska, J. Ślodziak (red.), *Geograficzne aspekty globalizacji i integracji europejskiej*, PTG, Uniwersytet Opolski, Opole, s. 303–309.
- Krugman P., 1999, *Development, Geography, and Economic Theory*, The MIT Press, Cambridge–Massachusetts–London.
- Kudłacz T., 1999, *Programowanie rozwoju regionalnego*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Kulawik J., 1999, *Problemy finansowania infrastruktury ekonomicznej wsi i rolnictwa*, IERiGŻ, Warszawa.
- Kulikowski R., 2003, *Syntetyczne metody badań produktywności i towarowości rolnictwa. Zastosowania w badaniach geograficznych w Polsce*, Prace Geograficzne, 187, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Kulikowski R., 2005, *Efekty produkcyjne rolnictwa i ich społeczno-ekonomiczne i przyrodnicze uwarunkowania*, [w:] B. Głębocki (red.), *Struktura przestrzenna rolnictwa Polski u progu XXI wieku*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 357–375.

- Kulikowski R., 2007, *Ogrodnictwo w Polsce. Rozmieszczenie, struktura upraw i rola w produkcji rolniczej*, Przegląd Geograficzny, 79, 1, s. 79–98.
- Kupiec L. (red.), 1999, *Gospodarka przestrzenna. Tom II – Ekonomia regionu*, Wydawnictwa Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.
- Kupiec L., Gołębiowska A., Truskolaski T., 2005, *Gospodarka przestrzenna. Tom VII – Infrastruktura ekonomiczna*, Wydawnictwa Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.
- Kurek S., 2004, *Problemy starzenia się ludności na obszarach pogranicza Polski południowo-wschodniej*, [w:] Z. Michalczyk (red.), *Badania geograficzne w poznawaniu środowista*, PTG, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 559–566.
- Kwiatek-Soltys A., 2004, *Małe miasta województwa małopolskiego w okresie transformacji systemowej*, Wydawnictwa Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków.
- Lee S.Y., Florida R., Acs Z., 2004, *Creativity and Entrepreneurship: a Regional Analysis of New Form Formation*, Discussion Papers on Entrepreneurship, Growth and Public Policy, Max Planck Institute, Jena.
- Lijewski T., 1968, *Województwo warszawskie. Zarys geograficzno-ekonomiczny*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Lisowski A., Richling A., 1999, *Przedmowa*, [w:] A. Lisowski (red.), *Geografia na przełomie wieków – jedność w różnorodności*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa, s. 9–12.
- Lowe P., Ray C., Ward N., Wood D., Woodward R., 1998, *Participation in Rural Development: A Review of European Experience*, University of Newcastle, Newcastle upon Tyne.
- Lucas R.E., 1988, *On the Mechanics of Economic Development*, Journal of Monetary Economics, 22, s. 23–44.
- Marden O.S., 2007, *He can who thinks he can*, Adamant Media Corporation.
- MAREMA – Best practice of Regional Management in regions with large protected areas*, 2005, Umweltbüro, Klagenfurt.
- Markowski T., Marszał T., 2006, *Metropolie, Obszary metropolitalne, metropolizacja. Problemy i pojęcia podstawowe*, KPZK PAN, Warszawa.
- Michalski T., 2002, *Uwarunkowania sytuacji zdrowotnej ludności wiejskiej w Polsce*, [w:] J. Bański, E. Rydz (red.), *Spoleczne problemy wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, 2, IGIiZ PAN, PTG, Warszawa, s. 31–39.
- Michalski W., 1999, *Struktura powiązań przestrzennych województwa skierniewickiego z aglomeracją warszawską i łódzką*, Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych, IV, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, s. 123–139.
- Mirowski W., 1996, *Zagadnienia teoretyczne i metodologiczne studiów nad infrastrukturą społeczną na obszarach wiejskich*, [w:] W. Mirowski (red.), *Wyposażenie obszarów wiejskich w infrastrukturę społeczną*, Studia nad Infrastrukturą Wsi Polskiej, 3, IRWiR PAN, Warszawa, s. 7–17.
- Misala J. (red.), 2007, *Problemy integracji subregionu radomskiego z gospodarką Polski i Unii Europejskiej*, Politechnika Radomska, Radom.
- Miszczuk A., 2008, *Gminy zacofane*, [w:] G. Gorzelak (red.), *Polska lokalna 2007*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, s. 168–190.
- Miszczuk A., Miszczuk M., Żuk K., 2007, *Gospodarka samorządu terytorialnego*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

- Miszczuk M., 2005, *Wpływ przekształceń demograficznych na potencjał finansowy gmin wiejskich*, [w:] A. Stasiak, R. Horodeński (red.), *Przestrzenne aspekty rozwoju wsi polskiej z uwzględnieniem obszarów depresji społeczno-gospodarczej*, Studia KPZK PAN, 115, Warszawa, s. 157–162.
- Misztal S., 1989, *Rozwój przemysłu na Mazowszu*, Biuletyn Instytutu Gospodarstwa Społecznego SGH, 32, 4, s. 70–156.
- Muilu T., Onkalo P., 2006, *Challenges in preparation of regional rural policy programme for 2007-2013 – the case of Raabe sub-region, Finland*, [w:] Z. Floriańczyk, K. Czapiewski (red.), *Endogenous factors stimulating rural development*, Rural areas and development, 4, European Rural Development Network, Warszawa, s. 99–114.
- Murdoch J., 2000, *Networks – a new paradigm of rural development?*, Journal of Rural Studies, 16, s. 407–419.
- Nasiłowski M., 1995, *Transformacja systemowa w Polsce*, Wydawnictwo Key Text, Warszawa.
- Nemes G., 2005, *Integrated rural development. The concept and its operation*, Discussion Papers, 6, Institute of Economics HAS, Budapest.
- Norcliffe G.B., 1986, *Statystyka dla geografów*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Nowak E., 2004, *Metody klasyfikacji w badaniach geograficznych (analiza porównawcza)*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Kielce–Poznań.
- Nowak J.F., 2006, *Modernizacja lokalnej administracji publicznej a rozwój lokalny*, Prace Habilitacyjne, 25, Akademia Ekonomiczna, Poznań.
- Noyszewska A., 1996, *Infrastruktura oświatowa w gminach wiejskich*, [w:] W. Mirowski (red.), *Wyposażenie obszarów wiejskich w infrastrukturę społeczną*, Studia nad Infrastrukturą Wsi Polskiej, 3, IRWiR PAN, Warszawa, s. 41–59.
- Olechnicki K., Załęcki P., 1997, *Słownik socjologiczny*, Graffiti BC, Toruń.
- Ostrowski L., 1998, *Spoleczna i techniczna infrastruktura na terenach wiejskich oraz źródła jej finansowania w świetle ankiety IERiGŻ z 1996 roku*, IERiGŻ, Warszawa.
- Pacione M., 1984, *Rural Geography*, Harper & Row Publishers, London.
- Palné-Kovács I., 2001, *Regional Development and Governance in Hungary*, Discussion Papers, 35, Centre for Regional Studies HAS, Pecs.
- Palonka K.M., 1992, *Stan i zróżnicowanie przestrzenne infrastruktury społecznej na wsi*, Problemy Rozwoju Wsi i Rolnictwa, IRWiR PAN, Warszawa.
- Parysek J.J., 1997, *Podstawy gospodarki lokalnej*, Uniwersytet Adama Mickiewicza, Poznań.
- Parysek J.J. (red.), 2004, *Rozwój regionalny i lokalny w Polsce w latach 1989-2002*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Parysek J.J., Wojtasiewicz L., 1979, *Metody analizy regionalnej i metody planowania regionalnego*, Studia KPZK PAN, 69, Warszawa.
- Perlín R., Šimčíková A., 2008, *Criteria of a successful rural municipality*, [w:] T. Komornicki (red.), *New functions of rural and industrial space in Central and Eastern Europe*, EUROPA XXI, 17, IGiPZ PAN, PTG, s. 29–43.
- Perlo D., 2004, *ródła finansowania rozwoju regionalnego*, Wyższa Szkoła Ekonomiczna, Białystok.

- Pietrzyk I., 2003, *Polityka regionalna w Unii Europejskiej i regiony w państwach członkowskich*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Pięcek B., 2000, *Wiejskie obszary problemowe pod kątem widzenia infrastruktury*, [w:] A. Rosner (red.), *Lokalne bariery rozwoju obszarów wiejskich*, Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa, Warszawa, s. 45–64.
- Piontek B., 2002, *Koncepcja rozwoju zrównoważonego i trwałego Polski*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Plan zagospodarowania przestrzennego województwa mazowieckiego*, 2004, Samorząd Województwa Mazowieckiego, Warszawa.
- Ponikowski H., 2007, *O przestrzeni i właściwościach miejsc lokalizacji*, [w:] P. Brezdeń, S. Grykień (red.), *Od lokalnego do globalnego wymiaru gospodarowania przestrzenią – nowe jakości przestrzeni społeczno-ekonomicznej*, Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych, IX, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, s. 227–236.
- Potrykowska A., Śleszyński P., 1999, *Migracje wewnętrzne w Warszawie i województwie warszawskim*, Atlas Warszawy, 7, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Problematyka społeczna w województwie mazowieckim – diagnoza*, 2000, Diagnoza Społeczna Mazowsza, 2, Mazowieckie Centrum Pomocy Społecznej, Warszawa.
- Prognoza demograficzna na lata 2003–2030*, 2004, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Projekt Narodowej Strategii Rozwoju Regionalnego na lata 2007–2013*, 2005, Ministerstwo Gospodarki i Pracy, Warszawa.
- Przedsiębiorczość wiejska*, 2006, Fundacja Fundusz Współpracy, Warszawa.
- Przykłady przedsięwzięć pozarolniczych na obszarach wiejskich*, 2001, Fundacja Fundusz Współpracy, Poznań.
- Putnam R., 1995, *Demokracja w działaniu. Tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech*, Społeczny Instytut Wydawniczy ZNAK, Kraków.
- Raczyk A., 2007, *Dochodowość i efektywność gospodarki w Polsce w układach lokalnych*, [w:] P. Brezdeń, S. Grykień (red.), *Od lokalnego do globalnego wymiaru gospodarowania przestrzenią – nowe jakości przestrzeni społeczno-ekonomicznej*, Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych, IX, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, s. 237–247.
- Ratajczak M., 1999, *Infrastruktura w gospodarce narodowej*, Akademia Ekonomiczna, Poznań.
- Ray C., 1997, *Towards a theory of the dialectic of rural development*, *Sociologia Ruralis*, 27 (3), s. 345–362.
- Ray C., 2006, *Neo-endogenous rural development in the EU*, [w:] P. Cloke, T. Marsden, P.H. Mooney (red.), *Handbook of Rural Studies*, SAGE Publications, London–Thousand Oaks–New Delhi, s. 278–291.
- Regionalny Program Operacyjny Województwa Mazowieckiego 2007–2013*, 2007, Urząd Marszałkowski Województwa Mazowieckiego, Warszawa.
- Rembowska K., 2001, *Kulturowa płaszczyzna interpretacyjna geografii społeczno-ekonomicznej*, [w:] H. Rogacki (red.), *Koncepcje teoretyczne i metody badań geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarki przestrzennej*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 93–97.
- Rogacki H. (red.), 2001, *Koncepcje teoretyczne i metody badań geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarki przestrzennej*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.

- Rogacki H. (red.), 2002, *Możliwości i ograniczenia zastosowań metod badawczych w geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarce przestrzennej*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Rogacki H. (red.), 2003, *Problemy interpretacji wyników metod badawczych stosowanych w geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarce przestrzennej*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Roman M., Sikorski M., Szpindor A., 1996, *Wodno-ściekowa infrastruktura wsi w Polsce*, [w:] J. Siemiński (red.), *Problemy infrastruktury technicznej obszarów wiejskich w Polsce*, Studia nad Infrastrukturą Wsi Polskiej, 1, IRWiR PAN, Warszawa, s. 35–90.
- Romer P.M., 1990, *Endogenous Technological Change*, Quarterly Journal of Economics, 98, s. 71–102.
- Romer P.M., 1994, *The Origins of Endogenous Growth*, Journal of Economic Perspectives, 8, s. 3–22.
- Rosecrance R., 1996, *Rise of the Virtual State*, Foreign Affairs, 75, s. 45–61.
- Rosner A. (red.), 1999, *Typologia wiejskich obszarów problemowych*, IRWiR PAN, Warszawa.
- Rosner A., 2000, *Wiejskie obszary problemowe pod kątem widzenia rozwoju gospodarczego*, [w:] A. Rosner (red.), *Lokalne bariery rozwoju obszarów wiejskich*, Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa, Warszawa, s. 12–29.
- Rosner A. (red.), 2002, *Wiejskie obszary kumulacji barier rozwojowych*, Problemy Rozwoju Wsi i Rolnictwa, IRWiR PAN, Warszawa.
- Rosner A. (red.), 2007, *Zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich a zróżnicowanie dynamiki przemian*, Problemy Rozwoju Wsi i Rolnictwa, IRWiR PAN, Warszawa.
- Rozwój obszarów wiejskich*, 2004, Mazowieckie Biuro Planowania Przestrzennego i Rozwoju Regionalnego, Ostrołęka.
- Runge J., 2006, *Metody badań w geografii społeczno-ekonomicznej: elementy metodologii, wybrane narzędzia badawcze*, Podręczniki i Skrypty Uniwersytetu Śląskiego, 59, Wydawnictwa Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Rydz E., 2002, *Bariery edukacyjne młodzieży wiejskiej*, [w:] J. Bański, E. Rydz (red.), *Spoleczne problemy wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, 2, Warszawa, IGiPZ PAN, PTG, s. 53–68.
- Sasinowski H., 1988, *Infrastruktura społeczna jako potencjalny stymulator aktywizacji wsi*, Ośrodek Badań Naukowych, Białystok.
- Sasinowski H., 2002, *Depresja demograficzna na obszarze „Ściany Wschodniej”*, [w:] J. Bański, E. Rydz (red.), *Spoleczne problemy wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, 2, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa, s. 185–191.
- Seibert O., 2006, *Czynniki sukcesu zintegrowanego rozwoju regionalnego*, Fundacja im. Heinricha Bölla, Warszawa.
- Siemiński J., 1996, *Podstawy teoretyczne infrastruktury obszarów wiejskich w Polsce*, [w:] J. Siemiński (red.), *Problemy infrastruktury technicznej obszarów wiejskich w Polsce*, Studia nad Infrastrukturą Wsi Polskiej, 1, IRWiR PAN, Warszawa, s. 9–34.

- Sikorska-Wolak I., 2007, *Przedsiębiorczość w świadomości społecznej mieszkańców wsi na przykładzie wybranych gmin pogranicza wschodniego w Polsce*, Acta Sci. Pol. Oeconomia, 6(4), s. 71–81.
- Smętkowski M., 2001, *Nowe relacje między metropolią i regionem w gospodarce informacyjnej*, Studia Regionalne i Lokalne, 4 (7), s. 83–101.
- Smętkowski M., 2007, *Nowe relacje metropolia-region w gospodarce informatycznej na przykładzie Warszawy i Mazowsza*, [w:] G. Gorzelak (red.), *Polska regionalna i lokalna w świetle badań EUROREG-u*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, s. 163–87.
- Sobala-Gwosdz A., 2005, *Ośrodki wzrostu i obszary stagnacji w województwie podkarpackim*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Sokołowski D., 1999, *Zróżnicowanie zbioru małych miast i większych osiedli wiejskich w Polsce w ujęciu koncepcji kontinuum wiejsko-miejskiego*, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Solon J., 1996, *Ogólna charakterystyka roślinności województwa warszawskiego – zróżnicowanie naturalne i transformacja antropogeniczna*, [w:] W. Stola, J. Grzeszczak (red.), *Przemiany struktury przestrzennej obszarów wiejskich w strefach podmiejskich Polski i Rumunii*, Conference Papers, 25, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 27–39.
- Spišiak P. (red.), 2005, *Agroruralne struktury Slovenska po roku 1989*, Geografika, Bratislava.
- Stasiak A., Czapiewski K., 2007, *Przestrzenne zagospodarowania a rozwój polskiej wsi*, [w:] A. Stasiak (red.), *Dylematy przestrzennego rozwoju wsi polskiej na tle Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich 2007–2013/15*, Biuletyn KPZK PAN, 234, Warszawa, s. 33–51.
- Stasiak A., Horodeński R., Sadowska-Snarska C. (red.), 2001, *Gospodarka–Przestrzeń–Środowisko*, Wyższa Szkoła Ekonomiczna, Białystok.
- Stawasz D. (red.), 2004, *Ekonomiczno-organizacyjne uwarunkowania rozwoju regionu – teoria i praktyka*, Wydawnictwa Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Stola W., 1987, *Klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski. Próba metoawczna*, Prace Habilitacyjne, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Stola W., 1993, *Struktura przestrzenna i klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski*, Dokumentacja Geograficzna, 3, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Stola W., 1996, *Przemiany udziału ludności pozarolniczej a zróżnicowanie funkcjonalne obszarów wiejskich województwa warszawskiego*, [w:] W. Stola, J. Grzeszczak (red.), *Przemiany struktury przestrzennej obszarów wiejskich w strefach podmiejskich Polski i Rumunii*, Conference Papers, 25, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 85–92.
- Stough R.R., 1998, *Endogenous growth in a regional context*, The Annals of Regional Science, 32, s. 1–5.
- Strahl D. (red.), 2006, *Metody oceny rozwoju regionalnego*, Wydawnictwa Akademi Ekonomicznej, Wrocław.
- Strategia rozwoju województwa mazowieckiego do 2020 roku (aktualizacja), 2006, Zarząd Województwa Mazowieckiego, Warszawa.
- Strykiewicz T., 1998, *Problemy geografii ekonomicznej w Polsce w okresie transformacji*, [w:] J.J. Parysek, H. Rogacki (red.), *Przemiany społeczno-gospodarcze Polski lat dwudziestych*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 295–307.

- Swianiewicz P., 1989, *Spoleczno-ekonomiczna typologia miast i gmin w Polsce*, Rozwój Regionalny, Rozwój Lokalny, Samorząd Terytorialny, 19, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- Swianiewicz P., 2002, *Sukces mijającej kadencji*, Wspólnota, 39-40, s. 10–16.
- Swianiewicz P. (red.), 2004, *Local Government Borrowing: Risks and Rewards*, Open Society Institute, Budapest.
- Swianiewicz P., 2006, *Sukces mijającej kadencji*, Wspólnota, 45, s. 16–42.
- Swianiewicz P., Łukomska J., 2004, *Władze samorządowe wobec lokalnego rozwoju gospodarczego. Które polityki są skuteczne?*, Samorząd Terytorialny, 6, s. 14–32.
- Szekely V., Michniak D., 2006, *Existence and quality of Slovak rural municipalities' websites – the differentiating factor of rural competitiveness*, [w:] Z. Floriańczyk, K. Czapiewski (red.), *Endogenous factors stimulating rural development*, Rural areas and development, 4, European Rural Development Network, Warszawa, s. 69–86.
- Szymańska D., 1992, *Małe miasta województwa toruńskiego i włocławskiego w ujęciu kontinuum miejsko-wiejskiego*, Czasopismo Geograficzne, 63, 1, s. 91–98.
- Śleszyński P., 2006, *Socio-economic development*, [w:] M. Degórski (red.), *Natural and Human Environment of Poland. A geographical overview*, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 109–124.
- Śleszyński P., Bański J., Degórski M., Komornicki T., Więckowski M., 2007, *Stan zaawansowania planowania przestrzennego w gminach*, Prace Geograficzne, 211, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Ślusarz G., 2005, *Studium społeczno-ekonomicznych uwarunkowań rozwoju obszarów wiejskich w świetle zagrożenia marginalizacją na przykładzie województwa podkarpackiego*, Wydawnictwa Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.
- Środki wsparcia projektów województwa mazowieckiego w latach 1999-2004 (synteza), 2006, Mazowsze – Analizy i Studia, 1, Mazowieckie Biuro Planowania Przestrzennego i Rozwoju Regionalnego, Warszawa.
- Świątek D., 2003, *Zróżnicowanie sieci infrastruktury technicznej na obszarach wiejskich woj. mazowieckiego*, [w:] A. Stasiak (red.), *Problemy zagospodarowania terenów wiejskich w Polsce*, Biuletyn KPZK PAN, 207, s. 111–119.
- Świątek D., 2004, *Development of technical infrastructure in Poland*, Проблемы и География (Problems of Geography), 3-4, s. 56–76.
- Tagai G., 2006, *Economic and population potential fields in Central Europe*, [w:] T. Komornicki, K. Czapiewski (red.), *Core and peripheral regions in Central and Eastern Europe*, EUROPA XXI, 14, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa, s. 27–38.
- Tarkowski M., 2004, *Poziom i dynamika wewnątrzwojewódzkich zróżnicowań rozwoju w układzie centra-peryferie w Polsce w latach 1994-2002*, [w:] E. Jakubowicz, A. Raczyk (red.), *Regionalny wymiar integracji europejskiej*, Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych, VIII/2, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, s. 177–188.
- Tarkowski M., 2008, *Centra i peryferie rozwoju społeczno-gospodarczego Polski w okresie transformacji ustrojowej*, Wydawnictwo Bernardinum, Gdynia-Pelplin.
- Taylor Z., 1999, *Przestrzenna dostępność miejsc zatrudnienia, kształcenia i usług a codzienna ruchliwość ludności wiejskiej*, Prace Geograficzne, 171, IGiPZ PAN, Warszawa.

- Tendencje i kierunki rozwoju subregionu siedleckiego*, 2008, Mazowieckie Biuro Planowania Regionalnego, Warszawa–Siedlce.
- Tišitel J., Kusová D., Bartos M., 2006, *Rural areas development – local needs and external forces*, [w:] Z. Floriańczyk, K. Czapiewski (red.), *Endogenous factors stimulating rural development*, Rural areas and development, 4, European Rural Development Network, Warszawa, s. 87–97.
- The New Rural Paradigm: Policies and Governance*, 2006, OECD.
- Thierstein A., Egger U.K., 1998, *Integrated Regional Policy: Lessons from Switzerland*, Environment and Planning C: Government and Policy, 16, s. 155–172.
- Thurrow L.C., 1999, *Przyszłość kapitalizmu. Jak dzisiejsze siły ekonomiczne kształtują świat jutra*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław.
- Toffler A., 1999, *Szok przyszłości*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań.
- Truskolaski S., 2006, *Regionalna polityka proinnowacyjna w teorii wzrostu endogenicznego*, [w:] M. Lisiecki, H. Ponikowski (red.), *Od zmian globalnych do rozwoju lokalnego*, Katolicki Uniwersytet Lubelski, Lublin, s. 161–173.
- Umiński S. (red.), 2003, *Profil wrażliwości gospodarki regionalnej na integrację z Unią Europejską – województwo mazowieckie*, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Gdańsk.
- Wasilewski A., 2005, *Samorząd gminny jako czynnik poprawy konkurencyjności obszarów wiejskich*, Studia i Monografie, 129, IERiGŻ, Warszawa.
- Well van L., Cortes Ballerino C., Johansson M., 2006, *Strategies and priorities for cores and peripheries in the Baltic Sea Region: territorial cohesion and polycentricity*, [w:] T. Komornicki, K. Czapiewski (red.), *Core and peripheral regions in Central and Eastern Europe*, EUROPA XXI, 14, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa, s. 191–205.
- Wendt J., 2007, *Wymiar przestrzenny struktur i aktywności społeczeństwa obywatelskiego w Polsce*, Prace Geograficzne, 208, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Wesołowska M., 2006, *Rozwój budownictwa mieszkaniowego a przemiany przestrzenne wsi województwa lubelskiego*, Studia Obszarów Wiejskich, 10, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa.
- Węclawowicz G., 2004, *Analiza i identyfikacja międzyregionalnych uwarunkowań rozwoju w planowaniu strategicznym regionów*, Ekspertyza wykonana na zlecenie Ministerstwa Gospodarki i Pracy, Warszawa.
- Węclawowicz G., Bański J., Degórski M., Komornicki T., Korcelli P., Śleszyński P., 2006, *Przestrzenne zagospodarowanie Polski na początku XXI wieku*, Monografie, 6, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Wieloński A., 2004, *Lokalizacja działalności gospodarczej. Teoretyczne podstawy*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- Wierzbicki K., Michna W., 2000, *Szanse rozwoju wielofunkcyjnego wsi Mazowsza*, [w:] A. Stasiak (red.), *Możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi polskiej w kontekście integracji z Unią Europejską*, Studia KPZK PAN, 110, s. 241–255.
- Wilkin J. (red.), 2003a, *Podstawy strategii zintegrowanego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- Wilkin J., 2003b, *Peryferyjność i marginalizacja w świetle nowych teorii rozwoju (nowa geografia ekonomiczna, teoria wzrostu endogenicznego, instytucjonalizm)*, [w:] A. Boltromiuk

- (red.), *Regiony peryferyjne w perspektywie polityki strukturalnej Unii Europejskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok, s. 44–52.
- Wojnicka E., Tarkowski M., Klimczak P., 2005, *Przestrzenne i regionalne zróżnicowania ośrodków wzrostu. Polaryzacja a wyrównywanie szans rozwojowych. Przesłanki dla kształtowania polityki regionalnej państwa*, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Gdynia–Rzeszów.
- Wolski J., 2007, *Przekształcenia krajobrazu wiejskiego Bieszczadów Wysokich w ciągu ostatnich 150 lat*, Prace Geograficzne, 214, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Wysocka E., Kozłowski J., 2000, *Strategia rozwoju regionalnego i lokalnego po reformie administracyjnej państwa*, Wydawnictwo Difin, Warszawa.
- Zabala-Iturriagagoitia J.M., Gutiérrez-Gracia A., Jiménez-Sáez F., 2008, *Benchmarking Innovation in the Valencian Community*, European Urban and Regional Studies, 15, s. 333–347.
- Zagrożenie jakości wód w obszarach wiejskich*, 2003, Instytut Melioracji i Użytków Zielonych, Falenty.
- Zawalińska K., 2005, *Indeks Rozwoju Obszarów Wiejskich dla Polski (IROW): konstrukcja i propozycja praktycznego wykorzystania*, [w:] K. Zawalińska (red.), *Rozwój obszarów wiejskich. Doświadczenia krajów europejskich*, Problemy Rozwoju Wsi i Rolnictwa, IRWiR PAN, Warszawa, s. 93–111.
- Zgliński W., 1994, *Kształtowanie się strefy życielskiej aglomeracji warszawskiej*, Prace Geograficzne, 162, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Zgliński W., 2002, *Historyczne i współczesne uwarunkowania rozwoju strefy życielskiej Warszawy*, [w:] G. Węclawowicz (red.), *Warszawa jako przedmiot badań w geografii społeczno-ekonomicznej*, Prace Geograficzne, 184, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 161–180.
- Zintegrowany plan rozwoju transportu publicznego dla województwa mazowieckiego*, 2005, Mazowieckie Biuro Planowania Regionalnego, Radom–Warszawa.

Wykaz skrótów nazw instytucji użytych w spisie literatury:

- EUROREG – Centrum Europejskich Studiów Regionalnych i Lokalnych Uniwersytetu Warszawskiego
- IERiGŻ (PIB) – Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej (Państwowy Instytut Badawczy)
- IGiPZ PAN – Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania Polskiej Akademii Nauk
- IRWiR PAN – Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk
- KPZK PAN – Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju Polskiej Akademii Nauk
- PTG – Polskie Towarzystwo Geograficzne
- SGH – Szkoła Główna Handlowa

Spis materiałów statystycznych

- Bank Danych Regionalnych*, 2002, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa, (zbiór elektron.).
- Narodowy Spis Powszechny z dnia 6 XII 1988 r.. Ludność i warunki mieszkaniowe: gmina/ miasto...*, województwo białkopodlaskie, 1990, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Narodowy Spis Powszechny z dnia 6 XII 1988 r.. Ludność i warunki mieszkaniowe: gmina/ miasto...*, województwo ciechanowskie, 1990, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Narodowy Spis Powszechny z dnia 6 XII 1988 r.. Ludność i warunki mieszkaniowe: gmina/ miasto...*, województwo łomżyńskie, 1990, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Narodowy Spis Powszechny z dnia 6 XII 1988 r.. Ludność i warunki mieszkaniowe: gmina/ miasto...*, województwo ostrołęckie, 1990, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Narodowy Spis Powszechny z dnia 6 XII 1988 r.. Ludność i warunki mieszkaniowe: gmina/ miasto...*, województwo płockie, 1989, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Narodowy Spis Powszechny z dnia 6 XII 1988 r.. Ludność i warunki mieszkaniowe: gmina/ miasto...*, województwo radomskie, 1990, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Narodowy Spis Powszechny z dnia 6 XII 1988 r.. Ludność i warunki mieszkaniowe: gmina/ miasto...*, województwo siedleckie, 1990, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Narodowy Spis Powszechny z dnia 6 XII 1988 r.. Ludność i warunki mieszkaniowe: gmina/ miasto...*, województwo skierniewickie, 1990, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Narodowy Spis Powszechny z dnia 6 XII 1988 r.. Ludność i warunki mieszkaniowe: gmina/ miasto...*, województwo st. warszawskie, 1990, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Obszar Metropolitalny Warszawy*, 2008, Urząd Statystyczny, Mazowieckie Biuro Planowania Regionalnego, Warszawa.
- Podstawowe informacje ze spisów powszechnych 2002 – ... Województwo mazowieckie*, 2003, Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Polska wieś – wybrane dane o gminach*, 1995, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Powierzchnia, ludność oraz obwody spisowe w przekroju terytorialnym*, 1988, Opracowania Regionalne, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Powierzchnia, ludność oraz obwody spisowe w przekroju terytorialnym*, 1989, Opracowania Regionalne, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym oraz zmiany podziału administracyjnego*, 1990, Materiały i opracowania statystyczne, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym*, 1991, Materiały i opracowania statystyczne, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.

- Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym*, 1992, Materiały i opracowania statystyczne, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Powierzchnia i ludność oraz bezrobotni w przekroju terytorialnym*, 1993, Materiały i opracowania statystyczne, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Powierzchnia i ludność oraz wyniki wyborów do rad gmin i Sejmu w przekroju terytorialnym*, 1994, Informacje i opracowania statystyczne, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym*, 1995, Informacje i opracowania statystyczne, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym*, 1996 Informacje i opracowania statystyczne, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym 1997*, 1997, Informacje i opracowania statystyczne, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym 1998*, 1998, Informacje i opracowania statystyczne, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym 1999*, 1999, Informacje i opracowania statystyczne, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym w 2000 r.*, 2000, Informacje i opracowania statystyczne, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym w 2001 r.*, 2001, Informacje i opracowania statystyczne, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym w 2002 r.*, 2002, Informacje i opracowania statystyczne, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Rachunki regionalne w województwie mazowieckim – rewizja danych za lata 1995–2003*, 2006, Informacja sygnałna, Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Rocznik statystyczny województw*, 1988, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Rocznik statystyczny województw*, 2002, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Rocznik statystyczny województw*, 2007, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Rocznik statystyczny województwa białkopodlaskiego*, 1987, Woj. Urząd Stat., Biała Podlaska.
- Rocznik statystyczny województwa białkopodlaskiego*, 1991, Woj. Urząd Stat., Biała Podlaska.
- Rocznik statystyczny województwa ciechanowskiego*, 1989, Woj. Urząd Stat., Ciechanów.
- Rocznik statystyczny województwa łomżyńskiego*, 1989, Woj. Urząd Stat., Łomża.
- Rocznik statystyczny województwa mazowieckiego 2002*, 2002, Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Rocznik statystyczny województwa ostrołęckiego*, 1987, Woj. Urząd Stat., Ostrołęka.
- Rocznik statystyczny województwa ostrołęckiego*, 1990, Woj. Urząd Stat., Ostrołęka.
- Rocznik statystyczny województwa płockiego*, 1987, Woj. Urząd Stat., Płock.
- Rocznik statystyczny województwa płockiego*, 1990, Woj. Urząd Stat., Płock.
- Rocznik statystyczny województwa radomskiego*, 1989, Woj. Urząd Stat., Radom.
- Rocznik statystyczny województwa radomskiego*, 1992, Woj. Urząd Stat., Radom.
- Rocznik statystyczny województwa siedleckiego*, 1989, Woj. Urząd Stat., Siedlce.
- Rocznik statystyczny województwa skierniewickiego*, 1986, Woj. Urząd Stat., Skierniewice.
- Rocznik statystyczny województwa skierniewickiego*, 1991, Woj. Urząd Stat., Skierniewice.
- Rocznik statystyczny województwa st. warszawskiego*, 1989, Woj. Urząd Stat., Warszawa.

Spis tabel, rycin i fotografii

Spis tabel

Tab. 1. Znaczenie czynników sukcesu w gminach wiejskich według J. Bańskiego	30
Tab. 2. Klasyfikacja regionów według L. Klaassena	36
Tab. 3. Dawny i obecny potencjał regionów – sytuacje modelowe wg G. Gorzelaka	36
Tab. 4. Nowy paradygmat rozwoju obszarów wiejskich według OECD	51
Tab. 5. Sposób wyznaczenia granic we wszystkich klasyfikacjach	57
Tab. 6. Określenie klas typologicznych z zastosowaniem tabeli znaków	62
Tab. 7. Tablica kontyngencyjna do wyznaczenia współczynnika korelacji Φ	63
Tab. 8. Wybrane pozycje literatury dotyczące uwarunkowań gospodarczo-finansowych, społeczno-demograficznych i infrastrukturalno-środowiskowych na Mazowszu	68
Tab. 9. Współczynniki korelacji pomiędzy miernikami użytymi w analizach w 1988 i 2002 roku oraz pomiędzy wartościami mierników w dwóch momentach czasowych, a także wartości współczynnika zmienności	70
Tab. 10. Współczynniki konkordacji pomiędzy miernikami zastosowanymi w analizach	70
Tab. 11. Pozycyjne współczynniki asymetrii (A_G) analizowanych mierników	71
Tab. 12. Współczynniki korelacji liniowej pomiędzy cząstkowym wskaźnikiem gospodarczo-finansowym (d_1) a trzema opisującymi go miernikami	84
Tab. 13. Współczynniki korelacji liniowej pomiędzy cząstkowym wskaźnikiem społeczno-demograficznym (d_2) a trzema opisującymi go miernikami	97
Tab. 14. Współczynniki korelacji liniowej pomiędzy cząstkowym wskaźnikiem infrastrukturalno-środowiskowym (d_3) a trzema opisującymi go miernikami	112
Tab. 15. Wykresy rozrzutu pomiędzy cząstkowymi wskaźnikami: gospodarczo-finansowym, społeczno-demograficznym oraz infrastrukturalno-środowiskowym	115
Tab. 16. Współczynniki korelacji liniowej pomiędzy ogólnym wskaźnikiem rozwoju cywilizacyjnego (Y_1) a trzema opisującymi go wskaźnikami cząstkowymi	116
Tab. 17. Liczba gmin w poszczególnych klasach wskaźnika ogólnego (Y_1) w 1988 i 2002 roku	118
Tab. 18. Liczba gmin sukcesu na Obszarze Metropolitalnym Warszawy i pozostałych obszarach Mazowsza	119

Tab. 19. Liczba gmin sukcesu w zależności od typu administracyjnego jednostki	120
Tab. 20. Wartości zastosowanych mierników na obszarach sukcesu i pozostałych obszarach w 1988 i 2002 roku	120
Tab. 21. Współczynniki korelacji liniowej pomiędzy zmianą liczby ludności na obszarach wiejskich Mazowsza w okresie 1988-2002 a wybranymi czynnikami	127
Tab. 22. Macierz korelacji czynników objaśniających kształtowanie obszarów sukcesu	152
Tab. 23. Zmiana liczby mieszkańców w okresie 1970–2002 na wyznaczonych obszarach sukcesu i pozostałych obszarach wiejskich Mazowsza	152
Tab. 24. Tablica kontyngencyjna: obszary sukcesu a napływ czynników egzogenicznych	154
Tab. 25. Średnia odległość do Warszawy i odpowiednich ośrodków subregionalnych z obszarów sukcesu i z pozostałych obszarów wiejskich Mazowsza	156
Tab. 26. Tablica kontyngencyjna: obszary sukcesu a położenie w przestrzeni regionu	157
Tab. 27. Tablica kontyngencyjna: obszary sukcesu a agraryzacja	161
Tab. 28. Charakterystyka społeczno-zawodowa radnych gminnych na obszarach sukcesu i pozostałych obszarach wiejskich Mazowsza	162
Tab. 29. Tablica kontyngencyjna: obszary sukcesu a lokalna aktywność społeczna	163
Tab. 30. Liczba gmin sukcesu z ponadprzeciętnymi wartościami przyjętych czynników objaśniających	165
Tab. 31. Model regresji liniowej złożonej i wartości wskaźników analizy korelacji	166

Spis rycin

Ryc. 1. Schemat postępowania badawczego	13
Ryc. 2. Wyznaczony obszar badawczy	17
Ryc. 3. Pola sukcesu miasta	23
Ryc. 4. Uproszczony schemat graficzny delimitacji obszarów sukcesu	35
Ryc. 5. Proces okrężnej i kumulatywnej przyczynowości według G. Myrdala	46
Ryc. 6. Koncepcja zrównoważonego (sustensywnego) rozwoju	47
Ryc. 7. Procedura badawcza delimitacji obszarów sukcesu	53
Ryc. 8. Graficzna ilustracja relacji pomiędzy polami powierzchni trójkątów o takim samym obwodzie wykorzystana przy konstrukcji wzoru na współczynnik P	59
Ryc. 9. Sposób wykreślenia trójkąta ABC wykorzystanego do wyznaczenia współczynnika korygującego (współczynnika stopnia zharmonizowania) P	60
Ryc. 10. Histogramy aktywności ekonomicznej ludności (liczba podmiotów gospodarczych – przemysłowych i budowlanych – na 1000 osób w wieku produkcyjnym) na obszarach wiejskich Mazowsza w 1988 i 2002 roku	74
Ryc. 11. Aktywność ekonomiczna ludności (liczba podmiotów gospodarczych – przemysłowych i budowlanych – na 1000 osób w wieku produkcyjnym) na obszarach wiejskich Mazowsza w 1988 i 2002 roku	75

Ryc. 12. Poziom towarowości rolnictwa (wartość produkcji towarowej rolnictwa indywidualnego w złotych [1988 – tys. zł] na hektar UR) na obszarach wiejskich Mazowsza w 1988 i 2002 roku	78
Ryc. 13. Sytuacja finansowa gmin (poziom dochodów własnych gmin w złotych [1988 – tys. zł] na mieszkańca) na obszarach wiejskich Mazowsza w 1988 i 2002 roku	82
Ryc. 14. Częstkowy wskaźnik gospodarczo-finansowy na obszarach wiejskich Mazowsza w 1988 i 2002 roku	85
Ryc. 15. Zmiana wartości wskaźnika gospodarczo-finansowego na obszarach wiejskich Mazowsza w okresie 1988–2002	86
Ryc. 16. Histogramy poziomu wykształcenia ludności (udział mieszkańców w wieku powyżej 18 lat z wykształceniem wyższym i średnim) na obszarach wiejskich Mazowsza w 1988 i 2002 roku	89
Ryc. 17. Poziom wykształcenia ludności (udział mieszkańców w wieku powyżej 18 lat z wykształceniem wyższym i średnim) na obszarach wiejskich Mazowsza w 1988 i 2002 roku	90
Ryc. 18. Histogramy współczynnika feminizacji (liczba kobiet przypadająca na 100 mężczyzn w grupie wiekowej 20-29 lat) na obszarach wiejskich Mazowsza w 1988 i 2002 roku	91
Ryc. 19. Współczynnik feminizacji (liczba kobiet przypadająca na 100 mężczyzn w grupie wiekowej 20-29 lat) na obszarach wiejskich Mazowsza w 1988 i 2002 r	93
Ryc. 20. Histogramy współczynnika obciążenia demograficznego (liczba osób w wieku poprodukcyjnym na 100 osób w wieku przedprodukcyjnym) na obszarach wiejskich Mazowsza w 1988 i 2002 roku	95
Ryc. 21. Współczynnik obciążenia demograficznego (liczba osób w wieku poprodukcyjnym na 100 osób w wieku przedprodukcyjnym) na obszarach wiejskich Mazowsza w 1988 i 2002 roku	96
Ryc. 22. Częstkowy wskaźnik społeczno-demograficzny na obszarach wiejskich Mazowsza w 1988 i 2002 roku	98
Ryc. 23. Zmiana wartości wskaźnika społeczno-demograficznego na obszarach wiejskich Mazowsza w okresie 1988–2002	99
Ryc. 24. Rozkład częstkowy współczynników migracji według wieku w przekroju miasto–wieś w Polsce w 1995 roku	100
Ryc. 25. Histogramy poziomu wyposażenia w sieć wodociągową (długość sieci na 100 km ² powierzchni gmin) na obszarach wiejskich Mazowsza w 1988 i 2002 roku	102
Ryc. 26. Poziom wyposażenia w sieć wodociągową (długość sieci na 100 km ² powierzchni gmin) na obszarach wiejskich Mazowsza w 1988 i 2002 roku	103
Ryc. 27. Histogramy poziomu warunków sanitarnych (odsetek mieszkań podłączonych do sieci kanalizacyjnej lub szamba) na obszarach wiejskich Mazowsza w 1988 i 2002 roku	106
Ryc. 28. Poziom warunków sanitarnych (odsetek mieszkań podłączonych do sieci kanalizacyjnej lub szamba) na obszarach wiejskich Mazowsza w 1988 i 2002 r	107
Ryc. 29. Histogramy poziomu uczestnictwa dzieci w wychowaniu przeszkolonym (odsetek dzieci w wieku 3–6 lat objętych wychowaniem przedszkolnym) na obszarach wiejskich Mazowsza w 1988 i 2002 roku	110
Ryc. 30. Poziom uczestnictwa dzieci w wychowaniu przedszkolnym (odsetek dzieci w wieku 3–6 lat objętych wychowaniem przedszkolnym) na obszarach wiejskich Mazowsza w 1988 i 2002 roku	111
Ryc. 31. Częstkowy wskaźnik infrastrukturalno-środowiskowy na obszarach wiejskich Mazowsza w 1988 i 2002 roku	113
Ryc. 32. Zmiana wartości wskaźnika infrastrukturalno-środowiskowego na obszarach wiejskich Mazowsza w okresie 1988-2002	114

Ryc. 33. Ogólny wskaźnik endogenicznych uwarunkowań rozwoju wiejskich obszarów sukcesu na Mazowszu w 1988 i 2002 roku	117
Ryc. 34. Delimitacja wiejskich obszarów sukcesu w okresie 1988-2002 na Mazowszu	119
Ryc. 35. Średnia wartość syntetycznego ogólnego wskaźnika endogenicznych uwarunkowań rozwoju wiejskich obszarów sukcesu (Y) na Mazowszu w latach 1988-2002	121
Ryc. 36. Zmiana liczby ludności na obszarach wiejskich Mazowsza w okresie 1988-2002	126
Ryc. 37. Krzywe koncentracji przestrzennej ludności na obszarach wiejskich Mazowsza w 1970 i 2002 roku	128
Ryc. 38. Średni udział środków na dofinansowanie zadań własnych gminy pozyskanych z innych źródeł w latach 1995-2004 w ogólnej wielkości budżetu	130
Ryc. 39. Średni udział spółek handlowych w ogólnej liczbie prywatnych podmiotów gospodarczych i średnia liczba spółek handlowych z udziałem kapitału zagranicznego w latach 1995-2002 na obszarach wiejskich Mazowsza	132
Ryc. 40. Wskaźnik atrakcyjności gmin dla czynników egzogenicznych na obszarach wiejskich Mazowsza	133
Ryc. 41. Miejska sieć osadnicza na Mazowszu i zasięg stref oddziaływania Warszawy i ośrodków subregionalnych uwzględniający powiązania komunikacyjne	135
Ryc. 42. Odległości drogowa gmin wiejskich Mazowsza do ośrodków subregionalnych oraz do Warszawy	136
Ryc. 43. Położenie gmin wiejskich Mazowsza względem dróg krajowych i węzłów drogowych w 2002 roku	137
Ryc. 44. Wskaźnik położenia gmin wiejskich w przestrzeni Mazowsza	139
Ryc. 45. Klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich w 2000 roku	140
Ryc. 46. Typologia gmin pod kątem problemów struktury gospodarczej w 2002 roku	141
Ryc. 47. Syntetyczny wskaźnik możliwości rozwoju funkcji turystycznej w 2000 roku	142
Ryc. 48. Odsetek użytków rolnych w powierzchni ogółem gmin oraz odsetek gospodarstw domowych utrzymujących się z rolnictwa na obszarach wiejskich Mazowsza w 2002 roku	144
Ryc. 49. Wskaźnik agraryzacji na obszarach wiejskich Mazowsza	144
Ryc. 50. Frekwencja podczas wyborów do Parlamentu w 2001 r. i samorządu w 2002 r. oraz referendum akcesyjnego w 2003 r. na obszarach wiejskich Mazowsza	146
Ryc. 51. Odsetek radnych posiadających wysokie kwalifikacje do pełnienia tej funkcji w kadencjach 1994-1998 i 1998-2002 na obszarach wiejskich Mazowsza	148
Ryc. 52. Liczba organizacji pozarządowych na 1000 mieszkańców na obszarach wiejskich Mazowsza	150
Ryc. 53. Wskaźnik lokalnej aktywności społecznej na obszarach wiejskich Mazowsza	151
Ryc. 54. Wykres rozrzutu wskaźników endogenicznych uwarunkowań rozwoju (zmienna zależna) i atrakcyjności gmin dla czynników egzogenicznych (zmienna niezależna) oraz podstawowe wartości wskaźników analizy korelacji i regresji	154
Ryc. 55. Wartość endogenicznych uwarunkowań rozwoju wiejskich obszarów sukcesu na Mazowszu w zależności od odległości drogowej do Warszawy	155
Ryc. 56. Wykres rozrzutu wskaźników endogenicznych uwarunkowań rozwoju (zmienna zależna) i położenia w przestrzeni regionu (zmienna niezależna) oraz podstawowe wartości wskaźników analizy korelacji i regresji	158

Ryc. 57. Udział gmin sukcesu i pozostałych gmin w poszczególnych klasach struktury funkcjonalnej obszarów wiejskich Mazowsza	159
Ryc. 58. Wykres rozrzutu wskaźników endogenicznych uwarunkowań rozwoju (zmienna zależna) i agraryzacji (zmienna niezależna) oraz podstawowe wartości wskaźników analizy korelacji i regresji	161
Ryc. 59. Wykres rozrzutu wskaźników endogenicznych uwarunkowań rozwoju (zmienna zależna) i lokalnej aktywności społecznej (zmienna niezależna) oraz podstawowe wartości wskaźników analizy korelacji i regresji	163
Ryc. 60. Wartości statystyki testu t-Studenta dla czterech zmiennych niezależnych wprowadzonych do modelu regresji z zaznaczeniem wartości krytycznej	165
Ryc. 61. Histogram zestandaryzowanych wartości składnika resztowego ϵ_t z wyznaczonego w analizach modelu regresji złożonej	167
Ryc. 62. Wartości składnika resztowego ϵ_t z wyznaczonego w analizach modelu regresji złożonej na obszarach wiejskich Mazowsza	168
Ryc. 63. Podział administracyjny województwa mazowieckiego w 2002 roku	213

Spis fotografii

Fot. 1. Tablice informacyjne przedsiębiorstw zajmujących się działalnością produkcyjną i budowlaną – fabryka kostki brukowej w okolicach Radomia (gm. Skaryszew) oraz przedsiębiorstwo ogólnobudowlane koło Sochaczewa (gm. Młodzieszyn)	73
Fot. 2. Przykłady upraw z obszarów charakteryzujących się towarową produkcją rolnictwa na Mazowszu – papryka koło Radomia (gm. Radzanów), warzywa gruntowe koło Warszawy (gm. Ożarów Mazowiecki), kwiaty szklarniowe koło Warszawy (gm. Nieporęt) oraz jabłonie w okolicach Grójca (gm. Tarczyn)	79
Fot. 3. Nieliczne przykłady szkół wyższych zlokalizowanych poza Warszawą i ośrodkami subregionalnymi – Akademia Humanistyczna w Pultusku oraz Wyższa Szkoła Zarządzania i Marketingu w Sochaczewie	89
Fot. 4. Rozbudowa sieci kanalizacyjnej na obszarach wiejskich Mazowsza – gmina wiejska Sierpc i okolice Gostynina (gm. Szczawin Kościelny)	105
Fot. 5. Przykłady nowych inwestycji mieszkaniowych w strefach podmiejskich ośrodków subregionalnych – Płocka (gm. Słupno) i Radomia (gm. Wolanów)	127
Fot. 6. Tablice informacyjne organizacji pozarządowych działających na rzecz rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich Mazowsza – Fundacja Aktywni Razem z powiatu gostyńskiego i Stowarzyszenie Rozwoju Ziemi Plockiej	149

Summary

The concept of socio-economic successful rural areas and their identification in the Mazovia Region

The dissertation has two essential and complementary research objectives – the theoretical-methodological and the empirical one. The former is associated with the attempt of elaborating a research methodology for the rural success areas on various spatial and temporal scales. The latter assumes carrying out of delimitation of the success areas in the Mazovia Region according to the elaborated research procedure. Owing to the thus defined objectives it becomes possible to simultaneously deal with two basic research issues: empirical verification of the theoretical and methodological considerations, and provision of information on conditions and factors of success on rural areas in the Mazovia Region.

It is crucial to explain the term *success* in order to establish the definition of the areas of success. Success is the *activity at the highest level of an individual's ability in terms of fulfilling their dreams and desires with simultaneous balance in all spheres of life*. Application of such a definition of *success* conditions to a great extent the definition of *areas of success*. Areas, where all indices describing civilization-related development are relatively high and which are characterised by a constant progress in chosen measures in a given time period, should be considered as the areas of success. This definition assumes that a region where only one of the examined dimensions is highly developed, while the other features reach values lower than the average cannot be recognized as the area of success. Dynamic perspective is the other important element of the definition. It assumes the constant increase of the examined measures. Very important feature of the area of success is their relativity, since their definition depends largely on the reference point adopted.

Gorzalak *et al.* (1998) define areas of success as those spatial units that utilize objective development conditions better than the other ones. Each local pattern has a defined set of development conditions: location, natural resources, cul-

tural heritage values, economic level and characteristics of local societies. Not every one was able to utilize them properly. Thus, *local success* is a relative phenomenon. In the simplest case, success is achieved by those areas that develop better than their neighbours, that is, units with similar development conditions.

Komorowski (1998) recognised that when added value in the economy of a town exceeded total labour costs, this indicated a field of success in a given town. The concept of a town success is complex and ambiguous, and is not only an economic construct and its dimensions should not be perceived only in a quantitative way.

In the investigation on how deep one can go down in the settlement hierarchy so that a given town could be recognized the development centre, Sobala-Gwosdz (2005) found out that although the locality has a sphere of influence, it will not be a progress centre but only a place of success, unless it has at least sub-regional impact. The result is that the area of success does not have to be the carrier of innovation to the neighbourhood areas.

Bański (2005) defined success as a positive result of an undertaking. So, area of success will be characterised by the positive course of activities affecting the improvement of economic situation and living conditions. Success will result in improvement of equipment with technical and social infrastructure, dynamic increase in communal budgetary revenues, progress in new dwelling house construction and increase in personal wealth of inhabitants. Identification of the areas of success in the rural areas have to be carried out on a definite spatial and temporal scale. Economic success may be a process of constant development of an individual unit or a dynamic economic increase caused by a single phenomenon. The former is more favourable as it shows intentional activities of local authorities and the presence of significant endogenous potential. The latter form of success is usually a result of an external intervention of one-time stimulation kind.

The common feature of all the definitions quoted is strong emphasis – when trying to delimit the areas of success – on the significance of positive changes in the analysed yardsticks and indicators over time – the dynamics of transformations of the selected elements of the spatial-economic-social structure constitutes the primary and necessary condition for classifying a given area as the “success area”. Besides, the necessity of attaining high level of socio-economic development by such areas is also underlined. The methodology, related to success areas ought, therefore, to associate these two main dimensions, and in actual delimitation equal weight ought to be attached to the high level of development of the positive phenomena considered and to the advantageous direction of their transformations.

Area of success is a multi-dimensional notion that consists of many variables depicting spatial diversity. In the ranking of communes, Swianiewicz (2002)

compared the situation at the beginning and at the end of local authority terms. He distinguished not the best-developed communes, but units where the greatest progress had taken place. The following types of success were accounted for in the classification: financial success, economic success, infrastructural success and socio-economic success.

Falkowski and Szamota (2005) also emphasised multi-dimensional character of the notion of *area of success*. They pointed out that analysis of the conditions of successful transformation should include such aspects as: natural environmental conditions and quality, geographical and economic location, activity and effectiveness of local authorities, infrastructure development level as well as activity and enterprising of local society. In turn, the results of changes appear in the following spheres: natural, social, economic and infrastructural.

According to Komorowski (1998) success of a town is a result of many causes that have direct (originating from various areas of town functioning) and indirect (their influence exceeds over time and is often difficult to measure) character. These conditions emerge from culture, intellectual and scientific potential, efficiency of the town management and realised economic policy, technical infrastructure, demographical structure, social and professional phenomena, spatial and transport structure as well as geographical location.

Methodology of research on areas of success assumes not only the necessity of comprehensive analysis, but also investigation of the dynamics of the phenomenon. This brings about the need of establishing the reference point, which, in great measure, influences the results. Swianiewicz (2002) emphasised that in his ranking of local authority units the success could not be identified with a good situation in the commune at the given moment. Furthermore, it involved the measure of progress (change). For example, if in commune A situation was very unfavourable at the beginning of the authority term, and after four years it is at the average, this means that progress has been quite great. In turn, if in commune B the initial situation was good and remained so till the end of the analysed period, there was no change. According to the method, commune B will be at the bottom of the success ranking, although the level of general development is there still higher than in commune A.

The last feature of the areas of success is their relative perspective. It is present at many stages, e.g.: choice of the indices, choice of the reference and analysed units (spatial disaggregation), choice of the analysed period (its beginning and length), and choice of statistical methods. Komorowski (1998, p. 285) stated that "*success of a town can be measured to some extent and the result depends strongly on indices applied*".

Indices used in delimitation of rural areas of success should be included in the group of endogenous factors of socio-economic development of rural area. These factors constitute individual potential of an area, that is, a set of features

that result from its location and the characteristics of inhabitants. High level of individual potential affects positively creation of favourable living conditions for the inhabitants and endogenous activity may give rise to self-sustaining social and economic development. Moreover, the level of advantage taken from the elements coming from the outside (funds, investments, tourists or governmental and EU programs) depends on the level of the inner factors. External stimulation of development is important, sometimes even indispensable, but even a great support will be wasted without proper local ground (Sobala-Gwosdz 2005).

While searching for proper measures and research methods of investigation of the areas of success one should take into the consideration three following features that characterise this phenomenon: complexity, dynamics and relativity.

On the basis of the literature one may point out that the socio-economic success of Polish rural areas comprises the following groups of conditions:

- **economic-financial** – corresponding to the activity levels and entrepreneurship of the inhabitants and self-governmental authorities;
- **socio-demographic** – comprising the demographic and educational characteristics, and elements of human and social capital;
- **infrastructural-environmental** – characterising the elements of technical, social and communication infrastructure, as well as the quality of basic elements of the state of natural environment.

This way of defining the areas of success results, at the stage of analysis, in a specific form of delimitation of this kind of areas. A simplified scheme of delimitation of the areas of success was constructed in order to illustrate the above-presented definition and assumptions (fig. 4). We assumed consideration of an area consisting of 40 spatial units. We calculated indices for three various features that, according to assumptions, confirm civilizational progress. 20 units with the highest values of analysed features A, B and C were marked. Next stage was dedicated to distinguishing those units, where all analysed features reached values above the average. As a result, we obtained 11 units for each year considered. Last stage of research is to compare both results, and we find 8 units with high level of development in both years – we called them *areas of success* as they meet the assumption of equally high level of all analysed factors in the chosen period of time.

The study area is constituted here by the rural areas of the Mazovia Region, the region, which is characterized by the biggest internal differentiation in Poland. The central city of the region, Warsaw, is surrounded by a vast territory of the agglomeration, having multi-functional character, while the peripheral borderland areas display a mono-functional (agricultural) character, and are

much more sparsely populated. In terms of time, the analysis refers to the comparison between 1988 and 2002.

Resulting from the analyses, carried out in the first part of the dissertation, spatial differentiation was described of nine measures, illustrating own potential of rural areas, and three partial indicator values were obtained (economic-financial, socio-demographic and infrastructural-environmental) for both time instants considered. Then, synthetic indicators of endogenous conditioning of development of rural areas were calculated. The highest values of the global indicator of endogenous conditions for development of success areas in Mazovia over the entire study period were mainly observed for the municipalities composing the suburban zone of Warsaw (fig. 33). Despite the very high similarity of the spatial structures in the two years analysed ($r = 0.89$), certain telling transformations can be noticed. First, the zone of the positive influence of Warsaw broadened significantly – in 2002 the municipalities from the highest category formed a very compact area around the capital city (especially in its western part). Second, a slight decrease of the values of the indicators has been observed in the subregion of Ciechanów-Płock. Third, at the end of the period considered, in connection with the action of the polarising processes, a distinct area of the development core around Warsaw took shape, and a number of smaller areas emerged with the higher values of the indicator of civilisational development, around the subregional centres (first of all Płock and Radom). Between these areas the internal peripheries of growth got more distinct, featuring low values of the majority of measures considered.

The final stage of analysis was constituted by delimitation of the success areas in the Mazovia Region. They are composed of spatial units, featuring at least average values of all three partial indicators (d_{ij}) and the global indicator (Y_i) in both years considered. These requirements were met in 65 out of 274 municipalities of Mazovia, included in the study (fig. 34). Success areas concentrate in the space of the Mazovia province in their majority in the suburban zone of Warsaw (except for its eastern part). The distinguished success areas are also situated in the suburban zone of Płock, and, to a much more limited degree, around Radom and Siedlce. Besides, the success areas encompass the municipalities of the Grójec-Warka horticultural region, as well as those neighbouring upon some county seats – Sierpc, Płońsk, Pułtusk, Mława, Łosice, Garwolin and Koźnice. These are in most cases (with exception of Łosice) the centres of 15 000–30 000 inhabitants, with a relatively good socio-economic structure. In addition, success areas are characterised by a constant increase of the number of inhabitants, high skills and educational levels of the self-governmental authorities, and they fulfil primarily the non-agricultural functions or commercial farming dominates on these areas.

Then, detailed analysis was carried out to explain the spatial differentiation obtained of the success areas, based on four *a priori* adopted factors: inflow of exogenous factors, location in the space of the region, functional structure of municipalities, and local social activity level. It was demonstrated that taken individually all factors display correlation with the areas of success, at various levels, but the most pronounced association was found in the analysis of their joint influence on spatial differentiation of own potential of rural areas of Mazovia (multiple correlation coefficient $R = 0.78$).

Even though this was not the study objective, the dissertation has also the characteristics of quite a detailed monographic description of spatial differentiation of rural areas in Mazovia in terms of demographic, social, economic and infrastructural conditions in 1988 and 2002, enriched with more than 50 maps of the region at the level of municipalities, as well as diagrams, tables and photographs, more than a dozen of each of those. Concerning the realisation of the pragmatic purposes of the dissertation, spatial characterisation was provided of the conditions and factors of socio-economic development of rural areas in the Mazovia Region, and the areas were diagnosed featuring high levels of own potential, capable of serving as a benchmark in the elaboration of policies of municipality development in the remaining parts of the region. Owing to the dichotomous division of space into the success and the remaining areas, the results obtained display high degree of applicability and an easy reception by the non-specialists, since they indicate clearly the areas of high development level and separate them from the remaining ones (although it must be emphasised that such a rendition significantly simplifies the actual reality and does not represent adequately the gradual nature of differences between particular municipalities).

Finally, important theoretical and empirical advantages ought to be underlined, resulting from the application of the holistic approach to the study, accounting for the multiplicity of aspects of spatial differentiation in rural areas, and avoiding the reductionist model of investigation, associated with the Cartesian paradigm of science. Yet, in the issue of the rural areas of success many questions remain open, of theoretical-methodological, as well as empirical and pragmatic character. Indication of conditions and factors, generating success in rural areas on different temporal and spatial scales, may not only be an intriguing problem of study, but can also find wide application in national and regional development planning.

Translated by Jan W. Owsinski

Aneks 1.

Mapa administracyjna woj. mazowieckiego

Ryc. 63. Podział administracyjny województwa mazowieckiego w 2002 roku; A – stolica województwa, B – ośrodki subregionalne, C – ośrodki powiatowe.
Fig. 63. Administrative division of the Mazovia Region of 2002; A – the capital of voivodeship, B – sub-regional urban centers, C – county seats.

Aneks 2.

Rzeczywiste wartości granic w podziałach na klasy

Endogeniczne uwarunkowania obszarów sukcesu – zmienne zależne

Cecha	Rok	Wartość graniczna pomiędzy klasami			
		I i II	II i III	III i IV	IV i V
Aktywność ekonomiczna ludności (x_{11})	1988	7,9	12,9	17,8	22,7
	2002	15,3	21,7	28,1	34,6
Poziom towarowości rolnictwa (x_{12})	1988	39,0	58,5	78,0	97,5
	2002	902,2	1516,8	2131,1	2745,9
Sytuacja finansowa gmin (x_{13})	1988	4,1	14,5	25,0	35,4
	2002	145,7	255,8	365,9	476,0
Poziom wykształcenia ludności (x_{14})	1988	9,9	13,1	16,4	19,7
	2002	19,9	25,1	30,3	35,5
Współczynnik feminizacji (x_{15})	1988	75,9	81,3	86,7	92,0
	2002	80,6	85,5	90,4	95,3
Współczynnik obciążenia demograficznego (x_{16})	1988	69,1	60,8	52,4	44,1
	2002	81,1	72,0	62,9	53,9
Poziom wyposażenia w sieć wodociągową (x_{17})	1988	–	5,2	12,2	19,1
	2002	26,7	56,3	85,8	115,4
Poziom warunków sanitarnych (x_{18})	1988	24,8	32,3	39,8	47,3
	2002	52,7	60,2	67,6	75,1
Współczynnik uczestnictwa dzieci w wychowaniu przedszkolnym (x_{19})	1988	32,6	38,6	44,6	50,6
	2002	27,3	33,8	40,3	46,8
Cząstkowy wskaźnik gospodarczo-finansowy (d_{11})	1988	0,13	0,22	0,31	0,40
	2002	0,12	0,20	0,28	0,36

Cząstkowy wskaźnik społeczno-demograficzny (d_2)	1988	0,19	0,31	0,43	0,56
	2002	0,18	0,31	0,43	0,56
Cząstkowy wskaźnik infrastrukturalno-środowiskowy (d_3)	1988	0,14	0,23	0,32	0,41
	2002	0,17	0,28	0,40	0,51
Ogólny wskaźnik rozwoju cywilizacyjnego (Y')	1988	0,48	0,73	0,97	1,21
	2002	0,49	0,75	1,01	1,27
Średnia arytmetyczna ogólnego wskaźnika rozwoju cywilizac. (Y_i)	1988–2002	0,50	0,74	0,99	1,23

Czynniki objaśniające kształtowanie obszarów sukcesu – zmienne niezależne

Cecha	Rok	Wartość graniczna pomiędzy klasami			
		I i II	II i III	III i IV	IV i V
Zmiana liczby mieszkańców (1988 = 100)	1988–2002	89,7	95,6	101,5	107,4
Udział środków na zadania własne ze źródeł pozabudżetowych	1995–2004	0,65	1,84	3,03	4,22
Udział spółek handlowych w liczbie podmiotów prywatnych	1995–2002	0,03	1,13	2,23	3,33
Napływ czynników egzogenicznych (X_{11})	1988–2004	0,12	0,20	0,28	0,36
Odległość drogowa od ośrodków subregionalnych	1988–2002	20,4	32,0	43,6	55,2
Odległość drogowa od Warszawy	1988–2002	48,5	71,2	93,9	116,6
Położenie względem dróg i węzłów drogowych	2002	0,01	0,07	0,14	0,21
Położenie w przestrzeni regionu (X_{12})	1988–2002	0,16	0,27	0,37	0,48
Odsetek użytków rolnych	2002	56,9	65,6	74,3	82,9
Odsetek gospodarstw domowych utrzymujących się z rolnictwa	2002	10,4	18,7	27,1	35,5
Wskaźnik agraryzacji (X_{13})	2002	0,21	0,35	0,50	0,64
Średnia wartość frekwencji wyborczej	2001–2003	44,5	47,6	50,6	53,7
Odsetek radnych z kwalifikacjami	1994–2002	5,3	13,3	21,4	29,4
Liczba organizacji pozarządowych	2001–2003	0,91	1,37	1,83	2,29
Lokalna aktywność społeczna (X_{14})	1994–2003	0,14	0,24	0,34	0,43

Aneks 3.

Imienny wykaz gmin sukcesu w układzie subregionalnym i powiatowym

Ośrodek subregionalny	Gminy ogółem	Gminy sukcesu	Wykaz gmin sukcesu
Ciechanów	31	3	Biezuń, Grudusk, Stupsk
Ostrolęka	29	1	Różan
Plock	28	8	Bielsk, Gąbin, Radzanowo, Sanniki, Sierpc, Słupno, Stara Biała, Wyszogród
Radom	49	4	Garbatka-Letnisko, Jedlnia-Letnisko, Kozienice, Zakrzew
Siedlce	35	3	Łosice, Mrozy, Siedlce
Warszawa	102	46	Belsk Duży, Błonie, Brwinów, Celestynów, Chynów, Garwolin, Góra Kalwaria, Grodzisk Mazowiecki, Grójec, Halinów, Jasieniec, Kampinos, Karczew, Kolbiel, Konstancin-Jeziorna, Leszno, Lesznowola, Łaskarzew, Michałowice, Mińsk Mazowiecki, Nadarzyn, Nieporęt, Ożarów Mazowiecki, Piaseczno, Pilawa, Płońsk, Pomiechówek, Prażmów, Pultusk, Radziejowice, Radzymin, Raszyn, Serock, Siennica, Sobolew, Sochaczew, Stare Babice, Tarczyn, Teresin, Warka, Wiązowna, Wieliszew, Winnica, Wiskitki, Wołomin, Zakroczym
Ogółem	274	65	–

Powiat	Gminy ogółem	Gminy sukcesu	Wykaz gmin sukcesu
Białobrzegi	6	0	–
Ciechanowski	8	1	Grudusk
Garwoliński	12	4	Garwolin, Łaskarzew, Pilawa, Sobolew
Gostyniński	4	1	Sanniki
Grodziski	4	1	Grodzisk Mazowiecki

Grójecki	11	6	Belsk Duży, Chynów, Grójec, Jasieniec, Tarczyn, Warka
Kozienicki	7	2	Garbatka-Letnisko, Kozienice
Legionowski	4	3	Nieporęt, Serock, Wieliszew
Lipski	6	0	–
Łosicki	6	1	Łosice
Makowski	8	1	Różan
Miński	11	4	Halinów, Mińsk Mazowiecki, Mrozy, Siennica
Mławski	9	1	Stupsk
Nowodworski	5	2	Pomiechówek, Zakroczym
Ostrołęcki	11	0	–
Ostrowski	9	0	–
Otwocki	6	4	Celestynów, Karczew, Kolbiel, Wiązowna
Piaseczyński	5	5	Góra Kalwaria, Konstancin-Jeziorna, Lesznowola, Piaseczno, Prązmów
Płocki	15	6	Bielsk, Gąbin, Radzanowo, Słupno, Stara Biała, Wyszogród
Płoński	10	1	Płońsk
Pruszkowski	4	4	Brwinów, Michałowice, Nadarzyn, Raszyn
Przasnyski	6	0	–
Przysuski	8	0	–
Pułtuski	7	2	Pułtusk, Winnica
Radomski	12	2	Jedlnia-Letnisko, Zakrzew
Siedlecki	12	1	Siedlce
Sierpecki	6	1	Sierpc
Sochaczewski	7	2	Sochaczew, Teresin
Sokołowski	8	0	–
Szydłowiecki	5	0	–
Warszawski zachodni	5	5	Błonie, Kampinos, Leszno, Ożarów Mazowiecki, Stare Babice
Węgrowski	8	0	–
Wołomiński	8	2	Radzymin, Wolomin
Wyszkowski	6	0	–
Zwoleński	5	0	–
Żuromiński	6	1	Biezuń
Żyrardowski	4	2	Radziejowice, Wiskitki
Ogółem	274	65	–

Aneks 4.

Znaczenie czynników kształtujących obszary sukcesu w poszczególnych gminach sukcesu

Gminy sukcesu	Czynniki objaśniające kształtowanie obszarów sukcesu			
	X_{11}	X_{12}	X_{13}	X_{14}
Brwinów, Celestynów, Góra Kalwaria, Grodzisk Mazowiecki, Halinów, Karczew, Konstancin-Jeziorna, Kozienice, Leszno, Lesznowola, Michałowice, Nadarzyn, Nieporęt, Ożarów Mazowiecki, Piaseczno, Pomiechówek, Prażmów, Radziejowice, Radzymin, Raszyn, Serock, Siedlce, Stare Babice, Tarczyn, Teresin, Wiązowna, Wieliszew, Wołomin, Zakroczym	+	+	+	+
Kolbiel, Garwolin, Mińsk Mazowiecki, Pilawa, Słupno, Sochaczew	+	+	+	
Bielsk, Błonie, Grójec	+	+		+
Jedlnia-Letnisko, Kampinos, Łaskarzew, Siennica	+		+	+
Różan		+	+	+
Belsk Duży, Płońsk, Warka, Zakrzew	+	+		
Garbatka-Letnisko, Stara Biała, Wiskitki	+		+	
Winnica	+			+
Gąbin		+	+	
Grudusk, Łosice, Pułtusk, Sanniki, Wyszogród		+		+
Chynów, Radzanowo	+			
Sierpc		+		
Mrozy, Sobolew			+	
Biezuń				+
Jasieniec, Stupsk				

Oznaczenie czynników: X_{11} – napływ czynników egzogenicznych, X_{12} – położenie w przestrzeni regionu, X_{13} – wskaźnik agraryzacji, X_{14} – lokalna aktywność społeczna.

Objaśnienie: znak plus (+) przypisano czynnikowi, gdy jego wartość była w danej gminie wyższa (dla wskaźnika agraryzacji niższa) od wartości przeciętnej dla obszarów wiejskich Mazowsza.

Czy obszary wiejskie można nazwać obszarami sukcesu? Gdzie w przestrzeni możliwa jest delimitacja obszarów sukcesu? Jakie uwarunkowania powodują kształtowanie się obszarów sukcesu na wsi? Jakie czynniki w największym stopniu są odpowiedzialne za ich przestrzenne zróżnicowanie? Jak zdefiniować i zmierzyć sukces na obszarach wiejskich?

Praca posiada dwa zasadnicze i uzupełniające się cele badawcze – teoretyczno-metodyczny i empiryczny. Pierwszy związany jest z próbą wypracowania metodyki badawczej wiejskich obszarów sukcesu. Drugi zakłada przeprowadzenie delimitacji obszarów sukcesu w województwie mazowieckim według opracowanej procedury badawczej.

Opracowanie jest wynikiem promotorskiego projektu badawczego Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego realizowanego w Instytucie Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN.

Wykaz 10 ostatnich tomów Studiów Obszarów Wiejskich:

- tom 12 Stanisław Grykień i Władysław Hasiński (red.), 2007
Przyrodnicze uwarunkowania rozwoju obszarów wiejskich
- tom 13 Wiesława Gierańczyk i Mieczysław Kluba (red.), 2008
Problemy i metody oceny kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce
- tom 14 Jerzy Bański, 2008
Wiejskie obszary sukcesu gospodarczego
- tom 15 Jerzy Bański and Maria Bednarek (ed.), 2008
Contemporary changes of agriculture in East-Central Europe
- tom 16 Jerzy Bański (red.), 2009
Analiza zróżnicowania i perspektyw rozwoju obszarów wiejskich w Polsce do 2015 roku
- tom 17 Eugeniusz Rydz i Roman Rudnicki (red.), 2009
Procesy przekształceń przestrzeni wiejskiej
- tom 18 Tomasz Komornicki i Roman Kulikowski (red.), 2009
Miejsce obszarów wiejskich w zagospodarowaniu przestrzennym
- tom 19 Jerzy Bański, Maria Bednarek Szczepańska, Konrad Czapiewski, 2009
Miejsce obszarów wiejskich w aktualnych strategiach rozwoju województw – kierunki i cele rozwoju a rzeczywistość
- tom 20 Jerzy Bański (ed.), 2009
Socio-economic disparities and the role of local development
- tom 21 Jerzy Bański, Jacek Dobrowolski, Małgorzata Flaga, Wojciech Janicki, Monika Wesolowska, 2010
Wpływ granicy państwowej na kierunki rozwoju społeczno-gospodarczego wschodniej części województwa lubelskiego

Koncepcja wiejskich obszarów sukcesu społeczno-gospodarczego i ich rozpoznanie w województwie mazowieckim

<http://rcin.org.pl>

Studia Obszarów Wiejskich - tom 22